Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

ESKİ TÜRKÇEDE SAYILAR:

YAPISAL VE ANLAMSAL BİR YAKLAŞIM

Arda KARADAVUT

Doktora Tezi

Ankara, 2020

ESKİ TÜRKÇEDE SAYILAR:

YAPISAL VE ANLAMSAL BİR YAKLAŞIM

Arda KARADAVUT

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2020

KABUL VE ONAY

Arda KARADAVUT tarafından hazırlanan "Eski Türkçede Sayılar: Yapısal ve Anlamsal Bir Yaklaşım" başlıklı bu çalışma, 26/06/2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Emine YILMAZ (Başkan)

Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Prof. Dr. Bülent GÜL (Danışman)

Prof. Dr. Mustafa DURMUŞ

Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yunus KOÇ
Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ([1])
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ([2])
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ([3])

26/06/2020

Arda KARADAVUT

---

[1] "Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Bülent GÜL danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

26/06/2020

Arda KARADAVUT

ÖZET

KARADAVUT, Arda, *Eski Türkçede Sayılar: Yapısal ve Anlamsal Bir Yaklaşım*, Doktora Tezi, Ankara, 2020.

Bu çalışmada Eski Türkçedeki sayı sözcükleri yapı, işlev ve anlam bakımından ele alınmıştır. Öncelikle Eski Türkçe dönemi kaynak metinlerinden bir korpus oluşturulmuş ve bu korpusa Runik harfli yazıtlardan Moğolistan bölgesi yazıtları ile Yenisey yazıtları, Eski Uygurca metinlerden Huastuanift, Altun Yaruk, Maitrisimit, Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom, Sitātapatrādhāraṇī, Totenbuch ile eski Uygur hukuk belgeleri, Karahanlı Türkçesi metinlerinden de Kutadgu Bilig alınmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sayı kavramı, insanoğlunun sayı yetisi, dilbilimde sayı kavramı ve sayı sistemleri ile Altay dillerinde sayılar üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Eski Türkçedeki sayılar yapılarına göre asıl sayı sözcükleri, birleşik sayı sözcükleri, sıra sayı sözcükleri, üleştirme sayı sözcükleri ve belirsiz sayı sözcükleri olmak üzere beşli sınıflandırmaya tâbi tutulmuş ve incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde anlambilim ve sözcük anlambilim hakkında genel bilgiler verilmiş, ardından korpustan elde edilen örnekler sözcük anlambilim temelinde ilgili sayı başlığının altında incelenmiştir.

Çalışma sonucunda sayı sözcüklerinin anlamlarında eski Türklerin girmiş oldukları dinî, kültürel çevrelere göre değişiklikler görüldüğü belirtilmiş, içinde bulunulan kültürün dil, dolayısıyla anlam üzerinde nasıl bir etkisinin olduğu sayı sözcükleri üzerinden ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Anlambilim, Budizm, Eski Türkçe, Orhon yazıtları, Maniheizm, İslamiyet, Sayılar, Yenisey yazıtları

ABSTRACT

Karadavut, Arda, *Numbers in Old Turkic: Structural And Semantic Approach* PhD Thesis, Ankara, 2020

In this study, the number words in Old Turkic are dealt with in terms of structure, function and meaning. First of all, a corpus was created from the source texts of the Old Turkic period, and the runic inscriptions from this corpus were written in Mongolian region inscriptions, Yenisey inscriptions, Old Uighur texts Huastuanift, Altun Yaruk, Maitrisimit, Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom, Sitātapatrādhāraṇī, Totenbuch and Old Uighur legal documents. Kutadgu Bilig was taken.

The study consists of three parts. In the first part, the concept of number, the number capability of human beings, the concept of number in linguistics and number systems and numbers in Altai languages are emphasized. In the second part, the numbers in Old Turkic are classified and examined according to their structure and functions, namely the cardinals, the combined number words, the ordinals, the distributives and the indefinite number words. In the third part of the study, general information about semantics and word semantics has been given, then the samples obtained from the corpus have been examined under the related number title on the basis of word semantics.

As a result of the study, it has been stated that the meanings of the number words have been changed according to the religious and cultural environments entered by the ancient Turks, and the effect of the culture in which the present culture has an effect on the language and therefore the meaning has been revealed.

Key Words

Buddhism, Islam, Orkhon inscriptions, Manichaeism, Numbers, Old Turkic, Semantics, Yenisei inscriptions.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI ii
ETİK BEYAN iii
ÖZET iv
ABSTRACT v
İÇİNDEKİLER vi
KISALTMALAR xvii
İŞARETLER xx
TABLOLAR DİZİNİ xxi
ÖN SÖZ xxii
GİRİŞ 1
Araştırmanın Konusu 1
Araştırmanın Amacı 2
Araştırmada Uygulanan Yöntemler 2
Eski Türkçe Sayılar Üzerine Yapılan Çalışmalar 3
Korpus 7
Kök Tengrici Çevreye Ait Metinler 7
Maniheist Çevreye Ait Metinler 7
Budist Çevreye Ait Metinler 7
Altun Yaruk 8
Maitrisimit 8
Sitātapatrādhāraṇī 9
Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom 9
Totenbuch 10
Uygur Hukuk Belgeleri 10
İslamî Çevreye Ait Metinler 10
1. BÖLÜM: SAYI KAVRAMI VE SAYI SİSTEMLERİ 12
1.1. Sayı Kavramı 12
1.2. Dilbilimde Sayı Kategorisi ve Sayı Sistemleri 15
1.3. Altay Dilleri Teorisi Çerçevesinde Sayı Adları 17
1.4. Eski Türkçede Sayı Kategorisi ve Sayı Sistemleri 22

2. BÖLÜM: YAPI BAKIMINDAN ESKİ TÜRKÇEDE SAYILAR 32
2.1. Asıl Sayı Sözcükleri 32
2.1.1. Bir “Bir” 32
2.1.1.1. Biregü “Biri” 33
2.1.1.2. Birerte “Ara sıra, Bazen” 34
2.1.1.3. Bir Ėkintişke “Birbirimize” 34
2.1.1.4. Birik- “Birikmek” 35
2.1.1.6. Birgerü “Birlikte, Beraber” 35
2.1.1.7. Birki “Birleşik, Bir Arada” 36
2.1.1.9. Birkiye “Biricik, Biraz” 37
2.1.1.10. Birlekeye “Birlikte” 37
2.1.1.11. Birlik “Birlik” 38
2.1.1.12. Birök/Birük “Eğer, Şayet, Fakat, Bundan Böyle” 38
2.1.1.13. Birtem “ Birlikte, Büsbütün, Tamamen” 39
2.1.1.14. Birtemleti “Bütünüyle” 40
2.1.1.15. Birtin “Bir Taraflı, Güneyden, Sağ Taraftan” 40
2.1.2. Ėki “İki” 41
2.1.2.1. Ėkegü “İki Parça, İki Bölük, İkisi Birlikte” 42
2.1.2.2. Ėkide “İkisinden” 42
2.1.2.3. Ėkidin “Her İkisi, İki taraftan” 43
2.1.2.5. Ėkileyü “İkinci defa, Tekrar, Yeniden” 43
2.1.2.6. Ėkilik “Çift” 44
2.1.2.7. Ėkin Ara “İkisi Arasında, Tekrar Tekrar” 44
2.1.2.8. Ėkirçgü/Ėkireçgü “İkircik, Kuşku” 44
2.1.2.9. Ėkisiz “İkincisi Olmayan Tek” 45
2.1.3. Üç “Üç” 45
2.1.3.1. Üçegü “Üçü, Her Üçü” 46
2.1.4. Tört “Dört” 47
2.1.4.1. Törtdin “Dört Taraftan” 48
2.1.4.2 Törtegü “Dördü Birden” 48
2.1.4.3. Törtkil “Dört Köşeli” 49
2.1.5. Bėş “Beş” 49
2.1.6. Altı “Altı” 50
2.1.7. Yėti “Yedi” 51

2.1.7.1. Yėtiken “Büyük Ayı Yıldız Takımı” 52
2.1.8. Sekiz “Sekiz” 53
2.1.9. Tokuz “Dokuz” 54
2.1.10. On “On” 54
2.1.10.1 Onluk “Onluk, On Kişi” 55
2.1.11. Yėgirmi “Yirmi” 56
2.1.12 Otuz “Otuz” 56
2.1.13. Kırk “Kırk” 57
2.1.14. Elig “Elli” 58
2.1.15. Altmış “Altmış” 58
2.1.16. Yėtmiş “Yetmiş” 59
2.1.17. Sekiz on “Seksen” 60
2.1.18. Tokuz on “Doksan” 61
2.1.19. Yüz “Yüz” 61
2.1.20. Miŋ “Bin” 62
2.1.21. Tümen/On Miŋ “On Bin” 63
2.1.22. On Tümen/ Yüz Miŋ “Yüz Bin” 63
2.1.22. Yüz Tümen “Bir Milyon” 64
2.1.23. Yüz Miŋ Tümen “Bir Milyar” 64
2.2. Birleşik Sayı Sözcükleri 65
2.2.1. Üst Onluk Sayı Sistemiyle Oluşturulan Birleşik Sayı Sözcükleri 65
2.2.1.1. Bir Yėgirmi “On Bir” 65
2.2.1.2. Ėki Yėgirmi “On İki” 65
2.2.1.3. Üç Yėgirmi “On Üç” 65
2.2.1.4. Tört Yėgirmi “On Dört” 66
2.2.1.5. Bėş Yėgirmi “On Beş” 66
2.2.1.6. Altı Yėgirmi “On Altı” 66
2.2.1.7. Yėti Yėgirmi “On Yedi” 67
2.2.1.8. Sekiz Yėgirmi “On Sekiz” 67
2.2.1.9. Tokuz Yėgirmi “On Dokuz” 67
2.2.1.10. Bir Otuz “Yirmi Bir” 67
2.2.1.11. Ėki Otuz “Yirmi İki” 67
2.2.1.12. Üç Otuz “Yirmi Üç” 68
2.2.1.13. Bėş Otuz “Yirmi Beş” 68

2.2.1.14. Altı Otuz “Yirmi Altı” 68
2.2.1.15. Yėti Otuz “Yirmi Yedi” 68
2.2.1.16. Sekiz Otuz “Yirmi Sekiz” 68
2.2.1.17. Bir Kırk “Otuz Bir” 69
2.2.1.18. Ėki Kırk “Otuz İki” 69
2.2.2. İlave Sözcükle Oluşturulan Birleşik Sayı Sözcükleri 69
2.2.2.1. Otuz Artukı Bir “Otuz Bir” 69
2.2.2.2. Otuz Artukı Ėki “Otuz İki” 69
2.2.2.3. Otuz Artukı Üç “Otuz Üç” 69
2.2.2.4. Kırk Artukı Yėti “Kırk Yedi” 69
2.2.2.5. Tört Yüz Tokuz On Artukı Bėş “Dört Yüz Doksan Beş” 70
2.2.2.6. Miŋ Yüz Artukı Tört Elig “Bin Yüz Kırk Dört” 70
2.2.2.7. Üç Miŋ Sekiz Artukı Yėtmiş “Üç Bin Altmış Sekiz” 70
2.2.2.8. Üç Miŋ Üç Yüz Artukı Bėş Otuz “Üç Bin Üç Yüz Yirmi Beş” 70
2.2.2.9. Bir Tümen Artukı Yėti Miŋ “On Yedi Bin” 70
2.2.2.10. Yüz Artukı Kırk Tümen “Yüz Kırk Bin” 70
2.2.3. Alt Onluk Sistemiyle Oluşturulan Birleşik Sayı Sözcükleri 70
2.2.3.1. On Ėki “On İki” 70
2.2.3.2. On Sekiz “On Sekiz” 71
2.2.3.3. Yėgirmi Tört “Yirmi Dört” 71
2.2.3.4. Yėgirmi Sekiz “Yirmi Sekiz” 71
2.2.3.5. Otuz Ėki “Otuz İki” 71
2.2.3.6. Elig Yėti “Elli Yedi” 71
2.2.3.7. Yüz Bir “Yüz Bir” 71
2.2.3.8. Yüz Sekiz “Yüz Sekiz” 72
2.2.3.9. Yüz Yėgirmi “Yüz Yirmi” 72
2.2.3.11. Üç Yüz “Üç Yüz” 72
2.2.3.12. Bėş Yüz “Beş Yüz” 72
2.2.3.14. Miŋ Sekiz 73
2.2.3.15. Tört Tümen Üç Miŋ Ėki Yüz “Kırk Üç Bin İki Yüz” 73
2.3. Sıra Sayı Sözcükleri 73
2.3.1. Baştınkı, Bir, Eŋ İlki, İlki, Öŋ “Birinci” 73
2.3.1.1. Baştınkı “Birinci” 73
2.3.1.2. Bir “Birinci” 74

2.3.1.3. Eŋ İlki “Birinci” 74
2.3.1.4. İlki “Birinci” 75
2.3.1.5. Öŋ “Birinci” 75
2.3.1.6. Başlayu “Birinci” 75
2.3.1.7. Eŋ Başlayu “Birinci” 75
2.3.2. Ėkinti/İkinçi “İkinci” 76
2.3.3. Üçünç “Üçüncü” 76
2.3.4. Törtünç “Dördüncü” 77
2.3.5. Bėşinç “Beşinci” 77
2.3.6. Altınç “Altıncı” 78
2.3.7. Yėtinç “Yedinci” 78
2.3.8. Sekizinç “Sekizinci” 78
2.3.9. Tokuzunç “Dokuzuncu” 79
2.3.11. Bir Yėgirminç “On Birinci” 79
2.3.12. İki Yėgirminç “On İkinci” 80
2.3.13. Üç Yėgirminç “On Üçüncü” 80
2.3.14. Tört Yegirminç “On Dördüncü” 80
2.3.15. Bėş Yėgirminç “On Beşinci” 80
2.3.16. Yėti Yėgirminç “On Yedinci” 80
2.3.17. Sekiz Yėgirminç “On Sekizinci” 81
2.3.18. Tokuz Yėgirminç “On Dokuzuncu” 81
2.3.19. Yėgirminç “Yirminci” 81
2.3.20. Yėgirmi Altınç “Yirmi Altıncı” 81
2.3.21. Otuzunç “Otuzuncu” 81
2.4. Üleştirme Sayı Sözcükleri 82
2.4.1. Birer “Birer” 82
2.4.2. Ėkirer “İkişer” 82
2.4.3. Üçer “Üçer” 82
2.4.4. Törter “Dörder” 82
2.4.5. Bėşer “Beşer” 82
2.4.6. Üçer Yüz Bėşer Otuz “Üç Yüz Yirmi Beşer” 83
2.4.7. Miŋ Yüzer “Bin Yüzer” 83
2.4.8. Yüzer Miŋ “Yüzer Bin” 83
2.5. Belirsiz Sayı Sözcükleri 83

2.5.1. İkileme Yoluyla Oluşturulan Birleşik Sayı Sözcükleri....83
2.5.2. +çA Ekiyle Oluşturulan Belirsiz Sayı Sözcükleri....84
2.5.3. Kolti, Nayut, Tümen Sözcükleriyle Oluşturulan Belirsiz Sayı Sözcükleri....85
3. BÖLÜM: ANLAM BAKIMINDAN ESKİ TÜRKÇEDE SAYILAR....87
3.1. Anlambilim ve Sözcük Anlambilim....87
3.1.1. Temel Anlam Öğesi ve Göndergesel Temel Anlam....89
3.1.2. Tasarımlar, İmgeler....90
3.1.3. Duygu Değeri....90
3.1.4. Yan Anlam....90
3.1.5. Benzetme....91
3.1.5.1. Alegori....92
3.1.5.2. Metafor....93
3.1.5.3. Sembol....94
3.1.6. Sayı Sözcükleri ve Anlam İlişkisi....94
3.2. Anlambilimsel Açıdan Eski Türkçede Sayılar....98
3.2.1. Bir....98
3.2.1.1. Bir Teg....99
3.2.1.2. Bir Uçlug Kөŋül....99
3.2.1.3. Bir Bayat....100
3.2.2. Ėki....101
3.2.2.1. Ėki Şad....101
3.2.2.2. Ėki Agulug Yol....102
3.2.2.3. Ėki Yaruk Ordo....103
3.2.2.4. Ėki Yıltız....103
3.2.2.5. Ėki Ajun....104
3.2.2.6. Ėki Ermez....104
3.2.2.7 Ėki Törlüg Yivekler....105
3.2.2.8. Törümüş Ėki....105
3.2.3. Üç....106
3.2.3.1. Üç Karluk....106
3.2.3.2. Üç Kurıkan....107
3.2.3.3. Üç Tugluk Türük Bodun....107
3.2.3.4. Üç Üdki Nom....108
3.2.3.5. Üç Agu....109

3.2.3.6. Üç Antirabav 109
3.2.3.7 Üç Erdini 110
3.2.3.8. Üç Kölüŋü 110
3.2.3.9. Üç Türlüg Et'Öz 111
3.2.3.10 Üç Uguş 111
3.2.3.11. Üç Üd 112
3.2.3.12. Üç Üdki Burkanlar 113
3.2.3.12. Üç Yavlak Yol 113
3.2.3.13. Üç Adak 114
3.2.3.14. Üç Kün 115
3.2.4. Tört 115
3.2.4.1. Tört Buluŋ 115
3.2.4.2. Tört Yaruk Tamga 116
3.2.4.3. Tört Mahabutlug Yılanlar 117
3.2.4.4. Tört Maharanç Teŋriler 118
3.2.4.5. Tört Törlüg İnyana Bilge Bilig 119
3.2.4.6. Tört Törlüg Şımnular Süsi 120
3.2.4.7. Tört Törlüg Terin Kuvrag 121
3.2.4.8. Tört Törlüg Yavlak Yollar 121
3.2.4.8. Tört Tugum 122
3.2.4.9. Tört Ėş 122
3.2.4.10. Tört Tab 123
3.2.5. Bėş 124
3.2.5.1. Bėşbalık 124
3.2.5.2. Bėş Teŋri 124
3.2.5.3. Bėş Türlüg Tınlıg 125
3.2.5.4. Bėş Türlüg Yekler 126
3.2.5.5. Bėş Ajun 127
3.2.5.6. Bėş Küsençig 127
3.2.5.7. Bėş Törlüg Agu Nızvanılar 128
3.2.5.8. Bėş Törlüg Bilge Bilig 128
3.2.5.9. Bėş Yapıglar 129
3.2.5.10. Bėş Neŋ 129
3.2.6. Altı 130

3.2.6.1. Altı Bag Bodun 130
3.2.6.2. Altı Çuw Sogdak 130
3.2.6.3. Altı Adkaŋular 131
3.2.6.4. Altı Ajun 131
3.2.6.5. Altı Biligler 132
3.2.6.6. Altı Kaçıglar 132
3.2.6.7. Altı Ogrılar 133
3.2.6.8. Altı Paramit 133
3.2.7. Yėti 134
3.2.7.1. Yėti Yaş 134
3.2.7.2. Yėti Türlüg Puşi 135
3.2.7.3 Yėti Yimki 136
3.2.7.4. Yėti Ançulayu Kelmiş Ata Kaŋlar 136
3.2.7.5. Yėti Erdini 137
3.2.7.6. Yėti Kün 138
3.2.7.7. Yėti Kat 139
3.2.7.8. Yėtiken 140
3.2.8. Sekiz 141
3.2.8.1. Sekiz Adaklıg Barım 141
3.2.8.2. Sekiz Biligler 142
3.2.8.3. Sekiz Törlüg Tözün Yolug 143
3.2.8.4. Sekiz Törlüg Yėlvi 144
3.2.8.5. Sekiz Ay 144
3.2.9. Tokuz 145
3.2.9.1. Tokuz Ersin 146
3.2.9.2. Tokuz Oguz 146
3.2.9.3. Tokuz Ay On Kün 147
3.2.9.4. Tokuz Al Tug 147
3.2.10. On 149
3.2.10.1. On Ok 149
3.2.10.2. On Uygur 149
3.2.10.3. On Çahşapat 150
3.2.10.4. On Kat Kök 151
3.2.10.5. On Türlüg Suy Yazok 151

3.2.10.6. On Yılan Başlıg Erŋek 151
3.2.10.7. On At 152
3.2.10.8. On Ayıg Kılınç 152
3.2.10.9. On Edgü Kılınç 153
3.2.10.10. Onluk Yüzlük 153
3.2.10.11. On Paramitlar 155
3.2.10.12. Ontın Sıŋarkı Burkanlar 155
3.2.10.13. Biri On Bolmak 156
3.2.11. Ėki Yėgirmi 157
3.2.11.1. Ėki Yėgirmi Bölük Nomlar 157
3.2.11.2. Ėki Yėgirmi Bölük Ulag Sapag Nom 157
3.2.11.3. On Ėki Ükek 158
3.2.12. Bėş Yėgirmi 160
3.2.12.1. Bėş Yėgirmi Antirabav 160
3.2.13. Altı Yėgirmi 160
3.2.13.1. Altı Yėgirmi Törlüg Köŋül 160
3.2.14. Sekiz Yėgirmi 161
3.2.14.1. Sekiz Yėgirmi Uguşlar 161
3.2.14.2. On Sekiz Ay 162
3.2.14.3. On Sekiz Yıl 162
3.2.15. Bir Otuz 162
3.2.15.1. Bir Otuz Kata 163
3.2.16. Sekiz Otuz 163
3.2.16.1. Sekiz Otuz Teŋriler 163
3.2.16.2. Sekiz Otuz Yultuzlar Kuvragı 164
3.2.17. Otuz 165
3.2.17.1. Otuz Tatar 165
3.2.17.2. Otuz Yaş 166
3.2.18. Ėki Kırk 166
3.2.18.1. Ėki Kırk Ulug Erenler Belgüsi 166
3.2.18.2. Ėki Kırk Türlüg Ootlar 167
3.2.19. Üç Kırk 168
3.2.19.1. Üç Kırk Teŋri Yėri 168
3.2.20. Kırk 168

3.2.20.1. Kırk Yaş 168
3.2.21. Tokuz Elig 170
3.2.21.2. Tokuz Elig Kün 170
3.2.22. Elig 171
3.2.22.1. Elig Yaş 171
3.2.23. Altmış 171
3.2.23.1. Altmış Yaş 171
3.2.24. Sekiz On 172
3.2.24.1. Sekiz On Ėyin Edgüler 172
3.2.25. Tört Tokuz On 173
3.2.25.1. Tört Sekiz On Yumuşçı Tapıgçılar 173
3.2.26. Yüz 173
3.2.26.1. Yüz Kalp 173
3.2.26.2. Yüz Yıl 174
3.2.27. Yüz Sekiz 175
3.2.27.1. Yüz Sekiz Kata 175
3.2.27.2. Yüz Sekiz Küün 176
3.2.28. Bėş Yüz 176
3.2.28.1. Bėş Yüz Kuvrag 176
3.2.29. Miŋ 177
3.2.29.1. Miŋ Yıl Tümen Kün 177
3.2.30. Miŋ Sekiz 178
3.2.30.1. Miŋ Sekiz Kata 178
3.2.31. Tümen 178
3.2.31.1. Tümen Törlüg Adkaŋular 179
3.2.31.2. Tümen Miŋ 179
3.2.32. Tört Tümen Üç Miŋ Ėki Yüz 180
3.2.32.1. Tört Tümen Üç Miŋ Ėki Yüz Tünler 180
3.2.33. Sekiz Tümen 180
3.2.33.1. Sekiz Tümen Tü Töpü 180
3.2.34. Sekiz Tümen Tört Miŋ 181
3.2.34.1. Sekiz Tümen Tört Miŋ Kolti 181
SONUÇ 183
KAYNAKÇA 188

EK 1. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU 199
EK 2. ORİJİNALLİK RAPORU 200
EK 3. TURNITIN BENZERLİK İNDEKSİ 201

KISALTMALAR

Alm.	Almanca.
Ar.	Arapça.
AY	*Altun Yaruk* (bkz. Kaya, 1994).
Az.	Azerice.
AZR	*Azerbaycanca Rusça Lüget* (bkz. Tağıyev, 2006).
B	Batı
bhe	Bulunma hâli eki.
BK	Bilge Kağan yazıtı.
bkz.	Bakınız.
Bşk.	Başkurtça.
BTS	*Başkurt Türkçesi Sözlüğü* (bkz. Özşahin, 2017).
Çev.	Çeviren.
Çin.	Çince.
ÇTS	*Çuvaş Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlük* (bkz. Bayram, 2007).
Çuv.	Çuvaşça.
D	Doğu.
DLT	*Divanü Lûgati't-Türk* (bkz. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014).
E	Yenisey yazıtları.
ED	*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*
EDAL	*Etymological Dictionary of Altaic Languages* (bkz. Starostin, vd. 2003).
ETü.	Eski Türkçe.
EUyg.	Eski Uygurca.
G	Güney.
GB	Güneybatı.

GD	Güneydoğu.
GTS	Güncel Türkçe Sözlük.
Hua	*Huastuanift* (bkz. Özbay, 2014).
İA	İslam Ansiklopedisi.
ifye	İsimden fiil yapma eki.
iiye	İsimden isim yapma eki.
İng	İngilizce.
K	Kuzey.
KazT.	Kazan Tatarcası.
KATS	*Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü* (bkz. Öner, 2009).
KB	*Kutadgu Bilig* (bkz. Arat, 1974, 1991, Kaçalin, 2011).
KÇ	Küli Çor yazıtı
KITS	*Kırgız Sözlüğü* (bkz. Yudahin, 1998).
KN	*Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom* (bkz. Yiğitoğlu, 2011).
Krg.	Kırgızca.
KT	Köl Tigin yazıtı.
KTS	*Türkçe- Kazakça Sözlük* (bkz. Koç, 2007).
Kzk.	Kazakça.
mad.	Maddesi.
Mait	*Maitrisimit Nom Bitig* (bkz. Tekin, 1980, 2019).
Mi	Miscellaneous “çeşitli”.
Mo.	Moğolca.
O	Ongi yazıtı.
ÖTG	*Özbek Türkçesi Grameri* (bkz. Coşkun, 2000).
Özb.	Özbekçe.

Rus.	Rusça.
s.	Sayfa.
Sa	Sale “Satış”.
SG	*The Soka Gakkai Dictionary of Buddhism*
SH	*A Dictionary of Chinese Buddhist Terms* (bkz. Soothill, 1937).
Sita	*Sitātapatrādhāraṇī* (bkz. Cengiz, 2018).
Skr.	Sanskritçe.
SUK	*Sammlung uigurischer Kontrakte* (bkz. Yamada, 1993).
ŞU	Şine Usu yazıtı.
T1	Tunyukuk yazıtı birinci taş.
T2	Tunyukuk yazıtı ikinci taş.
Ta	Taryat yazıtı.
Tib.	Tibetçe.
TDK	Türk Dil Kurumu.
TotenB	*Ein uigurisches Totenbuch* (Kara ve Zieme, 1979).
Trkm.	Türkmence.
TTS	*Turkmen English Dictionary* (bkz. Garrett, 1996).
vhe	Vasıta hâli eki.
Yak.	Yakutça.
Yhe	Yönelme hâli eki.
YTS	*Türkçe Sahaca (Yakutça) Sözlük* (bkz. Vasiliev, 1995).
YUTS	*Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (bkz. Necip, 2013).
YUyg.	Yeni Uygurca.
zfe	Zarf fiil eki.

İŞARETLER

+	Kendisinden sonra gelen ekin isme eklendiğini belirtir.
-	Kendisinden sonra gelen ekin fiile eklendiğini belirtir.
( )	Metinde eksik harf olduğunu belirtir.
…	Metinde hasarlı ya da kayıp olan kısımları belirtir
[ ]	Metinde hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları belirtir.
<	Kendisinden sonra bir sözcüğün tahlil edileceğini belirtir.
< >	Metinde eksik yazıldığı düşünülen, tamamlanan kısım olduğunu belirtir.
<…>	Yazıtlarda okunamayan kısımları belirtir.
*	Sözcüklerin tahmine dayalı şekillerini belirtir.

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. İnsanın Sayı Algısı……...12

Tablo 2. Altay Dillerindeki Sayıların Tasarlanmış Biçimleri.....20

Tablo 3. Altay Dillerindeki Sayıların Çağdaş Biçimleri……..20

Tablo 4. Maniheizmdeki Dört Tanrının Listesi……117

Tablo 5. Budizmdeki Dört Maharanç Tanrının Listesi…….119

Tablo 6. Maniheizmdeki Beş Elementin Listesi……124

Tablo 7. Beş Elementin Dünya Üzerindeki Yansımaları……...126

ÖN SÖZ

Sayılar, insan zihninin ürettiği bir sistemler bütünüdür. Dilbilgisel anlamda sayı, bir sözcüğün karşıladığı kavramın teklik- çokluk bakımından görünümünü yansıtan bir kategori olarak tanımlanmaktadır. Sayılar sadece nicelik bildiren adlar değildir. Tarih boyunca insanlık sayılara birtakım mistik ve sembolik anlamlar yüklemiş, kimi sayıları kutsal, kimi sayıları ise lanetli görmüştür. İnsanoğlunun sayılara yüklediği bu anlamlar evrensel nitelik taşıdığı gibi, içinde bulundukları dinî ve kültürel çevreye göre değişiklik de göstermiştir.

"Eski Türkçede Sayılar: Yapısal ve Anlamsal Bir Yaklaşım" adlı bu çalışmada öncelikle sayı kavramı üzerinde durulmuş ve dilbilgisel bir kategori olarak sayı kategorisi incelenmiştir. Ardından Eski Türkçe dönemi metinlerinden bir korpus oluşturulmuştur. Korpusa Runik harfli yazıtlardan Moğolistan bölgesi yazıtları ile Yenisey yazıtları, Eski Uygurca metinlerden Huastuanift, Altun Yaruk, Maitrisimit, Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom, Sitātapatrādhāraṇī, Totenbuch ile eski Uygur hukuk belgeleri, Karahanlı Türkçesi metinlerinden de Kutadgu Bilig alınmıştır. Oluşturulan bu korpustan hareketle Eski Türkçedeki sayı kategorisi ile sayı sistemleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde Eski Türkçedeki sayı sözcükleri yapılarına göre asıl sayı sözcükleri, birleşik sayı sözcükleri, sıra sayı sözcükleri, üleştirme sayı sözcükleri ve belirsiz sayı sözcükleri olmak üzere beş gruba ayrılmıştır. Asıl sayılar işlenirken sayıların kökeni hakkında ortaya koyulan görüşler aktarılmıştır. Yine asıl sayılar başlığı altında, asıl sayılara yapım eklerinin getirilmesiyle oluşturulan sözcükler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Birleşik sayılar başlığında Eski Türkçede kullanılan sayı sistemlerine göre birleşik sayılar tasnif edilmiş ve örnekleriyle gösterilmiştir. Ardından sıra sayı sözcükleri, üleştirme sayı sözcükleri ve belirsiz sayı sözcükleri örnekleriyle işlenmiştir.

Çalışmanın son bölümünde öncelikle anlambilim ve onun alt kollarından biri olan sözcük anlambilim üzerinde durulmuştur. Sözcüklerin temel anlamları dışında yan anlamlarının da olabileceği aktarıldıktan sonra sözcüklerin yan anlam kazanma yollarından biri olan benzetme kavramı açıklanmıştır. Benzetme çeşitleri olan alegori, metafor ve sembol kavramları anlatıldıktan sonra sayı sözcükleri ve anlam ilişkisi

üzerinde durulmuştur. Sayı sözcüklerinin sadece miktar belirten sözcükler olmadığı, eski çağlardan beri metaforik ve sembolik anlamlarda kullanıldığı ve bunun sonucunda bir sayı sembolizminin oluştuğu ifade edilmiştir. Sayı sembolizminin insanlığın ortak deneyimlerinin sonucu olarak evrensel değerler taşıdığı fakat bu değerlerin coğrafya, din gibi etkenlerle toplumdan topluma, kültürden kültüre değişebildiği örnekleriyle gösterilmiştir. Konunun teorik alt yapısı oluşturulduktan sonra Eski Türkçedeki sayılar eski Türklerin girmiş oldukları dinî çevrelere göre sözcük anlambilim temelinde anlambilimsel açıdan incelenmiştir.

Resmi öğrencilik hayatımın son günlerine gelirken içtenlikle teşekkür etmek istediğim kişiler var. İlk olarak beni bu günlere getiren anneme, babama ve ilkokul öğretmenim Fatma Yıldırım'a teşekkür ederim.

Lisansüstü öğrenim sürecim boyunca kendilerinden ders aldığım hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ölmez, Prof. Dr. Mustafa Toker, Prof. Dr. Nurettin Demir, Prof. Dr. Orhan Yavuz, Prof. Dr. Ufuk Deniz Aşcı ve Prof. Dr. Yunus Koç'a teşekkür ederim.

Doktora öğrenimim süresince yanımda olan, kaynaklarını öğrencileriyle esirgemeden paylaşan, akademik bilgi ve birikimlerinden çok şey öğrendiğim hocam Prof. Dr. Emine Yılmaz'a teşekkür ederim.

Dört yıl boyunca her Beytepe'ye gitmem gerektiğinde izin veren ve tez yazma sürecimde manevi desteğini gördüğüm yüksek lisans danışmanım Doç. Dr. Gül Banu Duman'a teşekkür ederim.

Yüz yüze ders alma fırsatını bulamasam da makalelerinden çok şey öğrendiğim, akademik üslubumun gelişmesinde büyük katkısı olan ve tezimin her sürecinde yanımda olan hocam Prof. Dr. Ferruh Ağca'ya teşekkür ederim.

Son olarak kaynaklarını, bilgi birikimini ve mesleki tecrübesini bana aktaran, meselenin sadece iyi bir akademisyen olmak değil aynı zamanda iyi bir insan olmak olduğunu her defasında hatırlatan, bu meşakkatli yolda yanımda duran ve bundan sonra da duracağını bildiğim danışmanım, hocam Prof. Dr. Bülent Gül'e çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Araştırmanın konusunu Eski Türkçedeki sayı sözcüklerinin yapı ve anlam bakımından incelenmesi oluşturmaktadır.

Sayı adları, bir dilin temel sözvarlığı içerisinde yer almaktadır. Temel sözvarlığı içinde yer alan sözcükler belli oranda dayanıklılığa, etki ve değişime direnen özelliklere sahiptirler. Johanson, *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* adını verdiği kitabının "Dayanıklılık Skalaları" başlıklı bölümünde dil ilişkilerindeki sözcük kopyalamalarının hangi sırada gerçekleştiğini anlatır. Johanson'a göre ilk olarak temel sözvarlığına dâhil olmayan anlam birlikleri kopyalanır. En kolay kopyalanan sözcük türleri ise isimlerdir (2014, s. 51). Doerfer, temel sözvarlığı içinde değerlendirilen sözcüklerin niteliklerini şu şekilde sıralar:

> Vücudun daha önemli ve etkileyici bölümlerini karşılar, metinlerde sıklıkla geçer, dil araştırmacılarınca sıklıkla sorulur, fizyolojik açıdan önem arz eder, dillerde çok iyi korunur, iki dillilerce çok iyi bilinir, sorulduğunda çabuk cevap verilir ve çok az bir sıklıkla ödünçlenirler. (2003, s. 160)

Sayı adları dillerde iyi korunan ve çok az bir sıklıkta ödünçlenen sözcüklerdir. Araştırmanın ikinci bölümünde sayı adlarının tarihî Türk lehçelerindeki ve çağdaş Türk dillerindeki görünümleri de incelenmiş ve sayı adlarının tarihsel süreç içerisindeki dayanıklılığı örnekleriyle ortaya koyulmuştur.

Aynı zamanda sayılar, her kavmin dinî, kültürel, mistik ve mitolojik çevresinde farklı farklı anlam değerleri kazanan kavramlardır. Örneğin Müslümanlar için *dört* sayısı kutsal bir sayıdır fakat Taoistler için *dört* sayısı uğursuz bir sayıdır. Sayılara yüklenen metaforik, mistik ve sembolik anlamlar Türkler açısından değerlendirildiğinde tarih boyunca pek çok değişiklik olduğu görülmektedir. Özellikle eski Türkler, yazılı kaynaklarını takip etmeye başladığımız VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Orta Asya'da birçok kavimle dinî, kültürel ve sosyal etkileşime girmiştir. Bu etkileşim, Eski Türkçe döneminde yazılan eserlerde tanıklanan sayı sözcüklerinin anlamlarında birtakım farklılıklar meydana getirmiştir. Araştırmada Eski Türkçe dönemi metinlerinde görülen sayı sözcüklerinin geçirdiği bu anlamsal değişiklikler incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Sayı adları bir dili konuşan milletlerin inançları, mitolojileri, dünyayı algılayış biçimleri, etkileşim halinde oldukları kültürler, gelenek görenekleri ve daha pek çok değerleri hakkında bilgiler verir.

Bu çalışma, Eski Türkçe dönemi metinlerinden hareketle sayı adlarının temel anlamlarının yanında pek çok sembolik ve metaforik anlamlarının bulunduğunu göstererek, değişen dinî, kültürel çevrenin dil ve anlam üzerinde nasıl bir etkisinin olduğunu sayı sözcükleri özelinde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

ARAŞTIRMADA UYGULANAN YÖNTEMLER

Araştırmada öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Tezin birinci bölümünde sayı kavramı, dil-sayı ilişkisi ve sayıların tarihsel gelişimiyle ilgili ortaya koyulan çalışmalar incelenmiştir. Ardından evrensel dilbilimde sayılar üzerine yapılan çalışmalar, insanoğlunun teklik-çokluk algısı, dil-zihin-sayı ilişkisi hakkında ortaya koyulan görüşler, dünya dillerinde sayılar üzerine yapılan çalışmalar ele alınmıştır.

Araştırmanın odak noktası Eski Türkçede sayılar olduğu için Eski Türkçe dönemi metinlerinden bir korpus oluşturulmuştur. Korpusta Runik harfli metinlerden Moğolistan bölgesi yazıtları ile Yenisey yazıtları, Eski Uygurca metinlerden Huastuanift, Altun Yaruk, Maitrisimit, Sitātapatrādhāranī, Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom, Totenbuch ile Uygur hukuk belgeleri, Karahanlı Türkçesi metinlerinden ise Kutadgu Bilig bulunmaktadır. Eski Uygurlardan kalan yazmaların sayısı bir hayli fazla olduğundan sınırlama yapılmıştır. Çalışmada Karahanlı Türkçesi metinlerinden sadece Kutadgu Bilig'in seçilmesinin sebebi ise Karahanlı Türkçesinin tarihî Türk lehçeleri arasındaki yerinin hala tartışmalı olmasından kaynaklanmaktadır. Gerhard Doerfer[1], Marcel Erdal[2], Ferruh Ağca[3] gibi araştırmacılar fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksik açıdan Kutadgu Bilig'in Eski Türkçe dönemi metinlerine daha yakın olduğunu ortaya

[1] Doerfer, G. (1993). Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, Turcologica: Band 14.
[2] Erdal, M. (1979a). The chronological classification of Old Turkish texts CAJ 23, 151-175.
[3] Ağca, F. (2009). 11-12. Yüzyıllara Ait Maniheist-Budist ve İslamî Türkçe Metinlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Eski Türkçe Kavramı ve Sınırları, Türk Kültürü 2009/1 1-47.

koyduğundan Kutadgu Bilig araştırmaya dâhil edilmiştir. Belirlenen bu korpustaki sayı sözcükleri fişlenmiş, fişlenen sayılar araştırmanın ikinci bölümünde yapı bakımından incelenmiştir. Sayılar yapı bakımından incelenirken öncelikle sayı adlarının kökenlerine dair ortaya koyulan görüşler aktarılmış, ardından sayıların tarihî Türk lehçelerindeki ve çağdaş Türk dillerinden Azerice, Başkurtça, Çuvaşça, Kazakça, Kazan Tatarcası, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence, Yakutça ve Yeni Uygurcadaki görünümleri verilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde, tespit edilen sayılar eski Türklerin girmiş oldukları dinî çevrelere göre sınıflandırılmış ve söz konusu kültür dairelerinde sayılara yüklenen anlam değerleri açısından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Araştırmada tarihsel karşılaştırmalı yöntem benimsenmiştir.

ESKİ TÜRKÇE SAYILAR ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Eski Türkçedeki sayı adları bugüne kadar pek çok çalışmada yapısal olarak incelenmiş ve diğer Altay dilleriyle karşılaştırmalı çalışmalara konu olmuştur. Anlambilimsel açıdan ise *üç, yedi, kırk* gibi sayıların Türk destanları, deyimleri ve atasözleri gibi sözlü kültür ürünlerindeki durumlarını ele alan halk bilimi çalışmaları yapılmıştır. Gerard Clauson *The Turkish Numerals* adlı makalesinde Türkçedeki sayıları asıl sayılar, sıra sayıları, üleştirme sayıları ve topluluk bildiren sayılar olmak üzere dört gruba ayırarak inceler. Türkçenin tipolojik olarak çift ünsüzlü sözcükleri bünyesinde barındırmadığını ama Eski Türkçede *ekki, yetti, sekkiz, tokkuz, ottuz, ellig* sayılarında çift ünsüz bulunduğunu dile getirir. Sayıların yazıtlarda çift ünsüzle yazılmadığını belirten Clauson, DLT'deki sayıların çift ünsüzlü örnekleriyle ve Çuvaşçadaki sayıların bugünkü çift ünsüzlü durumundan hareketle Eski Türkçedeki sayıların çift ünsüzlü olduğunu söyler. Clauson'a göre yine de bu durumun kesin bir açıklaması yoktur. Bu sayıları çağdaş Türk dilleriyle karşılaştırdığında *otuz* sayısı hariç diğer sayıların en az bir Türk dilinde yaşadığını belirtir. Etimolojik olarak *iki-yirmi, üç-otuz, dört-kırk, beş-elli* sayıları arasında bir ilişkinin olmadığını ifade eden Clauson, bu durumun da hayli ilginç olduğunu söyler. *Yüz, miŋ* ve *tümen* sayılarına da makalesinde değinen Clauson, *yüz* sayısının Türkçe olduğunu, *miŋ* ve *tümen* sayılarının ise ödünçleme olduğunu ileri sürer. Clauson'a göre *tümen* Toharca bir sözcüktür. Eski Türkçedeki *üst onluk* sistemine de değinen Clauson başka hiçbir dilde bu sayı sisteminin tespit edilmediğini belirtir.

Sıra sayılarının Eski Türkçede *+nç* ekiyle yapıldığını söyleyen Clauson *bir* ve *iki* sayılarında *+nç* ekli bir düzenin olmadığını ifade eder. Üleştirme sayılarının asıl sayılara *+Ar* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu, topluluk adlarının ise yine asıl sayılara *+AgU* ekinin eklenmesiyle meydana geldiğini belirtir (1959, s. 19-31).

Eski Türkçedeki sayılar üzerine yapılan bir diğer çalışma Gerhard Ehlers'e aittir. Ehlers, *Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzahlung* adlı makalesinde eski Türklerin kullandıkları sayı sistemlerinden bahseder ve bu sayı sistemlerinden *üst onluk* sisteminin en fazla *elliye* kadar sayma imkânı verdiğini iddia eder (1983, s. 81-87). Gerhard Doerfer, 1993 yılında yayımladığı *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte* adlı çalışmasında Ehlers'in Türklerin en fazla *elliye* kadar saymayı bildikleri görüşünü *üst onluk* sisteminin elliden yukarı sayılarda da var olduğunu tespit ederek çürütür.

Georges Ifrah, *Rakamların Evrensel Tarihi* adlı yapıtında Eski Türkçedeki sayı sistemlerine de yer verir. Ifrah, *üst onluk* sisteminin eski Türklerin kendine has bir sistemi olduğunu belirtir ve *iki-yirmi, üç-otuz, dört-kırk ve beş-elli* sayıları arasındaki etimolojik ilgisizliğe dikkat çeker (1999, s. 87-90).

Zeki Kaymaz, *Türklerde Sayı Sistemleri* adlı makalesinde yazıtlar dönemi Türkçesinden başlayarak sayıların tüm tarihî Türk lehçelerindeki görünümünü incelemiştir. Sayıları asıl sayılar ve birleşik sayılar olarak ikiye ayıran Kaymaz, bu sayıların çağdaş Türk dillerindeki durumlarını da örnekleriyle göstermiştir. Makalesinin sayı sistemleri bölümünde Türkçenin bütün tarihî dönemlerindeki sayı sistemlerini inceleyen Kaymaz, ilaveli sistemin *dahı* sözcüğü kullanılarak Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar Türkçe metinlerde tespit edildiğini aktarır. Son olarak günümüz *onluk* sisteminin dışında farklı sayı tabanı kullanan Türk dillerini verir. Buna göre Karaçay-Balkarcada *yirmili* sayı sistemi, Halaççada *otuzlu* sayı sistemi, Sarı Uygurlar ve Yakutlarda ise *üst onluk* sayı sistemi kullanılmaktadır (2002, s. 419-426).

Sevim Yılmaz Önder, *Türk Dillerinde Sayı Sistemi* adlı çalışmasında Eski Türkçeden günümüze sayıları incelemiştir. Önder, Türk dillerindeki sayıları, tek kelime halinde bulunanlar ve kelime grubu halinde bulunanlar şeklinde iki gruba ayırmıştır. Bu sayıları edatlı kullanım edatsız kullanım, onlu sistem, bir üst onlu sistem gibi alt başlıklarda

inceleyen Önder, makalesinde sayıları etimolojik açıdan da ele almıştır (2003, s. 485-494).

Özlem Ayazlı, *Mahâyâna Budizmine Ait Sayı ve Zamanla İlgili Bazı Terimler* adlı makalesinde Altun Yaruk VI. kitaptan yola çıkarak Eski Uygurcadaki sayıların sadece miktar belirtmediğini, bazı sayıların sembolik anlamlar içerdiğini ifade eder (2011, s. 654-659).

Eyüp Bacanlı, *Geçmişten Günümüze Türkçenin Sayıları ve Sayı Sistemi* adlı yazısında sayıların bütün dillerde daha ilkel ve daha yeni şeklinde ikiye ayrılabileceğini söyler. Asıl sayıların daha ilkel birleşik sayıların ise asıl sayılardan meydana gelen daha yeni sayılar olduğunu belirtir. Eski Türkçedeki sayı sözcükleri ve sayı sistemleri hakkında bilgi veren Bacanlı, üst onluk sisteminde *doksan* ile *yüz* arasındaki sayıların nasıl ifade edileceğini örnekler. Tek haneli rakamdan sonra en sona *100'den önceki, 100'den eksik* anlamına gelen *örki* sözcüğünün eklenmesiyle *tokuz örki "99", sekiz yüz altı örki "896"* gibi sayıların söylenebileceğini belirtir. Çalışmasının sonunda Bacanlı, Eski Türkçedeki sayı sisteminin 11. yüzyılda günümüzdeki şeklini aldığını ifade eder (2012, s. 76-78).

Mehmet Hazar-Mehmet Şengönül, *Türk Kültüründe Sıfırdan Dokuza Kadar Sayı Adları ve Matematik Değerleri* adlı makalelerinde, *sıfırdan dokuza* kadar olan tüm sayıların Türk kültür tarihinde edindikleri yerleri belirtip ardından sayıların matematiksel özelliklerinden bahsetmişlerdir (2012, s. 141-158).

Muharrem Daşdemir, *Türkçede Miktar Kavramı ve Sayı Sistemi* adlı makalesinde Türkiye Türkçesi ve diğer Türk dillerinin kullandıkları sayı tabanları ve sayı sistemlerini inceler. Türkçenin sayı sistemleri konusunda diğer dillerle olan benzerliklerini ve farklı yanlarını açıklayan Daşdemir'e göre Türkçenin sayı sisteminin en çok benzeştiği dil Korece'dir. Daşdemir ayrıca *tümen* sözcüğünün Eski Türkçede sayılamayacak miktardaki sayılar için kullanıldığını da belirtir (2013, s. 309-336).

Ahmet Bican Ercilasun, *Askerlikte Onlu Sisteme Türklerin Katkıları* adlı makalesinde üst onluk sisteminin Türklerin askerî teşkilatlanmasından doğduğunu Çin yıllıklarını kaynak göstererek açıklar. Ercilasun örnek olarak *on yedi* sayısını verir ve *on yedinin* ilk onluğun içinde değil ikinci onluğun içinde yer aldığını söyler. Türkçede *iki-yirmi, üç-otuz, dört-kırk, beş-elli* sayıları arasında köken birliği olmaması sorununa farklı bir bakışla yaklaşan Ercilasun *elli* ve *kırk* sayılarının kökenini yine Türk askerî

teşkilatlanmasına dayandırır. Ercilasun'a göre onar askerden yan yana dizilen beş manga karşıdan bakılınca el gibi görülür. Bu sebeple Eski Türkçe *elig* sayısı el sözcüğüyle eş seslidir. *Kırk* sayısını da benzer biçimde açıklayan Ercilasun bu sayıyla ilgili DLT'den ön bilgi verir. DLT'de bir parmağı eksik olan adama *kıruk er* denildiğini aktaran Ercilasun, beşli mangadan bir manga çıkarılınca karşıdan bir parmağı eksik el gibi göründüğünden eski Türklerin bu sayıya *kırk* dediğini ifade eder (2014, s. 70-77).

Hacer Tokyürek, *Eski Uygurca Sayı Sisteminde Takı ve Artokı Sözleri Üzerine* adlı makalesinde Türkçenin sayı sisteminin 11. yüzyılda sistemleştiğini ve bu yüzyıldan sonra sayılarda görülen ilave sözcüklerin çeviri metinlerin kaynak dillerinden kopya olduğunu belirtir. Örnek olarak *artukı* ilave sözcüğünün Toharcadan çevrilen Maitrisimit gibi metinlerde daha çok görülmesini veren Tokyürek, bu durumun Toharcanın sayı sisteminde ilave sözcüklerin kullanılmasından ve bunun çeviriye yansımasından kaynaklandığını ifade eder (2014, s. 1-12).

Salim Küçük, *Sayı Grubu Yönünden Eski Türkçe İle Karaçay-Balkar Türkçesinin Karşılaştırılması* adlı çalışmasında Eski Türkçedeki sayı sistemlerinden söz eder ve Karaçay Balkarcada Eski Türkçeden farklı olarak *yirmilik* sayı sisteminin kullanıldığını söyler. *Yirmiden* büyük sayıları ifade etmede Karaçay Balkarcanın ilave sözcükleri kullandığını belirten Küçük bu sözcüklerin *bla* ve *artık* olduğunu söyler. *Bla* sözcüğün kökenini Eski Türkçe *birle* sözcüğüne dayandıran Küçük *artık* ilave sözcüğünün de yine Eski Türkçe *artukı* ilave sözcüğünden geldiğini açıklar (2015, s. 57-68).

Selin Şenaysoy, *Eski Türkçede Sayılar* adlı yüksek lisans tezinde Eski Türkçedeki sayıları ele alır. Çalışmasının ilk bölümünde sayı kavramı üzerinde duran Şenaysoy, eski Türklerin kullandıkları sayı sistemlerinden söz eder. Tezin ikinci bölümünde sayıları yapısal olarak inceleyen araştırmacı ardından *Budist Öğretide Sayıların Kullanımı* adlı bölümde Budist terminolojideki sayıların anlamlarına değinerek çalışmasını noktalar (2016, s. 2-82).

Onur Nizam *Eski Türkçede Çokluk ve Topluluk Yapıları* adlı yüksek lisans tezinde öncelikle evrensel dilbilimde teklik-çokluk kategorisi üzerinde durur. Eski Türkçedeki Çokluk ve Topluluk yapıları hakkında ön bilgi verdikten sonra söz konusu dönemdeki tüm çokluk ve topluluk ekleri ile çokluk ve topluluk bildiren sözcükleri ayrı ayrı inceler (2017, s. 9-222).

KORPUS

Araştırmada kullanılan kaynak metinler eski Türklerin girdiği dinî çevrelere göre Kök Tengrici çevreye ait metinler, Maniheist çevreye ait metinler, Budist çevreye ait metinler ve İslamî çevreye ait metinler olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Kök Tengrici Çevreye Ait Metinler

Çalışmaya Kök Tengrici çevreye ait metinlerden Türk Runik harfleriyle yazılan Moğolistan bölgesi yazıtları ve Yenisey yazıtları alınmış, bu yazıtlar üzerine yapılan metin yayımları ayrım gözetmeksizin incelenmiştir. Yazıtlar üzerine yapılan son yayımlar olmaları sebebiyle Köktürklerden kalan yazıtlar için Erhan Aydın'ın *Orhon Yazıtları* adlı eseri, Uygurlardan kalan yazıtlar için Erhan Aydın'ın *Uygur Yazıtları* adlı eseri ve Yenisey yazıtları içinse yine Erhan Aydın'ın *Sibirya'daki Türk İzleri Yenisey Yazıtları* adlı çalışması kullanılmıştır.

Maniheist Çevreye Ait Metinler

Araştırmada Maniheist çevreye ait metinlerden Huastuanift kullanılmıştır. Huastuanift, Maniheist bir tövbe duasıdır. Mani alfabesiyle yazılan eser on beş bölümden oluşur. Her bölümde önce dinî bilgiler ve kurallar verilir. Ardından bu kuralların çiğnenmesiyle işlenme olasılığı bulunan günahlar sıralanarak bu günahlardan kurtulmak için tövbe edilir. Pek çok nüshası bulunan eserin en bütünlüklü nüshası Aurel Stein tarafından bulunan ve Londra'ya götürülen Dr. Stein nüshasıdır. Kısa bir eser olmasına rağmen içinde pek çok sayı sözcüğü barındıran Huastuanift üzerinde yapılan son metin yayımı Betül Özbay'a aittir. Çalışmada bu yayın kullanılmıştır.

Budist Çevreye Ait Metinler

Eski Türkçede Budizm ekseni etrafında meydana getirilen metinler yaklaşık 8000 parçadır. Bu parçalar Çince, Toharca gibi kaynak dillerden yapılan çevirilerden oluşmaktadır. Halen metin yayımı yapılmamış olan yazmalar mevcuttur. Bu sebeple

araştırmada kaynak dil sınırlamasına gidilmiştir. Buna göre çalışmaya Çinceden çevrilen Altun Yaruk, Toharcadan çevrilen Maitrisimit, Tibet Budizmine ait Sitātapatradhāranī, Totenbuch ve özgün bir eser olduğu düşünülen Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom alınmıştır. Ayrıca Uygur hukuk belgeleri de araştırmaya dâhil edilmiştir.

Altun Yaruk

Sanskritçesi *Suvarnaprabhāsa-sutrā* olan Altun Yaruk'un Eski Uygurca tam adı *Altun önglüg yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi*'dir. X. yüzyılda Şıngko Şeli Tutung tarafından Çinceden Eski Uygurcaya çevrilen eser *Mahayana Budizmi*ne ait hacimli bir sutra kitabıdır. 1910 yılında Sergey Malov tarafından Çin'in Gansu bölgesindeki Wenshugou adlı bir köyde bulunan eser, 10 kitap 31 bölümden oluşmaktadır. İlk yayımı 1917 yılında Radloff ve Malov tarafından yapılan eser, hacminin geniş olmasından dolayı içerisinde pek çok sayı sözcüğü bulundurmaktadır. Ülkemizde Altun Yaruk'un tamamının transkripsiyonlu metin yayımı 1994 yılında Ceval Kaya tarafından yapılmıştır. 1994'ü takip eden yıllardan itibaren eserin parça parça metin yayımı, Türkiye Türkçesine aktarılmış hali ve tıpkıbasımı farklı farklı araştırmacılarca çalışılmıştır[4]. Araştırmada transkripsiyonlu metin olarak Ceval Kaya'nın *Uygurca Altun Yaruk* adlı çalışması esas alınmıştır. Türkiye Türkçesine aktarımlarda yayını yapan araştırmacının aktarımı kullanılmışsa parantez içinde belirtilmiştir.

Maitrisimit

Prajnāraksita adlı bir Türk tarafından Toharcadan Eski Uygurcaya çevrilen Maitrisimit Budist Uygur külliyatının hacimli eserlerinden biridir. Gelecekte gökten yere inip

[4] Ölmez, M. (1991). Altun Yaruk III. Kitap. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
Uçar, E. (2009). Altun Yaruk Sudur Beşinci Kitap. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Ayazlı, Ö. (2012). Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Çetin, E. (2012). Altun Yaruk Yedinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin). Adana: Karahan Kitabevi.
Gulcalı, Z. (2015). Altun Yaruk Sudur Onuncu Kitap. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Çetin, E. (2017). Altun Yaruk Sekizinci Kitap. Adana: Karahan Kitabevi.
Tokyürek, H. (2019). Altun Yaruk IV. Kitap. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

insanları Nirvana'ya ulaştıracağına inanılan Maitreya Burkan'ın menkıbevi hayatının anlatıldığı eser *ülüş* adı verilen 28 bölümden oluşur. Her bölümün başında anlatılan olayın nerede geçtiğine dair bilgi veren eser bu yönüyle bir çeşit tiyatro eseri olarak kabul edilmektedir. Maitrisimit'te geçen *körünç* "görülecek şey" sözcüğü de metnin tiyatro metni olduğunu ve sahnelenmek üzere yazıldığını kanıtlar niteliktedir. Şinasi Tekin tarafından transkripsiyonlu metin yayımı yapılan eser içerisinde yapı ve anlam bakımından değerli pek çok sayı bulunmaktadır. Çalışmada Tekin'in transkripsiyonlu metni ve aktarımı kullanılmıştır.

Sitātapatrādhāraṇī

*Mahayana Budizmi*ne ait bir kol olan *Tibet Budizmi*nin edebî temeli Tantrik metinler vasıtasıyla oluşturulmuştur. Araştırmaya bu Tantrik metinlerden biri olan Sitātapatrādhāraṇī adlı metin de dâhil edilmiştir. "Beyaz şemsiyeli Tanrıça" olarak bilinen *Sitātapatrā*'nın kendisine inananlar tarafından okunan veya taşınan dhāraṇīsi ile inanırlarını şeytan, doğal afetler vs. koruduğuna inanılmaktadır. XIII. veya XIV. yüzyılda Yuan Hanedanlığı döneminde Eski Uygurcaya çevrildiği düşünülen eserin Sanskritçe, Tibetçe, Çince, Moğolca gibi dillerde nüshaları bulunmaktadır. Eser üzerine yapılan ilk fragman yayımı Friedrich W. K. Müller tarafından *Uigurica II* serisinde yapılmış son yayım ise Ayşe Kılıç Cengiz tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Eser, Eski Uygurca Tantrik metinlerde sayıların kullanımını göstermesi açısından çalışmaya dâhil edilmiştir.

Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom

Mahayana Budizmi dairesinde kaleme alınan ve Türkçesi "Bilincin Tözünü Öğreten Kitap" olan eser, Eski Uygurcanın son dönem eserlerindendir ve Ming hanedanlığı döneminde Vapşı Bahşı tarafından yazılmıştır. Günümüzde British Museum'da Or 8212 numaralı bir mecmuada kayıtlı olan eser, salt bilinç öğretisi üzerine kaleme alınmıştır. Günümüze değin eserin Çince ya da Sanskritçe aslının bulunamamış olması nedeniyle araştırmacılar tarafından özgün bir eser olarak değerlendirilen Köŋül Tözin Okıtdaçı Nom, Türklerin din ve düşünce dünyasının ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından

önemlidir. Eser üzerine Türkiye'de yapılan son metin yayımı Özlem Yiğitoğlu'na (2011) aittir. Araştırmada Yiğitoğlu'nun çalışması kullanılmıştır.

Totenbuch

Aurel Stein tafafından Dunhuang'da bulunan ve Uygur Budist edebiyatının büyü metinleri sınıfına dâhil edilen metin, doğum-ölüm zincirinden kurtulup Nirvana'ya erişmenin ölüm anı ve ölümden sonra da mümkün olabileceği, ölüm esnasında ve sonrasındaki ara dönemde Nirvana'ya erişebilmek için yapılması gerekenler hakkında bilgiler verir. Eser Tibet'in ünlü Lamalarından Naropa'nın öğretilerine dayanarak öğrencilerinin yaptığı çevirilerden oluşmaktadır. Dört ayrı metinden oluşan yazmanın ilk metni Tibetin Ölüler Kitabı'nın Eski Uygurcaya kısa bir tercümesidir. Eserin tıpkıbasımlarını ve metninin tamamını içeren bütünlüklü tek çalışma ise György Kara ve Peter Zieme tarafından yapılmış ve *Ein uigurisches Totenbuch* adı ile yayımlanmıştır. Eserin Türkiye Türkçesi aktarımı Gönül Aris tarafından 2018 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

Uygur Hukuk Belgeleri

Araştırmaya eski Uygurların hukuk belgeleri de dâhil edilmiştir. Belgelerin içeriğinin bir kısmını kişilerin toplumla ve devletle olan ilişkileri oluştururken diğer kısmını şahıslar arasında yapılan sözleşmeler oluşturur. Belgeler üzerine yapılan yayınlar Radloff ile başlar ve günümüze kadar devam eder. Konuyla ilgili müstakil çalışmaların başında Larry Clark'ın 1975 yılında hazırladığı *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan* adlı doktora tezi gelir. Reşit Rahmeti Arat tarafından *Eski Türk Hukuk Vesikaları* adlı çalışma, ülkemizde belgeler üzerine yapılan çalışmaların öncülerindendir. Nobuo Yamada'nın *Sammlung uigurischer Kontrakte (1993*) adlı transkripsiyonlu metin yayımında eski Uygurların gündelik yaşamlarına ait 121 belge mevcuttur. Sayılar açısından oldukça zengin olan hukuk belgelerinde Yamada'nın çalışması esas alınmıştır.

İslamî Çevreye Ait Metinler

Araştırmaya İslamî çevreye ait metinlerden Kutadgu Bilig alınmıştır. Kutadgu Bilig İslami dönem Türk edebiyatının ilk eseridir. Mesnevi nazım biçiminde yazılan ve 6645 beyitten oluşan eser, alegorik tarzda kaleme alınmıştır. Eserin yazarı Yusuf Has Hacib, adalet, saadet, kut ve akıbet kavramlarının temsilini Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş karakterlerine yüklemiş ve eseri bu dört karakter üzerinden işlemiştir. Kutadgu Bilig, edebî bir eserdir ve içerisinde pek çok edebî sanat bulunur. Sayı sembolizmi açısından da hayli zengin olan eser, eski Türk kültüründe sayılara yüklenen anlamlar bakımından oldukça değerli bilgiler vermektedir. Eserin transkripsiyonlu metni ve Türkiye Türkçesine aktarımı Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. Arat'ın hazırladığı Kutadgu Bilig dizini ise yazarın ölümünden sonra Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce tarafından yayımlanmıştır. Kutadgu Bilig'in transkripsiyonlu metni Mustafa Sinan Kaçalin tarafından da yayımlanmıştır. Araştırmada Mustafa Sinan Kaçalin'in transkripsiyonlu metni, Arat'ın da çevirisi kullanılmıştır.

1. BÖLÜM: SAYI KAVRAMI VE SAYI SİSTEMLERİ

Çalışmanın ilk bölümünde sayı kavramı, insanoğlunun sayı yetisi, dünya dillerinde kullanılan sayı sistemleri, dilbilimde sayı kavramı, Altay dilleri teorisinde sayı adlarının yeri ve Eski Türkçede görülen sayı sistemleri üzerinde durulmuştur.

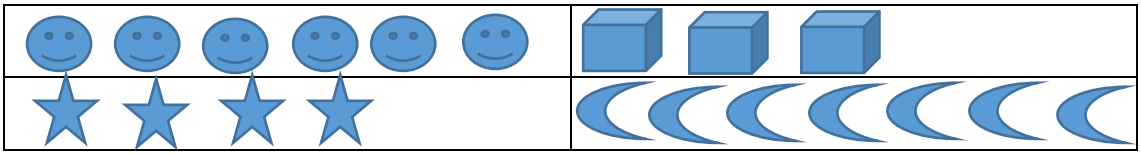
1.1. SAYI KAVRAMI

Sayılar, insan zihninin ürettiği bir sistemler bütünüdür. İnsanoğlunun sayı yetisi temelde birlik, ikilik ve çokluk üzerinedir. Ifrah, bu durumu şu şekilde örneklendirir:

> Bir çocuk konuşmayı ve bütün asal sayıları adlandırmayı öğrenir öğrenmez başlangıçta üç sayısını simgeleştirmekte büyük bir güçlükle karşı karşıya gelir. Sayıları sayarken *bir, iki, dört* şeklinde üçüncü sayıyı unutarak sayar. Sağduyusu birden dörde kadar somut nicelikleri görsel olarak tanımasına olanak sağladığı halde henüz soyut sayılar hakkında en ilkel bilgi aşamasındadır. Bu aşama birlik, ikilik ve çokluk ile sınırlı olan aşamadır. (Ifrah, 1999a, s. 32)

Bir kişinin gözünün önünde duran ve benzer olan nesnelerden tek ve çabuk bir bakışla en fazla kaç tanesini ayırt edebileceğini araştıran araştırmacılar bu sayının dört olduğunu keşfetmişlerdir. Ifrah'a göre dördün ötesinde kafamızda her şey karmakarışık olur ve toptan görünüşün bize artık hiçbir yardımı dokunmaz. Şu yığında *on beş* tabak mı *yirmi* tabak mı, cadde üzerine sıralanmış *on üç* araba mı *on dört* araba mı, şu çalılıkta *on bir* çalı mı *on iki* çalı mı, şu merdivende *on* basamak mı *on beş* basamak mı, şu cephede *sekiz* pencere mi *altı* pencere mi var? Bunları bilmek için saymak gerekir (1999a, s. 39).

Tablo 1.

Yukarıdaki tabloya çabuk bir bakış atıldığında küpler ve yıldızların sayısı tek seferde hesaplanırken diğer şekillerde sayma ihtiyacı hissedilmiştir.

Ifrah, insanoğlunun dörtlü sayı algısını şu örneklerle açıklar:

> Bu olgunun ilk doğrulaması Okyanusya'da, tekil, ikil, üçül, dördül ve... çoğul gramatik biçimlerle çekim yapma alışkanlığı olan birçok kabilenin varlığıdır. Bu insanlarda ortak

> adları bireyselleştirme yeteneği dörtle sınırlıdır. Gerçekten, dörde kadar, varlıkların ya da nesnelerin adları onların dillerinde açıkça ifade edilir ve her birinin kendine özgü bir özelliği vardır; ama dörtten sonra, sayılar gibi adlar da çekimden ve kişilikten yoksundur ve maddî çokluğun belirsiz, kötü dile getirilmiş özelliğini kazanırlar.
>
> Aynı şekilde Romalıların bir âdet olarak erkek çocuklarına (o çağda kızlara ön ad verilmezdi!) verdikleri ön adlar dördüncü çocuğa kadar (dört dâhil), örneğin *Appius, Aulius, Gaius, Lucius, Marcus, Servius* gibi olağan bir biçimde verilmiş özel adlardı. Buna karşılık, beşinciden itibaren oğullarını yalın numaralarla çağırmakla yetiniyorlardı: *Quintus* "beşinci", *Sextus* "altıncı", *Octavius* "sekizinci", *Decimus* "onuncu" ya da hattâ *Numerius* "birçok" (1999a, s. 40).

Chomsky, insanın dil yetisi ile sayı yetisi arasında yakın bir ilişki olduğunu öne sürer. Ona göre her ikisinin de altında yatan şey ayrık sonsuzluklarla başa çıkmak için donanımlı bir tür hesaplama karmaşıklığının mevcudiyetidir (1982, s. 20).

Tarih boyunca insanlar bu hesaplama karmaşıklığıyla başa çıkabilmek için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemler ilk başlarda kemikleri yan yana dizme, ağaca çentik atma veya el ve ayak parmaklarını sayma gibi somut yöntemler olmuş ancak giderek soyutlaşmıştır. James Hurford, sayı sözcüklerinin keşfedilmekten çok icat edildiğini söylemeyi tercih eder. O da Chomsky gibi sayı yetisinin insanın doğuştan getirdiği bir yeti olduğunu ve bunun içinde bulunduğu toplumla ilişkili olarak farklı şekillerde ortaya çıktığını söyler (1990, s. 12).

Schimmel, insanlığın sayılara olan ilgisini ilk olarak güneş ve ayda belirli aralıklarla gerçekleşen değişikliklerinin çektiğini ifade eder. İlk kuşaklar bu değişiklikleri ruhlarla, tanrılarla ya da cinlerle bağlantı olarak ya da onların temsilcisi olarak düşünmüşlerdir. Bir sayıyı ve içindeki gücü bilmek ölümlülerin bu gücü, ruhların yardımını sağlamak, büyücülük yapmak veya bazı sayıları tekrarlayarak dualarını daha güçlü hale getirmek için kullanmalarına sebep olmuştur (1998, s. 8).

Rakamların Evrensel Tarihi adlı yapıtının ilk cildinde insanoğlunun sayı yetisinin kaynağını araştıran Ifrah da sayı kavramının bir zihin ürünü olduğunu kabul eder ve P. Chauchard'ın şu sözlerine yer verir. "İnsan tanımlanmamış, olgunlaşmamış yalnızca olanaklar bakımından zengin bir beyinle doğar. Bu olanakları da çevresindekileri taklit ederek geliştirmeyi öğrenecektir." (1999a, s. 12).

Tarih boyunca çeşitli uygarlıklar yılın günlerini saymak, anlaşma ve pazarlık yapmak, evliliklerinin, ölülerinin, mallarının, sürülerinin, askerlerinin, kayıplarının, tutsaklarının sayısını bilmek için farklı sayı sayma yolları ve farklı sayı tabanları kullanmıştır. Ifrah, antik uygarlıklardan başlayarak günümüze kadar kullanılan sayı sistemlerini

örnekleriyle vermiştir. Örneğin Sümerler ve Babiller sayı tabanı olarak *altmışlı* bir taban kullanmışlardır. Sümerler ile Babiller arasındaki fark Sümerlerin toplama ilkesini, Babillerin ise konum ilkesini kullanmaları olmuştur. Zaman bölümlemelerindeki *altmışlı* sistem Babillerden insanlığa kalan bir mirastır (Ifrah, 1999a, s. 11).

Antik Mısır'ın sayı sistemi *onlu* bir taban üzerine inşa edilmiştir. Yunan sayı dizgesi toplama ilkesine dayanır ve *onluk* taban kullanılır (Ifrah, 1999a, s. 114).

Romalıların toplama ilkesine dayanan sayı sistemleri ve rakamları vardır fakat bu rakamlar aritmetik işlemler yapmaktan uzak sadece sayıları kaydetmeyi ve unutmamayı amaçlayan kısaltmalardır (Ifrah, 1999c, s. 73).

Çinliler, sayıları ifade etmek için, genellikle, dokuz birime ve *10*'un ilk dört kuvvetine *(10, 100, 1000, 10000)* bağlanmış on üç temel im içeren *onlu* bir dizge kullanırlar. Ayrıca Çinliler birleşik sayıları hem toplama hem de çıkarma ilkesiyle elde ederler (Ifrah, 1999d, s. 3).

Orta Amerika'nın eski uygarlıklarından olan Mayalar *yirmili* tabanı kullanmıştır. Mayalar bir diğer Amerika kavmi olan Aztekleri de etkilemiş, Aztekler de sayılamada *yirmili* tabanı kullanmışlardır (Ifrah, 1999d, s. 102).

V. yüzyılda Hintlilerin *sıfır*ı keşfetmesinden itibaren günümüzde kullandığımız sayılama dizgesi ve rakamlar ortaya çıkmıştır. Ifrah, *sıfır*ı Hintlilerden önce Babillerin ve Mayaların da keşfettiğini ama ne Babillerin *sıfır*ının ne de Mayaların *sıfır*ının bugün insanlığın kullandığı bir sayı olan *sıfır* olarak görülemeyeceğini ifade eder (1999a, s. 18).

Hintlilerin *sıfır*ı keşfetmesini ise Ifrah şu şekilde açıklar:

> Hint uygarlığının yaşadığı ve onu hesaplanabilir fizik evreninin sınırlarının çok ötesine geçirmekle kalmayıp, matematiksel sonsuz kavramının Avrupalılardan çok önce tasarlamasını sağlayan büyük sayılar tutkusudur. Hindistan'daki Brahmanizm, Hinduizm ve Budizm gibi dinlerin de sayılar üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Hintliler tanrılarını övmek ve yüceltmek için sayılara başvurmuş. Sıfırın da yardımıyla çok büyük sayılara ulaşabilmiş ve bu sayıların her birine ayrı ayrı isim vermişlerdir. MS IV. yüzyılda yazılan Mahayana Budizmi metinlerinden olan Lalitavistara Sutra'da on bin din adamının, seksen dört milyon Asparâs'ın otuz iki bin Bodisavat'ın, altmış sekiz bin Brahma'nın bir milyon Shakra'nın, yüz bin tanrının, yüz milyon tanrısal varlığın, beş yüz Pratyeka Buda'nın, tanrıların seksen dört bin oğlunun, sonra başka tanrıların otuz iki bin ve otuz altı milyon oğlunun, tanrıların ve Bodisavat altmış sekiz bin *koti* (= 680 000 000 000) oğlunun, seksen dört yüz bin *niguta koti* (=8 400 000 000 000 000 000 000) tanrısal varlığın bileşimini buluruz (Ifrah, 1999e, s. 153).

Hint rakamlarının dünyaya yayılışı Araplar eliyle olmuştur. Araplar, Hint kökenli rakamları kendi üsluplarına uyarlamış ve Hint rakamları Arapların elinde önemli çizgisel değişikliklere uğramıştır. Avrupalılara Hint rakamlarının geçişi Arap matematikçi ve saymanlar eliyle olmuştur (Ifrah, 1999e, s. 199).

Yukarıda görüldüğü gibi kavimler farklı farklı sayısal sistemlerini farklı farklı tabanlar ve ilkelerle oluşturmuşlardır. Bu sayı tabanlarından *onluk* taban tarih boyunca en yaygın kullanılan tabandır ve neredeyse bugün evrensel olarak benimsenmiştir. *Onluk* taban diğer tabanlara üstünlük gösterir. Çünkü insan belleğinin gerektirdiği kadar sayı adları ya da taban simgeleri görece az sayıdadır. Hurford, temel kelime olarak *on* sayısının kullanılmasıyla, rakamlar için *yirmiye* kadar bir ifade oluşturulabilirken, *dokuz* kullanılarak, yalnızca *on sekize* kadar sayı sözcükleri oluşacağını söyler. Yine aynı şekilde *sekiz* de bir taban kelimesi olarak daha da sınırlıdır, çünkü *sekizi* kullanarak sadece *on altıya* kadar olan sayılar ifade edillir. Hurford, bu durumun sayıların basit aritmetik özelliklerinin bir sonucu olduğunu belirtir (1990, s. 277).

1.2. DİLBİLİMDE SAYI KATEGORİSİ VE SAYI SİSTEMLERİ

Dil bilgisel anlamda sayı, bir sözcüğün karşıladığı kavramın teklik-çokluk bakımından görünümünü yansıtan bir dil kategorisi olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2003, s. 181). Dil çalışmalarında sayı kategorisi öncelikle isimleri akla getirmekle beraber fiiller ve sıfatların da birbiriyle olan uyumlarını gösteren bir kategori olarak da kabul edilmektedir.

Aşağıda evrensel dilbilim çalışmalarında sayı kategorisinin nasıl ele alındığına dair örnekler bulunmaktadır.

Greenberg, sayı sistemlerini aşağıdaki şekilde gösterir:

tekil> çoğul> ikili> üçlü

Greenberg'e göre *ikili* kategori olmadığı sürece hiçbir dilin *üçlü* kategorisi yoktur ve çokluk olmadığı sürece hiçbir dilin *ikili* kategorisi yoktur (Greenberg, 1963, s. 94)

R.R.K Hartmann ve F. C. Stark tarafından yazılan *Dictionary of Language and Linguistics* adlı sözlükte sayı kavramı tekil, çoğul ve çift gibi elementleri ayıran

gramatik bir kategori olarak tanımlanır. Çalışmada birçok dilde fiillerin öznenin kişisiyle ve sayısıyla uyum gösterdiğine de değinilir. (1972, s. 155)

John Lyons, sayı kavramının en yaygın görünümünün yeryüzünde birçok dilde bulunan tekil ve çoğul arasındaki ayrım olduğunu belirtir. *Bir* ile *bir'den* çok arasındaki farkın net olmadığını ifade eden Lyons, cansızlar evreninde neyin bir nesne, birden çok nesne, bir küme nesne ya da bireyselleşmiş bir özdek kütlesi olarak düşünülmesinin o dilin sözcük yapısınca belirtileceğini ortaya koyar. Ayrıca Lyons da Greenberg gibi sayıların tekil, çoğul, çift kategorilerinin yanı sıra bazı dillerde *üçlü* sayı kategorisinin de bulunduğunu söyler (1983, s. 253-254).

James Hurford, *Language and Number* adlı eserinde sayı kavramı ve zihin arasındaki ilişkiye değinir. Örnek olarak sömürgecilik döneminden önce sayısal sistemleri olmayan Avustralya Aborjinlerinin sayısal sistemleri öğrenmede bir güçlük çekmediğini ve dolayısıyla sayı yetisinin açığa çıkmayı bekleyen gizli bir yeti olduğunu söyler. Ayrıca yüksek sayıları kavrama ve oluşturma açısından da Aborjinlerin bir sıkıntı yaşamadığını kaydeder (1987, s. 69).

Hadumod Busmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* adlı çalışmasında sayı kategorisini isimlerin miktarını belirten bir gramer kategorisi olarak tanımlar. En yaygın sayı kategorilerinin teklik ve çokluk kategorileri olduğunu, ayrıca *ikili* (Yunanca, Sanskritçe) ve *üçlü* (bazı Pasifik dilleri) sayı kategorilerinin de bulunduğunu belirtir (1996, s. 820).

Greville Corbett, *Number* adlı çalışmasında sayı kategorisinin dilbilim çevrelerinde basit bir gramer kategorisi olarak görüldüğünü ve genel olarak tekil ve çoğul olmak üzere iki kategori şeklinde kabul edildiğini söyler. Corbett'e göre bazı diller *üçlü*, *dörtlü* hatta *beşli* sayı kategorilerine sahiptir. Yaklaşık 250 dili kaynak olarak yaptığı saha çalışması sonucunda elde ettiği bulguları kitabında paylaşır (2000, s. 1).

Corbett, dilbilimcilerin tüm dillerin sayı sistemlerinin olduğunu iddia ettiğini ancak Brezilya'nın Amazon bölgesindeki 220 kişi konuşuru olan *Piraha* dilinde zamirlerde çokluk formunun olmadığının tespit edildiğini aktarır (2000, s. 50).

Ayrıca Corbett, *leksik, morfolojik, sentaktik ve sözcüksel* araçlarla olmak üzere dört tür sayı ifade şekli olduğunu söyler (2000, s. 52).

R. L. Trask ve Peter Stockwell tarafından yayımlanan *Language and Linguistics* adlı çalışmada sayı kategorisi İngilizce üzerinden anlatılır. Teklik ve çokluk olmak üzere ikiye ayrılan sınıflandırmada teklik tek bir varlığı, çokluk ise iki veya daha fazla varlığı işaretler (2007, s. 192).

David Crystal, sayı kategorisini teklik-çokluk, *ikili üçlü* gibi sözcük karşıtlıklarını gösteren bir gramer kategorisi olarak tanımlar. İngilizceden *boy* "oğlan" boys "oğlanlar" örneğini veren Crystal, dilbilimsel tartışmanın böyle basit korelasyonlar önermeyle ilgili sorunlara dikkat çektiğini belirtir. Crystal'a göre gramatik olarak tekil görünen bir sözcük birden fazla varlığı ifade edebilir. Crystal bu duruma örnek olarak yine İngilizceden bir örnek verir. *Committee* "komite" sözcüğü gramatik olarak tekil görünse de birden fazla varlığı ifade etmektedir. Dolayısıyla sayı kategorisi sadece belirli işaretleyicilerle gösterilmez (2008, s. 335).

Doğan Aksan, *bir, iki, beş, on, yüz, bin* gibi sayı adlarının dillerin temel söz varlığı arasında sayıldığını ifade eder. Bu duruma sebep olarak sayı sözcüklerinin dilin tarihsel sürecinde en az değişen öğelerden biri olmasını gösterir (2015, s. 17).

Caner Kerimoğlu, Türkoloji geleneğinde isimlerin çoğul sayılabilmesi için çokluk eki alması gerektiğinin genel kabul olduğunu ifade eder ve bu duruma örnek olarak da *sokak-lar* sözcüğünü verir. Buna göre *sokak-lar* çoğuldur. Çünkü *+lAr* ekini almıştır. Kerimoğlu, sayı kategorisinde ismin sadece biçimbilgisel araçlarla çoğul hale gelmediğini ve Türkçede bir ismi çoğul yapmanın birden fazla yolu olduğunu söyler. Örnek olarak ise *birkaç sokak, üç sokak, sokak sokak (gezdim)* örneklerini verir (2017, s. 169).

Görüldüğü üzere sayı kategorisinin dünya dillerinde ve Türkçede genellikle teklik ve çokluk karşıtlığı üzerine kurulduğu gözlenir.

1.3. ALTAY DİLLERİ TEORİSİ ÇERÇEVESİNDE SAYI ADLARI

Altay dilleri teorisi; Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir ana dilden türediğini kabul eden ve bu diller arasında genetik akrabalık ilişkisinin bulunduğunu varsayan teoridir.

XIX. yüzyıldan önce Altay dilleriyle ilgili yapılan ve bugün sadece tarihî değeri olan çalışmalar bir kenara bırakılırsa, araştırmacıların genel kabulü Altay dilleri incelemelerinin W. Schott'la başladığıdır. Teoriyi ses denklikleri temeli üzerine oturtarak sistemli çalışmalar yapan ilk araştırmacı ise Ramstedt'tir. Teorinin ortaya atılmasından itibaren Altay dillerinin soyca akraba olduğunu düşününen araştırmacılar kadar bu akrabalığı kabul etmeyen araştırmacılar da vardır. Bu nedenle Altay dilleri terimi de tartışma konusu olmuştur. Terim, daha çok kanıtlanmayı bekleyen bir hipotez olarak düşünülmelidir.

Diller arası genetik akrabalık ilişkilerinin incelemesinde esas alınan dört temel ölçüt vardır. Bunlar fonolojik, morfolojik, sentaktik ve temel sözvarlığı ölçütleridir. Sayı adları, bir dilin zaman içerisinde en az değişikliğe uğrayan temel sözvarlığı içerisinde değerlendirildiğinden dil aileleri araştırmalarında sıklıkla incelemeye konu olmuş sözcüklerdir. Altay dilleri teorisinde de sayı adları teorinin taraftarlarının ve karşıtlarının pek çok kez başvurduğu ölçütlerden olmuştur.

Altay dilleri teorisine karşı çıkan araştırmacılar bu diller arasında ortak sayı adlarının olmadığını iddia etmişlerdir. Örnek vermek gerekirse Doerfer, dil akrabalığında *iki* ile *beş* arasındaki sayıların ortaklığının önemli bir ölçüt olduğunu belirtmiş ve Hint Avrupa, Fin-Ugor ve Sami dil ailelerinden *iki* ile *beş* arasındaki sayıların benzerlik gösterdiğini fakat Altay dillerinde bu durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir (TMEN I, s. 80). Faruk Gökçe, Doerfer'in sayı adlarının ortaklığında *iki* ile *beş* arasındaki sayıları esas almasının sebebinin Miller'in 1876 yılında yaptığı yayın olduğunu söyler. Doerfer'e göre Miller bu çalışmada dünya dillerini sınıflandırırken sayı adlarını ölçüt almış ve akraba dilllerde en azından *iki* ile *beş* arasındaki sayıların ortaklık göstermesi gerektiğini ifade etmiştir. Ne var ki Gökçe, Miller'in teorisini böyle bir ölçüte dayandırmadığını belirten başka bir çalışmanın daha yapıldığını belirtir (2015, s. 139). Bu çalışma Manaster-Ramer ve Sidwell'e aittir. Manaster-Ramer ve Sidwell, dil akrabalığında küçük sayıların ortak olması gerektiği tezini çürütebilmek için Eskimo-Aleut dillerine başvurmuş ve onlara göre bu diller arasında sadece *dört* sayısı ortak kökler göstermiştir (1997, s. 162). Manaster-Ramer ve Sidwell başka dil aileleri üzerine yaptıkları çalışmalarla da Doerfer'in Miller'e dayandırarak ortaya attığı *iki*'den *beş*'e kadar olan sayıların akraba dillerde ortaklık göstermesi tezini çürütmüşlerdir.

Altay dilleri teorisinin karşıtlarından olan Şçerbak da *on*a kadarki sayı adlarının dillerin kelime hazinesinin en eski katmanını oluşturduğunu ve dil akrabalığını kanıtlamada önemli bir ölçüt olduğunu söyler (1989, s. 151).

Altay dilleri teorisinin savunucuları olan Ramstedt, Poppe gibi isimler ise sayı adlarıın Altay dillerinde ortaklık göstermediğini kabul etmekle beraber bu durumun teoriyi çürütecek bir tez olmadığını ifade etmişlerdir. Gökçe, Ramstedt'in henüz Altay dil birliğini savunmadan önce yazdığı *Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen* adlı çalışmasında dahi sayıları dil akrabalığının koşullarından biri olarak kabul etmediğini belirtir (2015, s. 138).

Teorinin başka bir savunucusu olan Eric P. Hamp *On The Altaic Numerals* adlı yayımında Altay dillerindeki sayı sözcüklerinin ortaklıklarına yönelik birtakım hipotezler öne sürmüştür. Araştırmasında Moğolca ve Tunguzca sayıları esas alan Hamp, Moğolca *2, 3, 4, 6 ve 9* sayılarının aynı kökten geldiğini iddia etmiş, onluk sayılara *+guan* ekinin eklenerek Moğolca ve Tunguzcada ortak bir sayı türeten ek olduğunu ileri sürmüştür (1970, s. 188-197).

Buna karşın Altay dilleri teorisinin karşıtlarından olan Gerhard Doerfer, Türkçeye 2003 yılında Faruk Gökçe tarafından çevrilen *Akraba Olmama Kanıtlabilir mi?* adlı makalesinde Hamp'ın ileri sürdüğü bu görüşlerde Türkçeyi bir kenara bıraktığını ve Moğolca ile Tunguzca arasındaki ses yasalarına aykırı şekilde birtakım köken arayışlarına girdiğini dört sayısı üzerinden eleştirir.

Doerfer, Moğolcada *dörben* "dört" şeklinde bulunan sözcüğün Tunguz dillerinden Mançu ve Nanaycada *duin*, Evenkicede ise *digin* şeklinde olduğunu belirttikten sonra Hamp'ın sayının asli biçimini *dörben* şeklinde kabul ettiğini ancak bunun kesin olmadığını belirtir. Ardından Moğolca asli biçimin *dör-ben* olsa bile bu, yukarıda anılan ve Ana Tunguzca **diigin* biçimine giden Tunguzca sözcüklerle karşılaştırılamayacağını, çünkü Moğolca **ö* = Tunguzca **ü* veya Evenkice **u* şeklinde bir ses denkliği olmadığını ifade eder. Yine Hamp tarafından öne sürülen Tunguzca *on*a kadar olan sayıların *+guan* eki taşıdığı yönündeki tezinin de Evenkice *ilan* "üç" sözcüğünün, Ana Tunguzca **U-guan* şekline gidemeyeceği çünkü *g* ünsüzün Kuzeydoğu Tunguzcasında korunduğunu belirterek reddeder (2003, s. 162).

Yukarıda adı anılan araştırmacılar dışında Vovin, Starostin, Dybo, Mudrak gibi araştırmacılar da Altay dillerindeki sayılar üzerinde çalışmış, sayıların yeniden tasarlanmış biçimlerini ortaya koymuşlardır.

Aşağıda, Vovin'in Altay dillerindeki sayı adları için yeniden tasarladığı biçimler tablo şeklinde gösterilmiştir:

Tablo 2.

	Ana Japonca	**Ana Tunguzca**	**Ana Korece**	**Ana Moğolca**	**Ana Türkçe**	**Ana Altayca**
1	*pito-	(*emu)	-	-	*bir	*pir V
2	(*puta-)	*ĵuwe	*twubwu-l	*ĵiw-r	-	*dyube
3	*mi-	*[ñ]ïla	*se<*ñe[l]i	-	-	*ñïl1ï-
4	*do-	*di-	*do-	*dö-	*dö-	*tV-
5	*itu-	*t'u-<*itu	*ta-	*ta	-	*it* V
6	*mu-	*ñuŋu	-	-	-	*ñuŋu-
7	*nana-	*nada-	-	-	*jedi	*na[n]da
8	*da-	*ĵab-	-	-	-	*ĵab
9	*kokono	*xegin	-	-	-	*khekVn
10	*tobo	*ĵuwa-	-	-	-	*čuba-
100	*mwomwo	*ñamaa	-	-	-	*ñawmaw

(Vovin, 1994, s. 247)

Altay dillerindeki sayıların çağdaş şekilleri ise şu şekildedir:

Tablo 3.

Türkiye Türkçesi	**Moğolca**	**Tunguzca (Evenki)**	**Korece**	**Japonca**
bir	*nigän*	*umun / umuken*	*hana*	*ichi*
iki	*ḳoyar*	*d"ur*	*dul*	*ni*
üç	*ġurban*	*ilan*	*set*	*san*
dört	*dörbän*	*dygin*	*net*	*shi, yon*
beş	*tabun*	*tunnga*	*daseot*	*go*
altı	*jirġu"an*	*n"ungun*	*yeoseot*	*roku*
yedi	*dolo"an*	*nadan*	*ilgop*	*shichi, nana*
sekiz	*naiman*	*d"apkun*	*yeodeol*	*hachi*
dokuz	*yisun*	*egin*	*ahop*	*kyuu, ku*
on	***arban***	***d'an***	***yeol***	***juu***
on bir **(10+1)**	*arban nigän* (10+1)	*d"an (duk) umun* (10+1)	*yeolhana* (10+1)	*juu ichi* (10+1)
on iki **(10+2)**	*arban ḳoyar* (10+2)	*d"an (duk) d"ur* (10+2)	*yeoldul* (10+2)	*juu ni* (10+2)
yirmi	*ḳorin* < *ḳoyar ?	*d"ur d"ar* (2x10)	*seumul*	*ni juu* (2x10)
otuz	*ġucin* < *ġurban ?	*ilan d"ar* (3x10)	*seoreun*	*san juu* (3x10)
kırk	*döcin* < *dörbän ?	*dygin d"ar* (4x10)	*maheun*	*yon juu* (4x10)
elli	*tabin* < *tabun ?	*tunnga d"ar* (5x10)	*swin*	*go juu* (5x10)
altmış < *altı	*jirin* < *jirġu"an ?	*ŋjungun d"ar* (6x10)	*yesun* < * yeoseot ?	*roku juu* (6x10)
yetmiş < *yeti	*dalan* < *dolo"an ?	*nadan d"ar* (7x10)	*ilheun* < * ilgop ?	*nana juu* (7x10)
seksen < sekiz on	*nayan* < * naiman ?	*d"apkun d"ar* (8x10)	*yeodeun* <* yeodeol?	*hachi juu* (8x10)
doksan < dokuz on	*jarin* < *yisun ?	*egin d"ar* (9x10)	*aheun* < *ahop ?	*kyuu juu* (9x10)
yüz	*ja"un*	*n"ama:di*	*on*	*hyaku*

bin	*mingġan*	*umun tysicha* (1x1000)	*jeumeun*	*sen*

(Daşdemir, 2013, s. 335).

Araştırmacıların ortaya koyduğu fikirlerden hareketle dillerin soy akrabalığı meselesinde belirlenen ölçütlerden olan sayıların ortaklığı ölçütü Altay dillerinin akrabalığını ortaya koymada halen tartışmalı bir konumdadır. Bunun yanında Türkçedeki sayı adlarının köken itibarıyla hiçbir Altay diline yakınlık göstermemesi ve Eski Türkçedeki *üst onluk* sayı sisteminin değil Altay dillerinde, dünyadaki hiçbir dilde tespit edilmemiş ve tamamen Eski Türkçenin karakteristik bir sistemi olması Türkçeyi diğer Altay dillerinden farklı kılmaktadır.

Dillerin genetik akrabalığı için genel kabul gören dört temel ölçüt hakkında Lars Johanson'un tespitleri önemlidir:

> Değinildiği gibi, sık sık, bazı sözde vazgeçilmez unsurlara ve etkiye dayanıklı bölümlere (sentaks, temel kelime hazinesi, çekim morfolojisi vs.) işaret edilmiştir. Böyle dayanıklı unsurlar gerçekten olsaydı, soy akrabalığının çok önemli ölçütleri olurlardı ve bu ölçütler yardımıyla iki dil arasındaki benzerliğin genetik mi yoksa ilişkiye bağlı mı olduğu belgelenebilirdi. Ama hiçbir unsur ve bölüm asli akrabalığın tespitinde mihenk taşı olabilecek kadar dayanıklı görünmüyor. (2014, s. 70)

Johanson'dan hareketle dildeki hiçbir unsurun vazgeçilmez olmadığı, başka bir dil veya kültür tarafından uzun süre etkilenen dillerde temel sözvarlığındaki sözcüklerin bile değişikliğe uğrayabileceği söylenebilir. Gökçe, bu duruma Altay dilleri açısından örnek olarak Japoncayı örnek verir. Japonca uzun süre Çincenin etkisi altında kaldığından Japon dilinde biri yerli biri yabancı olmak üzere iki farklı sayı sistemi ve sayı adları ortaya çıkmıştır (2015, s. 29). Dolayısıyla Altay dillerindeki sayı adlarının benzemezliği Altay dilleri teorisini ne kanıtlar ne de çürütür.

1.4. ESKİ TÜRKÇEDE SAYI KATEGORİSİ VE SAYI SİSTEMLERİ

Türkçenin sayı kategorisi teklik ve çokluk üzerine kurulu bir kategoridir. Buna karşın Eski Türkçe döneminde çokluk kategorisi belirsizdir. Yazıtlar dönemi Türkçesinin bir topluluğa hitap etme ve öğüt verme gibi işlevleri bulunduğundan bu metinlerde çokluk ifadesinden fazla topluluk ifadesi vardır. Runik harfli metinlerde çokluk eki olarak kabul edilen *+lAr, +ş, +z, +An, +AgUn* ekleri bu bakımdan aslında topluluk anlamı

taşımaktadır. Yazıtlar dönemi Türkçesinde çokluk kategorisi için daha çok leksik birimler kullanılmış veya çokluk ifadesi cümle bağlamından çıkarılmıştır.

Gabain, yazıtlar zamanında bir ismin tek bir şey olarak değil kolektif olarak anlaşılmasının bozkır düşüncesine uygun bir düşünce olduğunu, bundan dolayı çoğunlukla bir çokluk ekine ihtiyaç duyulmadığını düşünür. *Yılkı* sözcüğünün o dönemde hem bir hayvanı hem de bir hayvan sürüsünü ifade ettiğini söyleyen Gabain, eski Türklerde ferdiyetçiliğin Soğdlar ve Çinlilerle etkileşim içine girince geliştiğini ve bu sebeple çokluk işaretleyicilere ihtiyaç duyulduğunu aktarır (1998, s. 38).

Muharrem Daşdemir, Runik harfli metinlerde görülen çokluk eklerinin *+lAr* eki dışında ya kelime köküne eklenerek kaybolduğunu ya da bir isimden isim yapma eki vasfına büründüğünü dile getirir. Daşdemir'e göre birçok Altay dilinin çokluk eki bakımından zengin olması, Korecenin çokluk eki barındırmaması, Türkçede yalın haldeki isim kök ve gövdelerinin bir nesnenin teklik biçimi yerine türünü göstermesi gibi örnekler Altay dillerinin teklik-çokluk ayrımına dil tarihinin çok yakın bir döneminde başvurduğunu düşündürtmektedir. Altay kavimlerinin Sibirya'nın ormanlık bölgelerinden çıkıp bozkırlara gelince başka dillerle temas ettiğini ve bu temas sonucunda çokluk kavramına ulaştığını belirten Daşdemir, çokluk kavramını ifade etmek için leksik birimlerden ekler üretildiğini ya da yabancı dillerden ekler ödünçlendiğini kaydeder (2013, s. 311).

Grønbech, teklik ile çokluk arasındaki ayrımın Eski Türkçeye yabancı olduğunu, modern ağızların çokluk kategorisi olarak ifade ettiği şeyin eskiden tür olarak düşünüldüğünü aktarır (2011, s. 51). Grønbech'in, Eski Türkçedeki çokluk yapısı hakkındaki düşünceleri şu şekilde özetlenebilir:

- Yazıtlar dönemi Türkçesinde yegâne çokluk şekilleri *biz* ve *siz* zamirleridir. Fiillerde *+lAr* çokluk eki tanıklanmaz. Dolayısıyla çekimli fiilin çoğul şekli sadece birinci ve ikinci şahısta vardır.
- Yazıtlarda *+lAr* çokluk eki çok az tanıklanmıştır. Ekin görüldüğü yerler genelde akrabalık ifade eden sözcüklerdir. Buradan hareketle *+lAr* çokluk eki yazıtlarda çokluk değil beraberlik bildirir.
- Eski Türkçede *+lAr* ekinin dışında *+gUn, ve +An* ekleri de çokluk veya beraberlik ifade eden eklerdir.

- Eski Türkçede *bir*in çokluğunu ifade etmek için kullanılan araçlar gramatik değil sözcük kökenlidir.
- Eski Türklerin düşünce dünyasının temelinde birey değil cins vardır. Bu yüzden bütün adlar beraberlik bildirir. *oğul* sözcüğü dünyadaki bütün oğulları ifade etmektedir. Söz konusu durumda bu kavramın bir veya daha çok bireyi temsil edip etmediği bağlamdan çıkarılabilir. (2011, s. 50-52).

Dillerin temel sözvarlığı arasında yer alan sayılar, evrensel dilbilim çalışmalarında genellikle isim kategorisinde değerlendirilir ve asıl (basit) sayı sözcükleri, birleşik sayı sözcükleri, sıra sayı sözcükleri ve üleştirme sayı sözcükleri olmak üzere dört gruba ayrılarak incelenir. Bu çalışmanın ikinci bölümünde Eski Türkçedeki sayılar söz konusu tasnife belirsiz sayı sözcükleri başlıklı beşinci bir grubun daha eklenmesiyle ayrıntılı olarak incelenecektir.

Eski Türkçenin asıl sayı sözcükleri *bir, ėki, üç, tört, bėş, altı, yėti, sekiz, tokuz, on, yėgirmi, otuz, kırk, elig, altmış, yėtmiş, sekiz on, tokuz on, yüz, miŋ ve tümen*'dir. Clauson, *ėki, yėti, sekiz, tokuz, otuz ve elig* sayılarının Eski Türkçede çift ünsüzle yazıldığını ve tipolojik olarak çift ünsüz sevmeyen Türkçe için bu durumun hayli enteresan olduğunu belirtir. Clauson ayrıca *otuz* sayısı dışındaki çift ünsüzlü sayı sözcüklerinin mutlaka bir Türk dilinde yaşadığını söyler (1959, s. 20-22).

Pek çok dilde görülen asıl sayı sözcüklerinden *ėki-yėgirmi, üç-otuz, tört-kırk ve bėş-elig* arasındaki etimolojik ilişkinin Türkçede görülmemesi araştırmacılar için başka bir ilgi kaynağı olmuştur. Ercilasun, Ramstedt'in *yėgirmi* sayı sözcüğünü *Türkçe iki + Moğolca arban* şeklinde *iki*'ye bağlamak istediğini, fakat bu görüşün fazla tutunamadığını dile getirir. Yine Ercilasun'a göre biraz zorlama ile *ėki* ile *yėgirmi* ve *üç* ile *otuz* arasında bir ilişki kurulsa bile *tört* ile *kırk* ve *bėş* ile *elig* arasında ilişki kurmanın mümkün olmadığını belirtir (2014, s. 75).

Bacanlı, *altı- altmış* ve *yėti- yėtmiş* arasında *alt* ve *yet* ses birlikleri açısından bir ilişki olduğunu, yine aynı şekilde *sekiz on* ve *tokuz on* sayılarının Türkiye Türkçesindeki *seksen* ve *doksan* biçimlerindeki *+an/+en* ses birliklerinin de köken itibarıyla Eski Türkçedeki *on* sayısından geldiğini düşünür (2012, s. 76).

Clauson etimolojik açıdan *on* ve *yüz* sayılarının saf Türkçe olduğundan şüphe duymaz fakat *miŋ* ve *tümen* sayı sözcükleri açısından aynı fikirde değildir. Clauson'a göre *tümen* sözcüğü Toharlarla etkileşim içinde olan eski Türklerin Toharcadan aldığı bir ödünçlemedir. Clauson *miŋ* sayısının da yine *tümen* gibi başka bir dilden alınan ödünçleme olduğunu söyler (1959, s. 24)

Eski Türkçenin sayı sistemi *onluk* tabana dayanır. Türklerin ilk yazılı belgelerinde açık bir şekilde görülen bu *onluk* taban sisteminin Asya Hunları döneminden beri devlet ve ordu teşkilatlanmasında kullanıldığını Çin kronikleri ve yıllıkları da ortaya koymaktadır.

Miladın birinci yüzyılında yazılmış olan *Han Şu* "Han Hanedanı Tarihi" Çin'in ilk resmi tarihlerinden ve Asya Hunlarıyla ilgili en önemli kaynaklardan biridir. Han Şu'da Hunların devlet teşkilatında Sol ve Sağ Bilge Beyliği, Sol ve Sağ Lu-li Beyliği, Sol ve Sağ Kanat Büyük Generalliği, Sol ve Sağ Kanat Büyük Merkez Komutanlığı, Sol ve Sağ Büyük Tang-hu'luğu ile Sol ve Sağ Ku-tu Hou'luğu gibi makamlar kurdukları ve bu makamların büyüklüklerine göre on binden birkaç bine kadar atlılara sahip olduğu bildirilir. Yine Hun devlet teşkilatında yirmi dört liderin olduğu ve her birinin de binbaşılık, yüzbaşılık, onbaşılık gibi askeri teşkilatlanmalar kurduğu aktarılır (Ercilasun, 2014, s. 70).

Chavannes, De Groot, Otto Franke, L. Ligeti, René Grousset, Masao Mori, Bahaeddin Ögel, Jean Paul Roux, İbrahim Kafesoğlu, S. Klyaştornıy, Peter Golden gibi Hun, Çin ve bozkır kavimleri tarihiyle ilgilenen bütün araştırmacılar ilk Çin tarihlerinin Hunların onlu askerî sistemiyle ilgili bilgiler içerdiğini kaydederler.

Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* adlı eserinde Hun hiyerarşisinin sağın ve solun *ku-li* "kralları", sağın ve solun başkomutanları, sağın ve solun büyük valileri, sağın ve solun büyük *tang-hu'ları*, sağın ve solun büyük *ku-tu*'ları, binbaşılar, yüzbaşılar, onbaşılar şeklinde sıralandığını yazdıktan sonra "Bu göçebeler milleti, bu yürüyüş halindeki kavim bir ordu gibi teşkilatlamıştı" yorumunu yapar" (2017, s. 49).

L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* adlı çalışmasında Hunların sağdan soldan toplanmış pervasız bir güruhun zorbalığı ile ayakta duran bir devlet olmadığını, aksine toplumun en küçük birliği olan aileye varıncaya kadar bir nizam ve teşkilatının olduğunu, imparatorluğun sağ ve sol taraf olarak ikiye ayrıldığını, bu iki kolun da kendi içinde

yirmi dörde ayrıldığını belirtir. Bu, komutanların idaresinde bulunan bin, yüz ve on atlı birliklerin varlığına işaret eder (1986, s. 46).

Jean Paul Roux, "Asya Hunlarının ordu birliklerini mirasçılarının da yapacağı gibi Ahamenid usülünde yani bin, yüz ve on kişilik gruplar halinde yapılandırdıklarından kuşkumuz yok." diyerek onlu askerî sistemin Türklerdeki devamlılığına işaret eder (2007, s. 57).

İbrahim Kafesoğlu, Türklerin onlu askerî sistem teşkilatlanmasını şu sözlerle yorumlar:

> Bütün yerleşik kavimlerde görülen, hareketsiz kütle muharebesi usulüne göre yetiştirilmiş, ağır teçhizatlı orduların aksine, hafif silahlı ve oynak süvarilerden kurulu bozkırlı Türk ordularının uyguladığı süratli, ani ve şaşırtıcı hücumlara dayanan dağınık muharebe sisteminde birlikler arasındaki şaşırtıcı işbirliği ancak küçük birliklerin birbirleriyle olan bu iç bağlantıları ile sağlanabilirdi. Ayrıca sağ ve sol başbuğlarının yüksek idaresi altında eğitilen ve onların emirlerinde savaşlara katılan ordunun bu onlu sistem içinde onbaşılardan tümen başılara doğru belirli bir kumanda zincirinde birbirine bağlanması eski Türk siyasi kuruluşlarını, sosyal bakımdan ayrılıkçı kabilevî kalıptan kurtarıp devlet bütünü haline getiriyor ve devletin bütün gücünü, barışta ve savaşta ortak gayeler etrafında birleştiriyordu. Bu da aslında bodunlar ve boyların sıkı iş birliğinden doğduğunu belirttiğimiz Türk devletinde sağlamlık ve devamlılığı sağlayan başlıca faktörü teşkil ediyordu. Demek ki onlu sistem sosyal ve idari bakımlardan da fevkalade mühim iki fonksiyon icra etmekte idi. Biri devlet güçlerinin tümünün kabile, soy vb ayrılıklarına bakılmaksızın onlu sisteme göre bölünerek merkezden tayin edilen kumandanlar aracılığı ile en üstte tek sevk ve idareye bağlanması. Böylece herkesin birbirine yardımcı olduğu bir millet birliği meydana getiriliyordu. (1996, s. 270-271)

Onluk sayı tabanının örnekleri Türklerin ilk yazılı belgeleri olan Moğolistan bölgesi yazıtlarından itibaren görülmektedir. Ötüken Uygur Kağanlığının ikinci kağanı Moyun Çor adına 753 yılında dikilen Taryat yazıtında Çin kaynaklarında geçen bu onlu, yüzlü ve binli askerî birlikler ve bunların komutanları ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir:

> *Teŋride bolmış èl ètmiş bilge kanım içreki bodunı altmış iç buyruk başı ınançu baga tarkan ulug buyruk tokuz bolmış bilge tay seŋün tay?* <...> ***bèş yüz başı*** *külüg oŋı öz ınançu* ***bèş yüz başı*** *ulug öz ınançu* "Tengride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan'ımın kendisine tâbi boyların sayısı altmış (idi). İç (işlerinden sorumlu) komutan İnançu Baga Tarkan. Büyük komutan Tokuz Bolmış Bilge Tay Sengün <…>. Beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Külüg Ongı Öz İnançu, (yine) beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Ulug Öz İnançu" (Ta/B6)
>
> *Uruŋu* ***yüz başı*** *ulug uruŋu tölis begler oglı bıŋ başı tölis külüg eren tarduş begler oglı* ***mıŋ başı*** *tarduş külüg eren tarduş ışwaras* ***bèş mıŋ er başı*** *alp ışwara seŋün yaglakar* "Urungu (idi). Yüzbaşı Ulug Urungu. Tölis Beylerinin oğullarından binbaşı Tölis Külüg Eren. Tarduş beylerinin oğullarından binbaşı Tarduş Külüg Eren (ile) Tarduş ışvaralar. Beş binlik kuvvetin başı General Alp Işvara Yaglakar (idi)." (Ta/B7)
>
> <...> ***tokuz yüz er başı*** *tuykun ulug tarkan bukug bıŋa* "**<…>** Dokuz yüzlük kuvvetin başı Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bınga'dır." (Ta/B8)

Yukarıdaki satırlara bakıldığında Taryat yazıtındaki *onluk* tabana dayanan sayı sistemi ve sayı adları net olarak görülmektedir.

Birleşik sayıların ifade edilmesinde dünya dilleri arasında çeşitli farklar vardır. Bu farklar büyük sayı ile küçük sayının sırası, sayılar birleştirilirken aralarına başka dillik unsurlar alıp almaması, onluk adlarının oluşturulma biçimleri gibi ayrımlardır.

Örnek vermek gerekirse Arapça ve Almancada yirmiden sonraki sayılar ifade edilirken küçük sayı büyük sayıdan önce gelir:

Ar. *Vāhidün ve işrūn* "bir ve yirmi = 21"

Alm. *Dreiundzwanzig* "üç ve yirmi = 23"

Rusçada ise sadece on ile yirmi arası sayılar ifade edilirken küçük sayı öne alınır:

Rus. *одиннадцать Odinnadtsat* "bir ve on = 11"

Onluk sayı tabanının kullanıldığı Eski Türkçede ise birleşik sayılarda üç farklı sayı sistemi görülmektedir. Bunlardan ilki Eski Türkçenin yazıtlar döneminde ve Eski Uygurca döneminde *10* ile *100* arasındaki birleşik sayıların ifade edilmesinde kullanılan *üst onluk* sistemidir. Bu sistemde önce birler basamağı, ardından onlar basamağındaki sayının bir üst onluğu söylenir ve söz konusu birleşik sayı elde edilir.

> *Kaŋım kagan* ***yeti yėgirmi*** *erin taşıkmış* "Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş." (KT/D11)
>
> *Kamagı* ***bėş otuz*** *süledimiz.* ***Üç yėgirmi*** *sünüşdümiz* Toplam yirmi beş kez sefer ettik. On üç kez savaştık. (KT/D18)
>
> *Aşnuku künte ol ok* ***ėki yėgirmi*** *bölük ulag sapag nomug kaltı krtahast yangalar ulug ögüz suvın tapa yorıyu keçerçe pratityasamutpa ögüz tüpin börter* "Önceki gün bizzat on iki kısımlı illetler zinciri nazariyesini tıpkı mahir filler büyük bir nehrin suyuna doğru yürüyüp geçercesine pratityasamutpada nehrin dibine temas eder." (Mait/46/1-6)
>
> ***Altı yėgirmi*** *törlüg köŋül üze kördeçi atlıg belgü tözlüg körmek yol erür* "On altı türlü gönül ile görecek adlı esaslı görme yoludur." (Tokyürek, AY/254/12-14)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere *on yedi, yirmi beş, on üç, on iki ve on altı* sayılarının önce birler basamağı yazılmış ardından onlar basamağındaki sayının bir üst onluğu gelerek sayı meydana gelmiştir. *Üst onluk* sistemi Türkçe dışında hiçbir dilde tespit edilememiş Eski Türkçeye özgü bir sayı sistemidir.

Eski Türkçede kullanılan sayı sistemlerinin ikincisi *ilaveli* sayı sistemi denilen ve önce onlar basamağıyla başlayan ardından *artukı* sözcüğüyle devam eden ve birler basamağıyla son bulan sistemdir. İlaveli sayı sistemi Köktürk ve Uygur dönemlerinde kullanılmış, Karahanlı Türkçesi döneminde ise tespit edilememiştir. Türkçenin daha sonraki dönemlerinde sayı sistemlerinde görülen *takı* ilave sözcüğü için Hacer

Tokyürek, bu durumun Arapça ve Farsça gibi yabancı dillerin etkisiyle açıklanabileceğini söyler (2014, s. 3). Aşağıda ilave sözcükle kurulan birleşik sayı örnekleri verilmiştir:

> ***Kırk artukı yèti*** *yolı sülemiş yègirmi sünüş sünüşmüş* "Kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi kez savaşmış." (KT/D15)
>
> ***Otuz artukı sekiz*** *yaşıma kışın kıtań taba süledim* "Otuz sekiz yaşımda kışın Kitan tarafına sefer ettim." (BK/G2)
>
> *Men* ***ay artukı tört*** *kün olorup bitidim bedizettim yaratdım* "Ben otuz dört gün oturup yazdım, süsledim, yaptım." (BK/GB1)
>
> ***Otuz artukı üç*** *öŋi teŋri yerinin erkliği berür ulug küç küsün yalaŋuklar üze erksiŋü* "Otuz üç (skr. Trayatrimsa) farklı tanrı yerinin muktediri insanlara hükmetsinler diye büyük güç verir." (Çetin, AY/551/1-5)
>
> *Bu yime altınç* ***üç miŋ sekiz artukı yètmiş*** *bire ulug tapan atlıg tamu erür* "Bu da altıncısı üç bin yetmiş sekiz mil büyüklüğünde tapana adlı cehennemde bulunurlar." (Mait/84/16-18)

Örneklerden görüldüğü üzere *artukı* sözcüğü sadece *10-100* arasındaki birleşik sayılar için değil, *100*'den daha büyük sayılar için de kullanılmaktadır. Yine Bilge Kağan yazıtının güneybatı yüzünde görülen *ay artukı tört kün olorup* ibaresi önemlidir. Bir ayın otuz gün olmasından hareketle burada Yollug Tigin *otuz* yerine *ay* sözcüğünü kullanmıştır.

Artukı sözcüğünün Eski Türkçedeki kullanım sahası hayli değişkenlik göstermektedir. Örnek vermek gerekirse sözcük Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında kullanılırken Tunyukuk yazıtında ve birleşik sayıların fazla görüldüğü Yenisey yazıtlarında kullanılmaz. Yine Uygur kağanlık yazıtlarında tespit edilmeyen *artukı* erken dönem Maniheist ve Budist metinlerinde de sınırlı sayıda bulunmasına rağmen erken dönem Uygurca eserlerden olan Maitrisimit'te yaygın olarak kullanılır.

Ferruh Ağca, ilave sözcüklerin Köktürk ve ilk dönem Uygur metinlerinde görülüp geç dönem Uygur metinlerinde görülmemesini birleşik sayı sisteminin 11. yüzyılda sistemleşmiş olmasına bağlar (2006, s. 377). Hacer Tokyürek, Toharcadan Türkçeye çevrilen Maitrisimit'te *artukı* sözcüğünün bolca kullanılmasının ve bunun bir kuralı olmamasının tesadüf olmadığını, Toharca sayı sistemi içerisinde ilave sözcük bulunmasının çeviriye yansıdığını söyler (2014, s. 9). Birleşik sayılardaki ilave sözcüklerin Türkçenin kendi yapısında var olup çok daha erken dönemde sistemleşmiş olabileceğini ve bu ilave sözcüklerin tıpkı Harezm, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki yabancı dillerin etkisinden kaynaklandığı gibi Maitrisimit'te de Toharca

etkisiyle tekrar ortaya çıkmış olabileceğini söyleyen Tokyürek, bu durumun Türkçenin daha sistemli ve daha eski bir dil olduğunu göstermesi bakımından önemli olduğunu ifade eder (2014, s. 9).

Eski Türkçede birleşik sayılarda kullandığımız son sayı sistemi günümüzde kullandığımız, önce onlar basamağının ardından birler basamağının söylendiği *alt onluk* sayı sistemidir. Bu sayı sisteminin ilk örnekleri Eski Uygur Türkçesi devrinde tespit edilmiştir.

> *Ne yėme yalaŋuklarnıŋ* ***elig yėti*** *kolti altı yüz tümen yıllar ertser* "İnsanların elli yedi kolti ve altı yüz bin yılı geçse…" (Mait/83/20)

Karahanlı Türkçesi döneminde Kutadgu Bilig'den itibaren Köktürk ve Eski Uygur döneminde kullanılan *üst onluk* ve *ilaveli* sayı sistemi yerini günümüz sayı sistemine bırakmıştır.

> ***On iki*** *ükek ol bularda adın*
>
> *Kayu iki ewlig kayu birke in*
>
> "Bunlardan başka bir de on iki burç vardır. Bunlardan bazıları iki evli bazıları ise tek evlidir." (KB/138)
>
> *Kerek miŋ yaşagıl kerek* ***on sekiz***
>
> *Özüŋ ölgü edgü atıŋ kodgıl iz*
>
> "İster bin yıl yaşa ister on sekiz, bir gün öleceksin; eser olarak iyi ad bırakmaya çalış." (KB/4818)
>
> ***Otuz iki*** *tişim ürüŋ yinçüler*
>
> *Üzüldi yipi kör saçıldı birer*
>
> "Otuz iki dişimin bu beyaz incilerimin ipi koptu ve onlar da birer birer döküldü." (KB/5640)
>
> *Tükel* ***on sekiz*** *ayda aydım bu söz*
>
> *Üdürdüm adırdım söz ewdip tire*
>
> *"*Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim. Sözleri toplayıp derleyerek seçtim ve ayırdım." (KB/6624)

Eski Türkçede sıra sayı sözcükleri *bir* ve *iki* sayıları hariç Türkiye Türkçesindeki gibi sayı sözcüklerine *+nç* ekinin getirilmesiyle yapılır. "Birinci" anlamında yazıtlar döneminde *başlayu, eŋ ilki* ve *ilki* sözcükleri, Uygur döneminde ise *eŋ başlayu, eŋ ilki, ilki, baştınkı, bir, öŋ* sözcükleri kullanılmıştır. "İkinci" anlamında ise yazıtlar döneminde de Uygur döneminde de *ėkinti* sözcüğü kullanılmıştır. *Üç* sayısından itibaren *üçünç, törtünç, beşinç* gibi *+nç* eki gelerek sıra sayıları oluşturulur.

> *Tokuz oguz bodun kentü bodunum erti teŋri yėr bulgakın üçün yagı boltı bir yılka bėş yolı süŋüşdümiz* ***eŋ ilk[i]*** *togu balıkda süŋüşdümiz* "Dokuz oğuz halkı kendi halkım idi. Gök ve

> yer karıştığı için düşman oldular. Bir yıl içerisinde beş kez savaştık. İlk önce Doğu Balık'ta savaştık." (KT/K4)
>
> *Altı erig sançdı sü tegişinte yėtinç erig kılıçladı* ***ėkinti*** *koşulgakda ediz birle sünüşdümiz* "Altı askeri mızrakladı. Ordu saldırdığında yedinci askeri de kılıçladı. İkinci olarak Koşulgak'ta Edizlerle savaştık." (KT/K5)
>
> *Tokuz erig egire tokıdı ediz bodun anta ölti* ***üçünç*** *bolcuda oguz birle sünüşdümiz kül tėgin azman akıg binip tegdi sançdı süsin sançdımız ėlin altımız* ***törtünç*** *çuş başınta sünüşdümiz* "Dokuz askeri etrafını sararak mahvetti. Ediz halkı orada yok oldu. Üçüncü olarak Burgu (Irmağı)'da Oğuzlarla savaştık. Köl Tegin azman beyaz atına binip saldırdı, mızrakladı. (onların) ordusunu mızrakladık. Yurtlarını ele geçirdik. Dördüncü olarak Çuş Başı'nda savaştık." (KT/K6)

Pek çok dilde ilk dört asıl sayı ve ilk sıra sayıları diğer sayılardan farklılık gösterir. Örnek vermek gerekirse İngilizcede *one* "bir" *first* "birinci" *two* "iki" *second* "ikinci", *three* "üç" *third* "üçüncü" demektir. Görüldüğü üzere "bir" ve "iki" sayılarını karşılayan sözcüklerin "birinci" ve "ikinci" anlamındaki sözcüklerle morfolojik olarak hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. *Üçüncü* sıra sayısının ise İngilizcedeki *üç* sayısıyla morfolojik ilgisinin bulunduğu görülmektedir. Hurford, *The Language and Number* adlı çalışmasında bu durumun pek çok dilde benzer olduğunu ve bunun evrensel düzensizliklerden biri olduğunu söyler (1990, s. 52).

11. yüzyıldan itibaren sayı sistemimizin sistematikleşmesi sıra sayı sözcüklerini de etkilemiş ve Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren *üç* ve sonrası için kullanılan *+nç* eki örnekseme yoluyla *bir* ve *iki* sayısına da getirilerek *birinç, ėkinç* sözcükleri ortaya çıkmıştır. *Birinç* sözcüğü ilk olarak DLT'de görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud, *birinç* maddesini şu şekilde açıklar: "Bir şeyin birincisi. Bu, kurala uygun bir kelimedir, az kullanılır." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 499). Kaşgarlı Mahmud "az kullanılır" ifadesiyle o dönemde *+nç* ekinin *bir* ve *iki*de yeni yeni kullanılmaya başladığını doğrular.

Eski Türkçede, üleştirme sayı sözcükleri asıl sayı sözcüklerine *+Ar* ekinin getirilmesiyle oluşturulur. *Birer, ėkirer, üçer, törter, bėşer, altışar…* Burada, ünlüyle biten sayı adlarının *+Ar* ekini alırken kendinden önce gelen ve ünsüzle biten sayı adlarından etkilendikleri görülmektedir. Örneğin, *birer* sözcüğü *bi-rer* şeklinde hecelendiğinden *ėki* sayısı da yanlış analoji ile *ėkirer* biçimini almıştır.

Belirsiz sayı sözcükleri, net bir sayı bildirmeyen, ikileme yoluyla, ardışık sayıların tekrarı yoluyla, sayıya eklenen *+cA* ekiyle veya *kolti, nayut, tümen* sözcükleriyle elde

edilen sayılardır. Yazıtlar döneminden itibaren tespit edilen belirsiz sayılara, Eski Uygurca metinlerde daha çok rastlanmaktadır.

*Korıgu **ėki üç** kişiligü tezip bardı* "(Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti." (BK/D41)

***Eligçe** er tutdumız.* "Elli kadar asker yakaladık." (BK/D41)

***Üç miŋ ulug miŋ** yırtünçüler bolsarlar* "Üç bin ulu bin yeryüzü olsa" (AY/155/16-17)

*Tült orun eşük töşek ton etük itig yartag aş içgü ı tarıg... dek ed tavar **miŋ [miŋ] tümen tümen** kurla... birdiŋiz* "Yastık, sedir, örtü, döşek, elbise, ayakkabı, süs eşyası, yiyecek, içecek, hubûbat ve tohum... mal mülk binlerce on binlerce defa… verdiniz." (Mait/12/9)

2. BÖLÜM: YAPI BAKIMINDAN ESKİ TÜRKÇEDE SAYILAR

Çalışmanın bu bölümünde sayı sözcükleri yapı ve işlev bakımından asıl sayı sözcükleri, birleşik sayı sözcükleri, sıra sayı sözcükleri, üleştirme sayı sözcükleri ve belirsiz sayı sözcükleri olmak üzere beş gruba ayrılmıştır.

2.1. ASIL SAYI SÖZCÜKLERİ

Bu bölümde asıl sayı sözcükleri olan *bir, ėki, üç, tört, bėş, altı, yėti, sekiz, tokuz, on, yüz, miŋ, tümen/on miŋ, on tümen/yüz miŋ, yüz tümen, yüz miŋ tümen* sayılarından örnekler verilmiş; ayrıca asıl sayı sözcüklerine yapım eklerinin getirilmesiyle oluşturulan sözcükler incelenmiştir. Araştırmacıların asıl sayı sözcüklerinin kökeniyle ilgili ortaya koydukları görüşler Václav Blažek'in *Altaic Numerals* adlı makalesinde topluca verildiğinden sayılarla ilgili yapılan etimolojik açıklamalarda Blažek'in çalışması kullanılmıştır.

2.1.1. Bir "Bir"

Ramstedt, *bir* sayısını Mo. *büri*, Halha.. *bür* sözcüğüyle karşılaştırır. Miller, bunlara Eski Japonca *pito- tu<*pite* ve Orta Korece *pĭris, pīrıso* "birinci; başlamak" sözcüklerini ekler. EDAL'da *bir* sayısı Ana Altayca *büri* şeklinde yeniden kurulur (Blažek, 1997, s. 103).

Bir, tarihî Türk lehçelerinin tümünde Eski Türkçedeki biçimiyle tanıklanır. Sayı, günümüzde Az. *bir* (AZR, s. 309), Bşk. *bĕr* (BTS, s. 74), Çuv. *pĭr* (ÇTS, s. 222), Kzk. *bir* (KTS, s. 127), Krg. *bir* (KITS, s. 121), Özb. *bir* (ÖTG, s. 87), KazT. *bĕr* (KATS, s. 40), Trkm. *bir* (TTS, s. 6), Yak. *biir* (YTS, s. 36), YUyg. *bir* (YUTS, s. 43) şekillerinde görülür.

> ***Bir*** *kişi yaŋılsar uguşı bodunı böşükiŋe tegi kıdmaz ermiş* "Bir kişi yanıldığında soyu sopu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış." (KT/G6)
>
> ***Bir*** *yaşımta ataçımka adrındım* "Bir yaşımda babacığımdan ayrıldım." (E32/14)
>
> *Tört y(ė)girminç* ***bir*** *yılka yėti y(i)mki olorsug törö bar erti* "On dördüncü olarak bir yılda yedi kez yimki töreni yapmamız (bizlere) farzdı." (Hua/310-311)
>
> *Anın ara* ***bir*** *balık kapıgı közünti* "O sırada bir şehir kapısı göründü" (AY/12/10)

Bir *kılıcın tümenke bir egsük kişi yalangukug ölürdi* "Bir kılıç ile on binden bir eksik adam öldürdü." (Mait/58/24-25)

Bir *kşanta öz pinsun bolmışın sakıngu ol* "Bir anda kendisinin Tanrı olduğunu düşünecektir." (TotenB/147)

Beçin yıl altınç ay yėti yanıka maŋa şabika yuŋlaklık kuanpu kergek bolup tsinküü ögen üze suvaklık ***bir*** *şıg sekiz kürü urug yerimin basmılka toguru tumlıtu satdım* "Maymun yılı, altıncı ayın yedisinde bana Şabi'ye kullanmak için kuanpu gerekli olunca Tsinküü kanalının suladığı bir şıg sekiz küri hububat ekili toprağımı Basmıl'a tam ve kesin olarak sattım." (SUK/Sa4/1-4)

Üküş ögdi birle tümen miŋ senā

Ugan ***bir*** *bayatka aŋar yok fenā*

"Kadir ve bir olan tanrıya çok hamd ve sena olsun; onun için fanilik yoktur." (KB/2)

2.1.1.1. Biregü "Biri"

Yapı bakımından *bir +egü (iiye)* şeklinde çözümlenen sözcük *bir* sayısına *+AgU* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eraslan, *+AgU* ekinin bazı isimlerle sayı sözcüklerine getirilerek topluluk isimleri yaptığını bildirir. (2012, s. 93). Eckmann, Harezm Türkçesinde de sayılardaki topluluk yapısının *+AgU* ekiyle sağlandığını belirtir (1998, s. 189). Çağataycada *+AgU* ses grubu *+Aw* biçimine evrilmiş ve *biregü* sözcüğü *birew* şeklini almıştır (Eckmann, 1998, s. 229). Mansuroğlu, EAT döneminde ekin hem *+AgU* hem de *+Aw* biçiminin birlikte tanıklandığını belirtir (1998, s. 261).

Sözcük, çağdaş Türk dillerinde Az. *biri* (AZR, s. 317), Bşk. *běrev* (BTŞ, s. 75), Çuv. *pĭri* (ÇTS, s. 222), Kaz. *biri, birev* (KTS, s. 128), Krg. *biröö* (KITS, s. 123), Özb. *birâv* (ÖTG, s. 32), KazT. *běrev* (KATS, s. 40), Trkm. *biri* (TTS, s. 6), YUyg. *biri, birav* (YUTS, s. 43) biçimleriyle görülmektedir.

Türkiye Türkçesine *biri* şeklinde aktarılan sözcük KB'de aşağıdaki beyitte tespit edilmiştir.

Biregü *tutar iş kişig teŋrilik*

Bu işlik içinde yok ol egrilik

"Biri, her türlü çıkar dışında ilahi bir sevgiyle arkadaş edinir, bu arkadaşlık içinde sadakatsizlik hatıra gelmez." (KB/4202)

Biregü sözcüğünün *+si* üçüncü teklik şahıs iyelik ekiyle genişletilmiş hali olan *biregüsi* sözcüğü de AY'de tanıklanmıştır.

Biregüsi *bedük berke tutmış ėkintisi [uruk tutmış üçünç]i tolkuk [tutmış törtünçi] bir kök ton[lug atlıg beg erti]* "Birisi büyük kamçı tutan, ikisi tohum tutan, üçüncüsü torba tutan, dördüncüsü mavi elbiseli bir atı olan bey idi." (AY/6/1-3)

2.1.1.2. Birerte "Ara sıra, Bazen"

Bir + er (iiye) + te (bhe) yapısında olan sözcük bir sayısına *+Ar* isimden isim yapma eki ve *+DA* bulunma hali ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Eski Türkçede "bazen" anlamına gelen sözcük Totenbuch ve Kutadgu Bilig'de tanıklanmıştır. DLT'de ve Clauson'un sözlüğünde yer almayan *birerte* sözcüğü Çağataycada *birerde* ve *birerte* şeklinde tanıklanır (Ünlü, 2013, s. 150). Harezm Türkçesinden itibaren *birerte* sözcüğü yerine genellikle Ar. *bazen* sözcüğü kullanılmıştır. Çağdaş Türk dillerinde Çuv. *pĭrre* (ÇTS, s. 255), Krg. *birerde* (KITS, s. 122), Yak. *biirde emit* (YTS, s. 29) ve YUyg. *birde* (YUTS, s. 51) sözcükleri *bir* sayısından türemiş "bazen" anlamlı sözcükler olarak kullanılmaktadır.

Birerte *buruntın agıztın suv akar* "Bazen burundan, ağızdan su akar." (TotenB/44)

Sıkadım sewittim köŋül bėrdi terk

Takı ma beliŋler ***birerde*** *yere*

"Okşadım, ısındırdım, çabucak bana gönül verdi; yine de ara sıra ürküyor, korkuyor." (KB/6618)

2.1.1.3. Bir Ėkintişke "Birbirimize"

Bir sayı adının yanına *ėki + nti (iiye) + ş (iiye) + ke (yhe)* sözcüğünün getirilmesiyle meydana gelen söz öbeği "birbirimize", "karşılıklı olarak" şeklinde anlamlandırılabilir. Köktürkçede tanıklamayan sözcük Eski Uygurca metinlerde görülmektedir. *Bir ėkintişke* yapısı Eski Uygurca dönemi dışında Türkçenin başka bir döneminde tanıklanmamıştır.

Adın elig hanlarıg yme ***bir ėkintişke*** *erşisiz karşısız kılgalı ugaylar* "Diğer hükümdarları ve birbirlerine karşı kavgasız olabilecekler." (Ayazlı, AY/410/18-19)

Bir ėkintişke *bıçuşurlar* "Birbirleriyle vuruşurlar."(Mait/81/59)

Tantrik metinlerden Totenbuch'ta sözcükte *+ş* ekinin düştüğü görülmektedir.

Bir ėkintike *körüri erser, antirab(a)v* ***bir ėkintike*** *körür* "Bir ikinciye görünmesi ise; antirabavda bir ikinciyi (bir diğerini) görür." (TotenB/93)

2.1.1.4. Birik- “Birikmek”

Bir + (i) + k (ifye) bir sayı sözcüğüne *+k* ekinin gelmesiyle oluşan *birik-* fiili KB’de tanıklanmıştır. Tarihî Türk lehçelerinin tümünde tanıklanan *birik-* fiili, çağdaş Türk dillerinde Az. *birikmek* (AZR, s. 317), Kaz. *birigu* (KTS, s. 128), Krg. *birikmek* (KITS, s. 122), Trkm. *birikmek* (TTS, s. 6), YUyg. *birikmek* (YUTS, s. 44) şekillerinde görülür.

Bu din dünya birle ***birikmeki*** *sarp*

Kawuşmaz ėkigün munı bilse tap

“Dinin dünyayla birleştirilmesi güçtür; bu ikisi bir araya gelmez, bunu bilmek yeterlidir.” (KB/5312)

2.1.1.5. Birke “Tek”

Bir + (i) + k (ifye) - e (zfe) yapısındaki sözcük KB’de geçmektedir. Tarihî Türk lehçelerinde tanıklanmayan sözcük, çağdaş Türk dillerinde de görülmemektedir.

On ėki ükek ol bularda adın

Kayu ėki ewlig kayu ***birke*** *in*

“Bunlardan başka bir de on iki burç vardır; bunlardan bazısı iki evli, bazısıysa tek evlidir.” (KB/138)

Kamug dünya ***birke*** *yumıtsa bütün*

Erej birle miŋ yıl tirilse kutun

“Bütün bu dünya nimetleri bir kimsede toplansa ve o huzur ve saadet içinde bin yıl yaşasa bile” (KB/3569)

2.1.1.6. Birgerü “Birlikte, Beraber”

Bir + gerü (iiye) yapısındaki sözcük “birlikte, beraber” anlamında AY’de tanıklanmıştır. Orta Türkçe döneminden itibaren Eski Türkçedeki *+GArU* yön gösterme eki *+ra/+ru* biçimini almış ve *+GArU* biçimi sadece kalıplaşmış birkaç örnekte kalmıştır.

Birgerü sözcüğü çağdaş Türk dillerinde Az. *birke* (AZR, s. 318), Bşk. *bĕrge* (BTS, s. 76), Kzk. *birge* (KTS, s. 129), Krg. *birge* (KITS, s. 122), KazT. *bĕrge* (KATS, s. 40) Trkm. *birlikde* (TTS, s. 6), Yak. *biirge* (YTS, s. 37), YUyg. *birge* (YUTS, s. 44) biçimlerinde görülmektedir.

Kara aynıŋ tokuz yaŋısı bir y(ė)g(i)rmisi yme ***birkerü*** *bolar iki kutlug tapınguluk künüŋüz ol* "Ayın karanlık yarısının dokuzuncu günü on birinci günüyle birlikte kutlu ve hürmet edilmesi gereken günlerdir" (Çetin, AY/491/1)

Asurilar arkası t(e)ŋriler kuvragı yme ***birkerü*** *yumgın bir deg ögerler edremiŋizni atayu.* "Asuri Tanrılarının topluluğu da yine hep birlikte erdeminizden söz ederek sizi överler." (Çetin, AY/492/15)

2.1.1.7. Birki "Birleşik, Bir Arada"

Bir+ (i) + k (ifye) - i (zfe) yapısındaki sözcük *birik-* fiilinden zarffiil kalıplaşmasıyla oluşmuş bir addır. "Birleşik, müttefik" anlamıyla KT yazıtında tanıklanmıştır. *Birki* sözcüğü yazıtlar dönemi Türkçesi dışında Türkçede herhangi bir dönemde tanıklanmıştır.

Ulayu iniygünüm oğlanım ***birki*** *uguşum bodunum bėrye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler otuz [tatar]* <...> "Evvela küçük kardeşlerim, çocuklarım birleşik soyum, halkım. Güneydeki şadlar (ve) beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler. Otuz Tatarlar <…>" (KT/G1)

2.1.1.8. Birle "İle, Birlikte"

Hatice Şirin, *bir + le (iiye)* yapısındaki sözcük için "Türkçenin en eski son çekim edatlarından biridir." açıklamasını yapar. (2015, s. 88). Grønbech'e göre *teg, üçün* ve *üze* edatlarıyla birlikte Türkçedeki dört eski edattan biri olan *birle* edatı Eski Türkçede Türkiye Türkçesindeki *ile* edatıyla aynı işlevi görür. Grønbech, *birle* edatının bir sayısı ve *+lA* enklitiğinin birleşmesiyle meydana geldiğini belirtir (2011, s. 31). *Birle* yazıtlar döneminden başlayarak Eski Türkçenin her döneminde tanıklanmaktadır.

Eckmann, Harezm Türkçesinde de *birle* biçiminde olan edatın nadiren *bile* şeklinde de görüldüğünü belirtir (1998, s. 189). Çağataycada *birle* şeklinin yanında *birlen* ve *ilen* (Eckmann, 1998, s. 229), EAT döneminde ise *birle* şekli yanında *birlen, birle, bile, ilen* biçimleri de görülmektedir (Mansuroğlu, 1998, s. 260).

Sözcük, çağdaş Türk dillerinde Az. *ile, ilen* (AZR, s. 540), Bşk. *mĕnen* (BTS, s. 408), Çuv. *pĭrle,* (ÇTS, s. 223), Kzk. *–men/pen* (KTS, s. 412), Krg. *menen,* (KITS, s. 562), Özb. *bilen, birle, ile* (ÖTG, s. 214), KazT. *bĕlen, bĕrle, bĕrlen* (KATS, s. 40) Trkm. *bile(n),* (TTS, s. 5), Yak. *biirge* (YTS, s. 125), YUyg. *bilen* (YUTS, s. 41) biçimlerinde görülmektedir.

Ėçim kagan ***birle*** *ilgerü yaşıl ögüz şantuŋ yazıka tegi süledimiz* "Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak'a (ve) Şandong Ovası'na kadar sefer ettik." (KT/D17)

Tokuz sekizon yaşım uruŋu külüg tok bögü terken e kaŋım beg erdem üçün ***birle*** *bardım* "Yetmiş dokuz yaşımda (Ey) Urungu Külüg Tok Bögü Terken, babam, bey, kahraman (olduğu) için birlikte gittim." (E10/6)

Hormuzta t(e)ŋri beş t(e)ŋri ***birle*** *kam(a)g t(e)ŋriler sözinlüg(ü)n yekke süŋüşgeli k[e]lti* "Hormuzta tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler." (Hua/1-3)

Bir ugurta ol ilig kan üç oglanı ***birle*** *taşdın tagda arıgda ilinçüke bartı* "Bir gün o hakan üç oğluyla birlikte dışarı eğlenmeye gitti." (AY/608/6-8)

Kiçmedin ara ėkile tükel bilge maytrı burkan ***birle*** *kavışırlar* "Derhal tekrar mükemmel hikmetli Mayıtreya Burkan ile buluşurlar." (Mait/63/18-19)

On körklerig ulug y(a)ruk közüngü üksinde urdukta ol tözünlerniŋ partagçanlarnıŋ körkteşleri oronı yurtı ***birle*** *köligeleri ol közüngüte neteg közünür erser* "On görünüş, büyük, parlak ayna üstüne düştüğünde o asillerin, sıradan insanların (pṛthagjana) gölgeleri, yeri-yurdu ve gölgeleri o aynada nasıl görünürse" (KN/138-141)

[ara] bolmaklıg antirab(a)v öpke ***birle*** *katışmak erür* "Arada olan antirabav'ın öfke ile karışmasıdır." (TotenB/16)

Tümen miŋ tü erdem üküş ögdiler

Ukuş ***birle*** *kılmış üçün ögdiler*

"Binlerce fazilet ve alkışlanan birçok işler akıl ile yapılmış olduğu için övülmüştür." (KB/304)

2.1.1.9. Birkiye "Biricik, Biraz"

Bir + kiye (iiye) yapısındaki sözcük *bir* sayısına *+KIyA* pekiştirme, küçültme ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. Harezm Türkçesi döneminde de *birkiye* biçiminde görülen sözcük, Çağataycada *birkine* biçiminde tanıklanır (Ünlü, 2013, s. 152).

Çağdaş Türk dillerinde *birkiye* sözcüğünün yerini *biraz* sözcüğünün aldığı görülmektedir

Ol anca yıl ertginçe ***birk(e)ye*** *yme törüsüz törü kıltukumın ömez m(e)n* "Bu kadar zaman geçinceye kadar bir kerecik bile öğretinin dışında hareket ettiğimi hatırlamıyorum." (Çetin, AY/547/44-47)

Birk(i)ye *sakınç köŋülte tugsar köŋülni tepretip soka tepr(e)mek siz köŋül tözi ermez bolur* "Azıcık da olsa bilinçte oluşursa bilinci harekete geçirir (ve) orada kıpırtısız bilinç tözü oluşmaz." (KN/208-209)

2.1.1.10. Birlekeye "Birlikte"

Bir +le (iiye) +keye (iiye) yapısındaki sözcük "birlikte" anlamında AY'de tanıklanmıştır.

Ol yig bolgay üçegü ***birlek(e)ye*** *ölser biz* "Üçümüz birlikte ölsek iyi olur." (AY/6-7)

2.1.1.11. Birlik "Birlik"

Bir + lik (iiye) bir sayısının *+lIK* isimden isim yapma ekiyle genişletilmiş şekli olan sözcük KB'de geçmektedir. Sözcük tarihî Türk lehçelerinin tümünde *birlik* biçiminde görülmektedir.

Sözcük, Çağdaş Türk dillerinde şu şekilde görülür: Az. *birlik* (AZR, s. 320), Bşk. *birlik* (BTŞ, s. 76), Çuv. *pĭrlĭh* (ÇTS, s. 223), Kzk. *birlik* (KTS, s. 129), Krg. *birdik* (KITS, s. 122), KazT. *bĕrlĕk* (KATS, s. 40), YUYg. *birlik* (YUTS, s. 44).

Sakışka katılmaz seniŋ ***birlikiŋ***
Tüzü neŋke yetti bu erkliglikiŋ
"Senin birliğin hesaba gelmez; bu kudretin her şeye hâkimdir." (KB/9)
Ne ersedin ermez seniŋ ***birlikiŋ***
Ne erselerig sen törüttiŋ senin
"Senin birliğin eşya ile ilgili değildir; eşyayı sen yarattın onlar senindir." (KB/13)

2.1.1.12. Birök/Birük "Eğer, Şayet, Fakat, Bundan Böyle"

Bir sayısıyla *ök* son çekim edatının birleşmesiyle oluşan sözcük Eski Türkçede genellikle cümlenin başında yer alarak o cümleye şart ifadesi verir. *Ök* edatının kökeni ve işleviyle ilgili bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Şinasi Tekin, edatın Toharcadan alıntı olduğunu ve Toharcadan çevrilen eserlerde daha fazla kullanıldığını belirtir (1990, s. 16). Hamilton, Eski Türkçedeki gibi Toharcada da pekiştirme edatı *ok* edatının bulunduğunu dile getirir (2015, s. 251). Zeynep Korkmaz, Uygur metinlerinde *birök* edatının "şimdi, fakat, ise" anlamında bir bağlaç olarak kullanıldığını belirtir (2003, s. 1092). *Ok* edatı Eski Türkçe metinlerde hem müstakil bir edat olarak hem de *birök* örneğinde görüldüğü gibi enklitik olarak geçmektedir.

Birök sözcüğü tarihî Türk lehçelerinde yerini Farsça *eğer, şayet* ve Arapça *fakat* edatlarına bırakmıştır.

Sözcük, Kzk. *birak* (KTŞ, s. 291) ve YUYg. *birak* (YUTS, s. 43) biçiminde yaşarken Krg. *birök* (KITS, s. 122) biçimiyle görülmektedir.

Atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ŋrim, ***birök*** *ol eligler hanlar bon om erdinig boşgundaçı tutdaçı tört törlüg terin kuvragıg ayayu agırlayu küyü küzetü tutup k(a)ltı ögi kaŋı k(e)ntü oglın kızın ogşayurça amrayurça ne k(e)rg(e)kin egsüksüz tüzü tüketi berserler* "Yüce Tanrım, eğer o hükümdarlar bu öğreti mücevherini öğrenecek gerçekleştirecek dört tür topluluğa da saygı gösterek koruyup bütün insanlara eksiksiz tamamıyla verirlerse" (Ayazlı, AY/407/16-23)

Birük *yiyür yunglayur erser (ol) ödün avış tamuda aç(ıg) (emgek) emgengey sizler* "Eğer yer ve kullanılırsa o zaman Avici adlı cehennemde büyük acı çekeceksiniz." (Mait/67/27-29)

Birök *munı teg bolmadın közünmişçe adkangunı köŋülke alınıp köŋülke kavşursar* "Eğer bunun gibi olmadan görünmüş gibi olan duyu nesnesini bilince alıp bilinçle bir araya getirirse" (KN/106-108)

Birök *yekler bute amanisi erserler* "Eğer herhangi biri, Yakşa, Bhūta ve Amanuşya iseler" (Sita/317)

Birök *yene mundag bışurunup yme azun tutguluk bolsar* "Eğer yine böyle gerçekleştirip de dünyaya gelecek olsa" (TotenB/178-179)

Sėziksiz ***bir ök*** *sen ay meŋü eçü*

Katılmaz karılmaz sakışka seçü

"Sen şüphesiz birsin ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez." (KB/10)

2.1.1.13. Birtem " Birlikte, Büsbütün, Tamamen"

Bir + tem (iiye) yapısındaki sözcük Eski Türkçe metinlerde hem sıfat hem de zarf olarak tanıklanmıştır. Clauson, sözcüğün "bütünüyle" anlamının yanında *wholeheartedly* "yürekten, içten" anlamının da bulunduğunu kaydeder (1972, s. 358). Clauson, sözcüğün "yürekten, kalpten" anlamına örnek olarak Kaşgarlı'nın DLT'de *birtem* maddesini açıklarken verdiği *Ol yumuşka birtem bardı* "O sanki dönmeyecekmiş gibi uzun süre kaybolarak haber götürmeye gitti." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 211) cümlesini verir. Marcel Erdal, sözcüğün bir dizi nesneye veya bir nesnenin farklı bölümlerine uygulanan eylemleri yani "tamamen, tek biçimli" eylemleri tanımlamak için zarf olarak kullanıldığını belirtir (1991, s. 69).

Sözcük, Eski Türkçe dönemi dışında Türkçenin herhangi bir döneminde "tamamen, yürekten" gibi anlamlarıyla tanıklanmamıştır. *Birtem* sözcüğü çağdaş Türk dillerinde zaman zarfı olarak görülmektedir. Örneğin YUyg. *birdem* "bir an, bazen, hemen" anlamlarında kullanılmaktadır (YUTS, s. 43).

Ölmek üzeki korkınçların emgeklerin ***birtem*** *kiterteçi bolayın* "Ölmek üzereyken korkularını, ızdıraplarını tamamen gidereyim." (AY/118/2-4)

"...in ***birtem****... analı b..."* "… birlikte… ana ve…" (Mait/93/10)

Üçünçi takı bir bor içse seve

Sėziksiz bu er boldı ***birtem*** *yaya*

"Üçüncüsüyse içkiyi sevmektir; buna tutulan, şüphesiz ki tamamen boş yaşamıştır." (KB/339)

2.1.1.14. Birtemleti "Bütünüyle"

Bir + tem (iiye) + leti (iiye) biçiminde çözümlenen sözcük Eski Türkçede "bütünüyle kesinlikle, sonunda, tamamen uzun bir süreliğine" gibi farklı anlamlara karşılık gelir. Marcel Erdal, *birtem* sözcüğüne *+lAtI* ekinin Eski Türkçe evresinde katıldığını ve zarf fonksiyonlu sözcükler meydana getirdiğini söyler (1991, s. 406).

Sözcük, Eski Türkçe dönemi dışında Türkçenin herhangi bir döneminde tanıklanmamıştır.

Alku kılınçlıg örtügleri ***birtemleti*** *arıgu üçün…* "Bütün iyi ameller üzerindeki örtüleri tamamen temizlemek için…" (AY/79/1)

Alku tınl(ı)glarıg tuyunmak bölüklerke tükellig kılgalı ***birtemleti*** *iltdi* "Bütün canlıları idrak yollarına tamamen götürdü" (AY/97/14)

Meŋülüg nomug artamaksız meŋülüg asıgıg ***birtemleti*** *tanuklayu y(a)rlıkadı erser* "Sonsuz öğretiyi bozulmasız sonsuz yararı bütünüyle tanıtlatıp buyurdu ise" (Ölmez, AY/173/1-3)

2.1.1.15. Birtin "Bir Taraflı, Güneyden, Sağ Taraftan"

Birdin sözcüğündeki *+dIn* eki için Talat Tekin "yer ve yön zarfları eki" açıklamasını yapar (2016, s. 80). Erdal, *+dIn* ekini ayrılma durum eki olan *+dIn*'dan ayırmanın kolay olmadığını söyler ve *birdin* sözcüğündeki *+dIn* eki için "isimleri niteleyen yönelimli bir ek" açıklamasını yapar (2004, s. 376). Sözcüğün kökünün *bir* mi yoksa *biri* mi olduğu günümüze kadar tartışılagelmiştir. Thomsen, yazıtlarda *i* ünlüsüyle yazılmayan sözcüğü *biri* şeklinde okur. Toker'e göre yazıtlardaki bir diğer yön adı olan *kurı'nın* altı yerde IRoq şeklinde yazılması Thomsen'i bir tür analoji düşüncesine sevk etmiş ve bu yüzden *bir* yön adını *biri* şeklinde okumuştur (2013, s. 4). Sözcüğün kökeninin *bir* sayısından gelip gelmediği konusu şüphelidir fakat aynı yapıda *ikidin* ve *ontın* sözcüklerinin olması sözcüğün kökeninin bir sayısı olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. *Birdin* sözcüğü Tunyukuk ve Şine Usu yazıtında ve Altun Yaruk'ta tanıklanmıştır.

Tabgaç ***bėridin*** *yen teg* "Çinliler güneyden saldırın" (T1/G11)

Seleŋe kėdin yılun kol ***bėridin sıŋar*** *şıp başıŋa tegi çerig ėtdim* "Selenge'nin batısından Yılun Kol'un güney tarafına Şıp Başı'na kadar asker yerleştirdim." (ŞU/D3)

Ötrü olurmış orunlarıntın örü turup ***birtin*** *sıŋar oŋ eŋninlertinteki tonların açınıp…* "Sonra oturdukları yerlerinden ayağa kalkıp sağ omuzlarındaki elbiselerini bir taraflı açıp…" (AY/88/18-20)

2.1.2. Ėki "İki"

İki'nin etimolojisi hakkında çok farklı görüşler vardır. Ramstedt, sayıyı Korece *pęgįm* "sıradaki, takip eden" sözcüğüyle ilişkilendirir. Starostin, buna Eski Japonca *p(w)oko*, Ryukyu Jap. *fòká* Tokyo Jap. *hòka* sözcüklerini de ekler ve sözcüğü Ana Altayca *p'ek'V* biçiminde kurar. Ancak sözcüğün Ana Altayca söz başı *p* sesini *h*'ye dönüştüren Halaççada da ėkki şeklinde bulunması bu etimolojinin güvenilirliğini zedeler (Blažek, 1997, s. 104).

İki sayısı tarihî Türk lehçelerinden Karahanlı Türkçesinde *eki, ekki, iki,* Harezm Türkçesinde *iki, ikki, ekki*, Kıpçak Türkçesinde *iki, ikki, eki, ekki, yeki*, Çağataycada *iki, ikki* şeklinde tanıklanmaktadır (Kaymaz, 2002, s. 753-755).

Sayı, çağdaş Türk dillerinde şu şekildedir: Az. *iki* (AZR, s. 524), Bşk. *ikĕ* (BTS, s. 247), Çuv. *ikĭ* (ÇTS, s. 53), KazT. *ikě* (KATS, s. 117), Kzk. *eki* (KTS, s. 410), Krg. *eki* (KITS, s. 324) Trkm. *iki*, (TTS, s. 32), Özb *ikki* (ÖTG, s. 87), Yak. *ikki* (YTS, s. 124) ve YUyg. *ikki* (YUTS, s. 173).

Aguda ***ėki*** *ulug süŋüş süŋüşdüm* "Agu'da iki büyük savaş yaptım." (BK/D34)

Alp uruŋu totok ben kuyda kunçuyum ***ėki*** *oğlanım a esizim e ya<l>ŋus esizim e* "(Ben) Alp Urungu Totok'um Obada eşim (ile) iki oğlum, ne yazık! Yalnız, ne yazık! (E16/1)

Ėkinti [ym]e kün ay t(e)ŋr[ike] ***ėki*** *yaruk orda içre olorugma teŋri[lerke]* "İkinci olarak Güneş ve Ay tanrılara iki aydınlık saray içinde oturan tanrılara…" (Hua/39-41)

Bo ***ėki*** *törlüg yeveglerig toşgurmagınça tüketmegince burhan kutın küseteçi tözünlerniŋ köŋülleri enç bolmamak erür* "Bu iki türlü süsleri doldurmayarak ve tamamlamayarak Buda saadetini isteyecek asillerin gönüllerinin huzurlu olmamasıdır." (Tokyürek, AY/234/3-6)

Balıg başlıg kanlıg yiglig kençkiyesin ***ėki*** *emigi ėkin ara kuçup sever amrayur erser* " Yaralı, üstü başı kan içinde olan yavrucuğunu iki memesinin arasına basıp sevse" (Mait/33/20-22)

Ėki *törlüg nomlar birgerü köŋülnüŋ köligesi erür* "Sezgi içeren bu her iki fenomen de bilincin (ancak) gölgesi olur." (KN/15)

Üç yaraşturmak erser ***ėki*** *ög kaŋ yaraşturmakındın tugmak ölmeklig antirabav bolur* "Üç birleşme ise iki ebeveynin bir araya gelmesi ile doğum-ölüm antirabav olur." (TotenB/9-10)

Koço kitininde yorır ***ėki*** *uçı kinlig otra yirte tamgalıg yüz kanpuka üşüşdümüz* "Koço pazarında geçerli iki ucu bağlı ortası damgalı 100 kanpuya anlaştık." (SUK/Sa01/4-5)

Ėki *törlüg ol kör bu aslı kişi*

Biri beg biri bilge yalŋuk başı

"Bak iki türlü asil insan vardır; biri bey biri âlim bunlar insanların başıdır." (KB/265)

2.1.2.1. Ėkegü "İki Parça, İki Bölük, İkisi Birlikte"

Ėki + egü (iiye) iki sayısına topluluk adları yapan *+AgU* ekinin eklenmesiyle meydana gelen bir sözcüktür. Sözcük Harezm Türkçesinde *ekegü(n)* biçiminde görülürken (Eckmann, 1998, s. 189), Çağatayca döneminde hem *ikegü, ikkigü* (Ünlü, 2013, s. 516) hem de *ikew* (Eckmann, 1998, s. 221), EAT döneminde ise *ikewlesi* şeklinde tanıklanmaktadır (Eckmann, 1998, s. 261).

Sözcük, Çağdaş Türk dillerinde *+AgU* ekinin *+Av* ekine dönmesi sonucu örneğin Bşk. ikev (BTS, s. 248), KazT. *ikev* (KATS, s. 116), Kzk. *ekev* (KTS, s. 187) biçiminde görülürken Kırgızcada aynı ekin yuvarlaklaşması sonucu *ekөө* şeklinde görülmektedir (KITS, s. 324).

Eçim kagan ili kamşag boltukınta, bodun ilig ***ėkegü*** *boltukınta, İzgil bodun birle sünüşdümiz* "Amcam hakanın devleti sarsıldığında, halk (ve) hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık." (KT/K3)

Biz ***ėkegü*** *negü tip ötünelim sözlelim* "Biz ikimiz ne arzedelim, söyleyelim?" (AY/620/5-6)

Bular ***ėkigü*** *meniŋ osuglug birisi bi...lerim ara yiged...gelig erdnike... ara yigedmiş* "Bunların her ikisi (de) benim... gibi cenup…leri marasında … cevhere... ara üstün gelmiş." (Mait/97/7)

Tilekke tegir ol bu yaŋlıg kişi

Ėkigü *ajunda itiglig işi*

"Böyle bir insan dileğine erer ve her iki dünyada işi yoluna girer." (KB/331)

2.1.2.2. Ėkide "İkisinden"

Ėki + de (iiye) biçimindeki sözcük *+DA* bulunma hâli ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiştir. Yazıtlar döneminde ve Uygur metinlerinde tanıklanmayan sözcük KB'de görülmektedir.

Ėkide *talu edgüreki ol ol*

Kiçigde tapug kılsa bassa köŋü

"Bunlardan küçükken hizmete girip benlik ve gururdan geçenler daha iyidir." (KB/4033)

Ėkide *adın yok tapuga işi*

Ya tapgı yaragay kötürgey başı

"Hizmetkârın şu iki şeyden başka kazancı yoktur; ya onun hizmeti makbule geçer ve başı yükselir." (KB/4746)

2.1.2.3. Ėkidin "Her İkisi, İki taraftan"

Ėki + din yapısında olan sözcük kuruluş itibarıyla *birtin* sözcüğüyle aynıdır ve eklendiği cümlede zarf işlevindedir. Erdal, *ėkidin* sözcüğünü *+dIn* ekinin yönelimli kullanıldığı sözcüklere örnek gösterir (2004, s. 376).

> *Takı yime bar* ***ėkidin*** *sıŋar ülüşin kutrulmış atlıg boşgutsuz tözün tınlıg* "Ve yine 'her iki taraftaki kısmı sayesinde kurtulmuş' adlı 'öğrenmeyen' bir asîl yaratık vardır." (Mait/12/34)
>
> *Badarı bramanıg* ***ėkidin*** *yolayu tuta ilitdiler* "Badhari Brahmanı her iki taraftan yolunu keserek, tuttular ve götürdüler." (Mait/12/34)
>
> *Uzatı tutar siz* ***ėkidin*** *künli aylı uçrugug* "Daima her ikisini, gün ve ay bayrağını tutarsınız." (Çetin, AY/490/21-23)

2.1.2.4. Ėkile "İki defa Tekrar"

Clauson, *ėkile*'nin *ėkileyü* sözcüğünün kısaltılmış şekli olduğunu, "bir işi iki defa yapma" anlamının yanında bazı Budist Uygur metinlerinde "bir işi bir daha asla yapmama" anlamına da evrildiğini belirtir. Sözcüğün Tuvacada *iyile-* Karaycada *ekile-* Osmanlıca ve Türkmence *ikile-* biçiminde fiil olarak ve "bir işi iki defa yapmak" anlamında yaşadığını ifade eder (1972, s. 108).

> *Birükiye bėrmez ök erser siz mini* ***ėkile*** *tünerig kınlıkta (kemişgey)ler tünin künin tokıgaylar* "Eğer bana bir şey vermez iseniz beni tekrar karanlık hapishâneye (atacaklar) gece gündüz dövecekler." (Mait/11/5)
>
> *Kiçmedin ara* ***ėkile*** *tükel bilge maytrı burkan birle kavışırlar* "Derhal tekrar mükemmel hikmetli Mayıtreya Burkan ile buluşurlar." (Mait/63/18-19)
>
> *Yumulmadı yandru* ***ėkile*** *közi*
>
> *Odug yattı saknu irikti özi*
>
> "Düşünceler içinde bir daha gözlerini kapatamadı; uyumadı ve kendisini çok yalnız hissetti." (KB/5674)

2.1.2.5. Ėkileyü "İkinci defa, Tekrar, Yeniden"

Sözcük, *İki + leyü (iiye)* yapısındadır. Kemal Eraslan, *+lAyU* eki için "Benzerlik ifadesi taşıyan, zarf mahiyetinde kelimeler teşkil eden ve seyrek kullanılan birleşik bir ektir." açıklamasını yapar (2012, s. 99).

Kamagun ***ėkileyü*** *yene yıl[kı ajunınta] togguluk ötekke emgek[ke teger biz]* "Hepimiz yeniden hayvanlar aleminde doğup ızdırap çekeriz." (AY/7/4-5)

Sarasvati t(e)ŋri kızı t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkannıŋ bo y(a)rlıgın eşidip ***ėkileyü*** *t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp öz orunınta oluru teginti* "Tanrıça Saravati, Tanrı(lar) Tanrısı Buda'nın bu buyruğunu dinledikten sonra bir kez daha Tanrı(lar) Tanrısı Buda'nın ayağına eğilip başıyla secde ederek yerine oturdu." (Çetin, AY/481/9)

2.1.2.6. Ėkilik "Çift"

Ėki + lik (iiye) yapısında olan sözcük Uygur hukuk belgelerinin iki tanesinde tanıklanmıştır. Sözcük "çift" anlamında kullanılmıştır. Tarihî Türk lehçelerinde *ėkilik* sözcüğü yerine *çift* sözcüğü kullanılmıştır.

Lükçün kedininte yorır şuulug tamgalıg üç otuz ***ėkilik*** *bözinę kesişdimiz* "Lükçün pazarında geçen, imzalı mühürlü 23 çift kumaşa anlaştık." (SUK/Sa6/5-6)

Lükçün kedini yorır şuulug tamgalıg yüz yetmiş ***ėkilik*** *yorık bözke kesiştimiz* "Lükçün pazarında geçen imzalı, mühürlü 170 çift kumaşa anlaştık." (SUK/Sa7/6-7)

2.1.2.7. Ėkin Ara "İkisi Arasında, Tekrar Tekrar"

Ėki + n (vhe) yapısındaki sözcük vasıta hâli ekinin kalıplaşması sonucu meydana gelmiştir. Eski Türkçe döneminde *ara* zarfıyla birlikte veya ikileme şeklinde tanıklanmıştır.

Üze kök teŋri asra yagız yėr kılıntokda ***ėkin ara*** *kişi oglı kılınmış* "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış." (KT/D1)

Ėkin ara *idi oksuz kök türük ança olorur ermiş* "İkisinin arasındaki (bölgede) dağınık haldeki Türkler öylece yaşıyorlarmış." (KT/D3)

Ėkin arasınta *yene sekiz on tört yüz miŋ kata altun tilgenlig yėti erdinike tükellig çakravart kan boltum* "İkisinin arasında! Yine sekiz yüz kırk bin defa, altın tekerlekli yedi mücevhere(Saptarainaş eksiksiz Caktavartin han oldum." (Ölmez, AY/187/22- 188/1-2)

Balıg başlıg kanlıg yiglig kençkiyesin ėki emigi ***ėkin ara*** *kuçup sever amrayur erser* " Yaralı, üstü başı kan içinde olan yavrucuğunu iki memesinin arasına basıp sevse" (Mait/33/20-22)

Amarıları örtlüg yalınlıg kızıl bakırlag naralar içinte beklenmiş amarıları ***ėkin ėkin*** *örtenür* "Bazıları kızgın, alevli, kızıl bakırlı cehennemler içinde bağlanmış bazıları tekrar tekrar yanar."(Mait/68/21)

2.1.2.8. Ėkirçgü/Ėkireçgü "İkircik, Kuşku"

Eski Türkçede *ėki* sayısından türetilen ve "ikircik, şüphe" anlamında kullanılan sözcüğün yapısı belirsizliğini korumaktadır. Clauson, sözcüğün kökünün iki sayısından

geldiğine ve sondaki *+GU* ekinin isimden isim yapma eki olduğuna dair bir şüphe olmadığını fakat *+rç* ekinin Eski Türkçede bir örneğinin daha bulunmadığını söyler. Clauson'a göre *+rç* eki sadece Osmanlıca *igercin/igerçin* ve *ikircik/ikircin* sözcüklerinde vardır. Yine bu duruma da şüpheyle yaklaşılmalıdır (1972, s. 115). W Bang, sözcüğü *iki+ r* şeklinde düşünerek sayı sözcüklerinden üleştirme sayıları meydana getiren *+Ar* ekinin varlığına atıfta bulunur (1918, s. 527). Bu etimolojiyi Marcel Erdal da kabul eder ve sözcüğü şu şekilde tasarlar: *iki+(A)r+ çA +gU* (1979b, s. 103). Sözcük Eski Uygurca metinlerde *ėkirçgü* ve *ėkireçgü* olmak üzere iki farklı şekilde tanıklanmıştır. Sözcük, Eski Uygurca dışında Türkçenin hiçbir tarihî ve çağdaş döneminde tanıklanmamıştır.

> *Birok yalaŋuz bilge biligig ök bışrunup dyanıg bışrunmasar ötrü köŋülleri amrılmaz turulmaz* ***ėkireçgü*** *sėziklig bolur* "Eğer sadece bilgiyi öğrenip dhyanayı öğrenmese sonra gönülleri, zihinleri, sakinleşmez, durulmaz. İkircikli şüpheli olur." (Tokyürek, AY/290/14-17)
>
> ***Ėkireçgü*** *köŋül tutmazun* "Gönlünde kuşku barındırmasın." (Çetin, AY/487/5)

2.1.2.9. Ėkisiz "İkincisi Olmayan Tek"

Ėki + siz (iiye) yapısındaki sözcük "ikincisi olmayan, tek" anlamına gelmektedir.

> *Bahşım ol tip sözleyü kirtgünteçilerig ançulayu kelmişniŋ et'özi birle* ***ėkisiz*** *bir yaŋlıg erür tip bilmiş k(e)rgek* "Öğretmenim ol deyip konuşup inanacakları şekilde gelmiş olan vücuduyla ikincisi olmayan bir biçimdedir diyerek bilmiş olmalı." (AY/78/3)

2.1.3. Üç "Üç"

Üç sayısının kökenine dair Altayistler arasında ortak bir görüş yoktur. Ramstedt, sözcüğü Mo. *üčüken* "küçük" sözcüğüyle karşılaştırır. Gordlevskij, Kırgız çocuk oyunlarında *uč* sözcüğünün "beş" anlamına geldiğini ve eğer gerçekten *üç* önceden *beş* sayısını karşılıyorsa *ǖç* sayısının Kogurjo dilindeki *üç//utu* ve İlk Japoncadaki *itu* "beş" sözcüğüyle çok benzediğini belirtir. Sayının kökenine dair bir başka görüş İran kökenlı olduğu görüşüdür. Budist Soğd metinlerindeki *čšty* ve Harezmcedeki *šy* sözcükleri üç sayısını verir. Emmerick bu sözcükler arasındaki ses benzerliğine dikkat çeker (Blažek, 1997, s. 104).

Tüm tarihî Türk lehçelerinde *üç* biçimiyle tanıklanan sayı, çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde görülür: Az. *üç* (AZR, s. 687), Bşk. *ös* (BTS, s. 464), Çuv. *viśĭ* (ÇTS, s. 56),

Kzk. *üş* (KTS, s. 748), Krg. *üç* (KITS, s. 793), Özb. *üç* (ÖTG, s. 87), KazT. *öç* (KATS, s. 211) Trkm. *üç* (TTS, s. 65), Yak. *üs* (YTS, s. 285), YUyg. *üç* (YUTS, s. 445).

> *Ol* ***üç*** *kagan ögleşip altun yış üze kabışalım tėmiş* "O üç kağan anlaşıp "Altay (ormanlı Dağları'nda birleşelim" demiş." T1/D3
>
> *Köni tirig* ***üç*** *yaşımda kaŋsız boldum* "Ben Köni Tirig'im. Üç yaşımda babasız kaldım." (E6/1)
>
> *Tokuzunç on ç(a)hşap(a)t tutdukumuzda b(e)rü* ***üç*** *agzın* ***üç*** *köŋlün* ***üç*** *elgin bir k(a)m(a)g özün tüketi tutmak kergek erti* "Dokuzuncu olarak da on emri kabul ettiğimizden beri üç ağız üç düşünce üç el ve bütün bir benliğin tamamıyla birlikte (bu on emre) uymak gerekliydi." (Hua/229-233)
>
> *Bir ugurta ol ilig kan* ***üç*** *oğlanı birle taşdın tagda arıgda ilinçüke bartı* "Bir gün o hakan üç oğluyla birlikte dışarı eğlenmeye gitti." (AY/608/6-8)
>
> *Yėti künte kop kamag yalaŋuklarıg* ***üç*** *öŋi böler* "Yedi günde bütün insanların üç kısma ayırır." (Mait/46/16-18)
>
> ***Üç*** *kölüŋütekiler keziginde turup arıg basutçıtın turur tep atanıp tuyunup nirvanka kirürler* "Üç Araçtakilerin ardında dururlar. "Kirsiz yardımcıdan oluşmuş" diye adlandırılırlar. Farkına varıp Nirvana'ya girerler." (KN/11-13)
>
> ***Üç*** *üddekilerke yükünürm(e)n* "Üç zamandakilere secde ederim." (Sita/21-22)
>
> ***Üç*** *antirabav* ***üç*** *etöz* ***üç*** *yaraşturmak* ***üç*** *katışturmak üç tanuklamak erür* "(Bunlar) üç antirabav, üç beden, üç birleşim, üç karışım, üç ispattır." (TotenB/2-4)
>
> *Ėkinçi uwut ol üçünçi köni*
>
> *Bu* ***üç*** *nen bile er bulur kut küni*
>
> "İkincisi haya üçüncüsü doğruluktur, insan bu üç sey ile saadet güneşine erer." (KB/1660)

2.1.3.1. Üçegü "Üçü, Her Üçü"

Üç + egü (iiye) yapısındaki sözcük *üç* sayı sözcüğüne *+AgU* topluluk bildiren isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. *+AgU* eki Eski Türkçede *+AgUn* şeklinde de görülmektedir. Harezm Türkçesi döneminde *üçegü* biçiminde görülmeye devam eden sözcük, Çağataycada *üçev* biçiminde görülür (Eckmann, 1998, s. 189-229). EAT döneminde sözcüğün *üçev* biçimine *+la* vasıta hali de getirilir. *Üç+ev+le+müz* "Üçümüz" (Eckmann, 1998, s. 261). *Üçegü* sözcüğü çağdaş Türk dillerinde Bşk. *ösev* (BTS, s. 465), Kzk. *üçev* (KTS, s. 748), Krg. *üçöö* (KITS, s. 793), KazT. *öçev* (KATS, s. 211) biçiminde görülür. Sözcük Yeni Uygurcada *üçeylen* biçiminde genişlemiş haliyle yaşar (YUTS, s. 443).

> ***Üçegün*** *kabışıp sülelim, edi yok kışalım, temiş* "Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim, demişler." (T1/D4)
>
> *Bėşinç nom buşı erser ugrayu biligsiz biligig* ***üçegüni*** *tarkartaçı titir* "Beşincisi, öğreti sadakası ise özellikle bilgisizliği (diğer ikisiyle), üçünü birlikte uzaklaştıracaktır." (Ölmez, AY/163/8-9)

Bo ***üçegü*** *ap yirtinçülüg ap yirtinçülügde yig edgü nomlarnıŋ tözi yıltızı tip bırakırlar* "Bu üçü dünyada da kâinatta da daha iyi öğretilerinin temeli, kökü diyerek adlandırırlar." (Tokyürek, AY/242/17)

Bular ***üçegü*** *kök* ***k****alıkda****k****(ı) (yo)lça uça kelip…* "Bu üçü gökteki yol boyunca uçarak geldiler." (Mait/7/8)

Kamug üç adaklıg emitmez bolur

Üçegü *turur tüz kamıtmaz bolur*

"Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez, her üçü düz durdukça taht sallanmaz." (KB/802)

2.1.4. Tört "Dört"

Tört sayısı Ramstedt, Miller ve Hamp tarafından Mo. *dörben* "dört" Tg. *dujgin* "dört" ve İlk Japonca *də* "dört" sözcükleriyle karşılaştırılır. Róna Tas ise *dört* sayısının kaynağını Toharca B'de ve *śtwer* sayısında arar. Starostin sözcüğü Ana Alt. *tōr/tūr* biçiminde kurar (Blažek, 1997, s. 104).

Dört sayısı Harezm Türkçesinde *tört*, Kıpçak Türkçesinde *tört, dört* Çağataycada *tört* (Kaymaz, 2003, s. 756) EAT'de *tört, dört* biçiminde görülmektedir.

Sayı, çağdaş Türk dillerinde şu şekillerde görülmektedir: Az. *dörd* (AZR, s. 834), Bşk. *dürt* (BTS, s. 135), Çuv. *tĭvatĭ, tĭvat* (ÇTS, s. 331), Kzk. *tört,* (KTS, s. 244), Krg. *tört,* (KITS, s. 756), Özb. *tört* (ÖTG, s. 87), KazT. *dürt,* (KATS, s. 76), Trkm. *dōrt* (TTS, s. 14), Yak. *tüört* (YTS, s. 73), YUyg. *tört* (YUTS, s. 424).

Sü sülepen ***tört*** *buluŋdakı bodunug kop almış kop baz kılmış*. "Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş." (KT/D2)

Tört iniligü ertimiz "Dört kardeş idik." (E28/8)

Tört *y(a)ruk tamga köŋlümüzde tamgalad(ı)m(ı)z* "Dört aydınlık nişanı gönlümüze işaretledik." (Hua/215-216)

Bo ***tört*** *törlüg ayıg kılınçlar alp tarıkguluk titirler* "Bu dört türlü davranışların uzaklaştırılması zordur." (AY/148/18-19)

Yarım bire king yarım bire tering ***tört*** *erdinin itilmiş çaldar atlıg yul bolur* "Yarım mil genişliğinde yarım mil derinliğinde dört cevher ile tanzim edilmiş Jaladhara adlı bir göl vardır." (Mait/31/9-11)

Tört *maharaçlarnıŋ kılmış arvışların keser m(e)n kazgok [tokıyur-] m(e)n* ***tört*** *siŋillerniŋ kılmış arvışların keser m(e)n* "Dört Mahārāja'nın yaptığı büyüleri keserim ve [çivi ile çivilerim.] Dört kız kardeşlerin yaptığı büyüleri keserim ve [çivi ile çivilerim.]." (Sita/268-270)

Tört *mahabudlar eyin kezigçe siŋer yer suvka siŋmişte etöz (suvka) taş kemişmiş teg agır bolur* "Dört element sırayla batar: toprak suya battığında vücut (suya) taş fırlatılmış gibi ağır olur." (TotenB/41-43)

*Bu **tört** sıçılık yėr üze miŋ yıl tümen künkedegi kutluk taş erklig bolzun* "Bu dört tarafı sınırlı toprağa bin yıl on bin gün Kutluk Taş sahip olsun." (SUK/Sa2/12-13)

*Ay ilig bu **tört** hacetim kıl reva*

Saŋa tapnayın men elig yüz ova

"Ey hükümdar şu dört hacetimi yerine getir; ben de el ve yüz öperek sana kulluk edeyim." (KB/3755)

2.1.4.1. Törtdin "Dört Taraftan"

Törtdin sözcügü yapı itibarıyla *birdin* ve *ėkidin* sözcüğüyle aynıdır. Eski Türkçe metinlerde genellikle *sıŋar* sözcüğüyle bir araya gelerek "dört taraf, dört yön" anlamlarında kullanılır.

***Törtdin** sıŋarkı bursan kuvraglarka sanlıg edig tavarıg kuntum altım ogurladım* "Dört taraftaki rahipler topluluğuna ait veyahut da şimdiki, topluluğuna ait malı mülkü çaldım, çırptım, yağmaladım." (Ölmez, AY/135/20-22)

*Sımbagu daranı tize arıg suv yok bir otuz kata arvap **törtdin** yıŋak saçsun* "Sımbagu dharanisini söyleyerek temiz olmayan suya yirmi bir kez büyülü sözler okuyarak suyu dört yöne döksün." (Çetin, AY/477/18-19)

***Törtdin** yıŋak yorı(yur)lar* "Dört yönden yürürler." (Mait/36/6)

2.1.4.2 Törtegü "Dördü Birden"

Tört + egü (iiye) yapısındaki sözcük tört sayısına *+AgU* topluluk ekinin eklenmesiyle meydana gelmiştir. Sözcük, Harezm Türkçesi döneminde *törtegü* biçimini korurken Çağataycada *törtew* biçimini almış, EAT döneminde hem *törtegü* hem de *törtew* biçimi birlikte görülmüştür.

Sayı, çağdaş Türk dillerinde Bşk. *dürtev* (BTS, s. 135), KazT. *dürtev* (KATS, s. 76), Kzk. *törtev* (KTS, s. 248), Krg. *törtöö* (KITS, s. 756) biçimlerinde görülür. Yeni Uygurcada sözcük vasıta hâli ekiyle genişletilerek *törtülen, törtüylen* şeklinde görülür (YUTS, s. 424).

*Sizler kamag **törtegü**, uzatı küyü küzeti tutguka, turgurgalı, yanmaksız, kınıg katıg b(e)k köngül bo nom erdini yörügi teriŋde teriŋ keŋ tetir, uyur bergeli* "Sizin dördünüzün sürekli koruyup gözetmesi geri çekilmeyen kahraman bir gönül yerleştirmesi için bu öğreti mücevherinin anlamı derin ve geniştir." (Ayazlı, AY/451/22)

Sakınuk tile sen kisi ay bügü

*Sakınuk bolunsa bolur **törtegü**.*

"Ey hâkim insan, takva sahibi olan kadın iste; takva sahibi biri bulunursa, bu dört şey onda birleşmiş olur." (KB/4502)

2.1.4.3. Törtkil “Dört Köşeli”

Tört + kil (iiye) yapısındaki sözcük *tört* sayı sözcüğüne *+KIl* isimden isim yapma ekinin eklenmesiyle meydana gelmiştir. Marcel Erdal *+KIl* ekini dört gruba ayırarak inceler. Erdal’a göre bu ek ilk olarak sayı sözcükleriyle bir araya gelerek geometrik şekil adları yapar. İkincisi renk adlarıyla kullanılarak renklerin tonunu ifade etmede kullanılır. Üçüncüsü insan bedeninin uzuvlarından faydalanarak hayvanlara verilen bazı isimlerde görülür. Dördüncü olarak da yine birtakım sıfatlarda *+KIl* eki kullanılır (1991, s. 99). Clauson, sözlüğünün *törtgil* maddesinde sözcüğün “dört köşeli” anlamına geldiğini, Radloff’un sözlüğünde listelenmemesine rağmen bazı modern Türk dillerinde *törtkil* sözcüğünün bulunduğuna değinir. Örnek olarak Krg. *törtkül* Kzk. *törtkil,* Nog. *dörtgil* sözcüklerini verir (1972, s. 565).

Erdal’ın gösterdiği gibi sözcük çeşitli fonetik değişikliklerle çağdaş Türk dillerinde yaşamaktadır. Yeni Uygurcada *törtkil* sözcüğü yerine *törtbuluŋ* sözcüğü kullanılmaktadır (YUTS, s. 424). Eski Türkçede yeryüzünü belirtmek için kullanılan metaforik bir ifade olan *tört buluŋ* zaman içerisinde geometrik bir terim olan *kareyi* karşılamak için Uygurlar tarafından kullanılmaya devam etmiştir.

> *Ötrü antada basa aglak yirte satgaksız arıg orunta ud mayakın suvap sekiz çikin torkı* ***<törtgil>*** *mantal kılsun* “Sonra ıssız bir yerde (ve) sakin bir ortamda sığır gübresiyle sıvayarak sekiz kol boyunca dört köşeli bir alan (mandala) oluştursun”(Çetin, AY/477/2)
>
> ***Törtkil*** *tört kat altunın…* “Bir murabba, dört kat altın ile…” (Mait/30/9)
>
> *…öze töpün ..* ***törtkil*** *sekiz .. arıg yunar…* “…ile, başı ile dört köşe, sekiz.. temiz yıkanır..” (Mait/86/17)
>
> *Çaŋgur agıztakı yėti kürilig yėrimni yene* ***törtkil*** *çugdakı tört şıg yėrimni* “Çangur Ağız’daki yedi kürili toprağımı ve dörtgen bahçemdeki dört şığ yerimi…” (SUK/Mi28/3-4)

2.1.5. Bėş “Beş”

Beş sayısının ortak Türkçede *bēş* biçimindeyken Çuvaşçada *pil(l)ĭk* biçiminde olması Altayistleri *beş<bel* denkliğine götürür. *Bilek* sözcüğünün Mo. *bile* Kalmukçada *bülkn̦* Tg. *bile- (ptun)* Orta Korecede *phár* olması ve hepsinde “bilek” anlamına gelmesi araştırmacıların görüşünü destekler. Johannes Benzing ise yukarıdaki görüşlerden ayrı olarak *beş* sayısının kökenini İranî dillerde arar ve Persçe *pança* “beş” sayısına götürür.

Róna Tas ise *beş*'in Toharca B *piś* "beş" sözcüğünden geldiğini düşünür (Blažek, 1997, s. 105).

Beş, tarihî Türk lehçelerinde *beş* ve *biş* olmak üzere iki şekilde tanıklanır. Sayı, çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde yaşar: Az. *beş* (AZR, s. 260), Bşk. *biş* (BTS, s. 93), Çuv. *pilĕk* (ÇTS, s. 227)), Kzk. *bes* (KTS, s. 116), Krg. *beş* (KITS, s. 110), Özb. *beş*, (ÖTG, s. 87), KazT. *biş*, (KATS, s. 43), Trkm. *bā̈ş*, (TTS, s. 5), Yak. *bies* (YTS, s. 32), YUyg. *beş* (YUTS, s. 36).

> *Tokuz oguz bodun kentü bodunum erti teŋri yėr bulgakın üçün yagı boltı bir yılka* ***bėş*** *yolı sünüşdümiz* "Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldular. Bir yıl içerisinde beş kez savaştık." (KT/K4)
>
> ***Bėş*** *yaşımta kaŋsız kalıp tokuz yėgirmi yaşımga ögsüz bolup katıglanıp otuz yaşımga öge boltum kırk yıl ėl tudum* "Beş yaşımda babasız kaldım. On dokuz yaşımda annesiz kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşımda öge oldum. Kırk yıl yurdu savundum." (E45/2-4)
>
> *Hormuzta t(e)ŋri* ***bėş t(e)ŋri*** *birle kam(a)g t(e)ŋriler sözinlüg(ü)n yekke sünüşgeli k[e]lti* "Hormuzta tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler." (Hua/1-3)
>
> *Pançamandal* ***bėş*** *tilgenin yinçürü töpün yükünü teginür biz* "Panca-Mandala beş uzuvla secde ederek saygıyla başımızı eğeriz." (AY/132/22)
>
> *Tört törlüg şımnu süsin utup tözkerinçsiz burkan kutın bulmışın nomlug tilgen tevirip* ***bėş*** *pançaki toyınlarag sekiz tümen teŋrilerig kutgarmışın ulatı biş yėgirmi asangı nayut sanınca yavaniki tınlıglarag kutgaru yarlıkap…* "Şeytanın dört türlü ordusunu yenerek anlaşılması güç Burkanlığa eriştiğini din tekerleğini çevirip beş rahibi ve 80000 ilahı kendisine çektiğini, bundan sonra da on beş asamkheya kadar nayuta miktarınca her cins varlığı haşmetle kurtarıp…" (Mait/3/27-33)
>
> ***Bėş*** *ulug mudurlar üze yüküntürülmişke yükünürm(e)n* "Beş büyük mudrā ile secde edilmiş olan adı yüceltilmiş (Bhagavat) Nārāyaṇa'ya secde ederim." (Sita/36-37)
>
> *Ög karınnıŋ kapıgın beklegülük al altag erser* ***bėş*** *törlüg erür* "Anne karnının kapısını bekleme yöntemi ise beş türlüdür." (TotenB/179-180)
>
> *Adın ma bu* ***bėş*** *neŋ yırak tutgu beg*
>
> *Atı edgü bolsa kü çaw bolgu teg*
>
> "İyi nam ve şöhretle adının yayılmasını isterse bey bir de şu beş şeyi kendinden uzak tutmalıdır." (KB/2060)

2.1.6. Altı "Altı"

Altı sayısının kökeni hakkında ortak bir görüş yoktur. Ramstedt, sayının *al-* fiiline dayandığını ve Mo. *bari-* "yakalamak" fiiliyle bağlantılı olduğunu düşünür. Hamp ise Türkçede sayıların *ilk elli* ve *son elli* şeklinde tanımlandığını, *al* sözcüğünün Eski Türkçede "ikincil" anlamının bulunduğunu belirtir ve sayının kökenini bu anlamsal ilişkiye bağlar (Blažek, 1997, s. 106).

Altı, tarihî Türk lehçelerinin tümünde aynı biçimde tanıklanır. Sayı, çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde görülür: Az. *altı* (AZR, s. 103), Bşk. *altı* (BTS, s. 31), Çuv. *ultĭ, ult* (ÇTS, s. 377), Kzk. *altı* (KTS, s. 49), Krg. *altı* (KITS, s. 30), KazT. *altı* (KATS, s. 25), Özb. *ålti* (ÖTG, s. 87), Trkm. *altı*, (TTS, s. 1), Yak. *alta* (YTS, s. 10), YUyg. *alte* (YUTS, s. 11).

> ***Altı*** *erig sançdı sü tegişinte yėtinç erig kılıçladı ėkinti koşulgakda ediz birle sünüşdümiz* "Altı askeri mızrakladı. Ordu saldırdığında yedinci askeri de kılıçladı. İkinci olarak Koşulgak'ta Edizlerle savaştık." (KT/K5)
>
> *Esiz elim e kunçuyum a oğlanım a bodunum a esizim e altmış yaşımda atım el tugan totok ben teŋri elimke elçisi ertim* ***altı*** *bag bodunta beg[i] ertim* "Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık! Altmış yaşımda, adım El Togan Totok'tur. Ben kutlu yurdumun elçisi idim. Altı birleşik boyun beyi idim." (E1/1-2)
>
> *Kayu burkan kutı küsüşin üç törlüg kölünülük nomlarta bışrunu katıglanu buyan edgü kılınç kılsarlar ötrü ol tınlıglar tünle küntüz* ***altı*** *üdte kop süzük kirtgünç köŋülin ol kılmış buyan edgü kılınçlarıg tuta ince tip timiş kergek* "Kim Buda kutsallığı dileğini, üç tür öğretilerde öğrenerek gayret sarf edip iyi işler yapsa, sonra o canlılar gece ve altı zamanda, bütünüyle temiz inançlı gönülle o işlemiş (oldukları) davranışları tutup şöyle demiş (olsalar) gerek." (Ölmez, AY/168/11-18)
>
> ***Altı*** *katunlar yirünçülüg bolup tod tolı savın utruntılar* "Altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler." (Mait/5/5-7)
>
> *…ulatı kılınçlarıg kılıp* ***altı*** *yolta tegzinip kirlig basutçıtın turur tep atanıp sansar tep teyürler* "…davranışlarda bulunur. 6 yolda (şaḍgati) dolanır. "Günahkâr yardımcılardan (hetu) oluşmuştur diye adlandırılır." (KN 8-9)
>
> *Monçulayu bolmak antirabavlıg üdte* ***altı*** *yold(a)ki tınl(ı)glar alku uluş balıklar arıg süzök közünüdeki körk teg arıg süzök közünür* "Böylece olan antirabav zamanında altı yoldaki canlılar, bütün ülkeler temiz aynadaki görüntü gibi temiz görünür." (TotenB/213-217)
>
> *Küskü yıl bir yėgirminç ay* ***altı*** *yaŋıka biz tolu kaya mısır ulug inç kaya mısır başlap onluklarka on öŋdüninde böz kergek bolup* "Sıçan yılı, on birinci ayın altısında biz Tolu Kaya, Mısır, Ulug, İnç Kaya, Mısır başta olmak üzere onluklara önce on pamuklu kumaş gerekli olunca…" (SUK/Sa9/1-3)

2.1.7. Yėti "Yedi"

Yedi sayısının kökeni hakkında ortak bir görüş yoktur. Starostin Tr. *Jätti* Tg. *nada-n* ve Eski Jap. *nana* sayılarının aynı kökten geldiğini belirtir fakat derin bir köken araştırmasına girmez. Ramstedt ise *yedi* sayısını *ye-* fiiline bağlar ve Mo. *dolugan* "yalamak" fiiliyle ilişkilendirir. Róna Tas Türkçe *yedi* ile Toharca B'deki *seute* sayısının hipotetik ilişkisinin olduğunu düşünür (Blažek, 1997, s. 107).

Yedi sayısı tarihî Türk lehçelerinden Harezm Türkçesinde *yeti, yetti, yiti, yitti* (Eckmann, 1998: 188), Kıpçak Türkçesinde *yeddi, yedi, yeti, yetti, yidi, yiti,* (Toparlı,

2007, s. 317), Çağataycada *yeti, yetti, yiti, yitti* (Eckmann, 1998, s. 229), EAT'de *yidi* (Ergin, 2013, s. 253) biçiminde görülür.

Sayı, çağdaş Türk dillerinde şu şekillerde görülür: Az. *yeddi* (AZR, s. 855), Bşk. *yĕtĕ* (BTS, s. 722), Çuv. *śiçĩ* (ÇTS, s. 310), Kzk. *jiti* (KTS, s. 783), Krg. *ceti* (KITS, s. 205), Özb. *yetti* (ÖTG, s. 87), KazT. *cidĕ* (KATS, s. 55), Trkm. *yedi*, (TTS, s. 68), Yak. *sette* (YTS, s. 300), YUyg. *yette* (YUTS, s. 464).

> *Küli çor **yėti** yaşıŋa yegir ölörti tokuz yaşıŋa azıglıg toŋuz ölörti* "Küli Çor yedi yaşında kara at öldürdü. Dokuz yaşında azılı domuz öldürdü." (KÇ/6)
>
> ***Yėti** böri ölürdüm e barsıg kökmekig ölürmedim e* "Yedi kurt öldürdüm. Pars ve Sibirya leoparı öldür(e)medim." (E11/10)
>
> *Tört y(ė)girminç bir yılka **yėti** y(i)mki olorsug törö bar erti* "On dördüncü olarak bir yılda yedi kez yimki töreni yapmamız (bizlere) farzdı." (Hua/310-311)
>
> *Ėkin arasınta yene sekiz on tört yüz miŋ kata altun tilgenlig **yėti** erdinike tükellig çakravart kan boltum* "İkisinin arasında! Yine sekiz yüz kırk bin defa, altın tekerlekli yedi mücevhere eksiksiz Caktavartin han oldum." (Ölmez, AY/187/22- 188/1-2)
>
> *Teŋri teŋrisi burkan burkan kutın bulu yarlıkap **yėti** yitik ün dyanlag meŋi teginü ertürü yarlıkadı* "Tanrılar tanrısı burkan burkanlığa haşmetle ulaşıp bir Prnadasunu'yu haşmetle yapıp yedi defa yedi gün istiğrak zevkini haşmetle tattı." (Mait/7/18-22)
>
> ***Yėti** kolti köni tüz[üni tuymış ... bodis(a)t(a)v baştın[kı ?... burhanlar [bodis(a)t(a)vlar kutlarıŋa yükünürm(e)n]* "Yedi koti doğru (aydınlanmış ...) bodhisattva üstün … burkanlar(ın) [bodhisattvaların kutlarına (secde ederim)." (Sita/17)
>
> *Anıŋ ülgüsi erser **yėti** künlük erür* "Onun süresi ise yedi günlüktür." (TotenB/94)
>
> *Beçin yıl altınç ay **yėti** yaŋıka maŋa şabika yuŋlaklık kuanpu kergek bolup tsinküü ögen üze suvaklık bir şıg sekiz kürü urug yerimin basmılka toguru tumlıtu satdım.* "Maymun yılı, altıncı ayın yedisinde bana Şabi'ye kullanmak için kuanpu gerekli olunca Tsinküü kanalının suladığı bir şıg sekiz küri hububat ekili toprağımı Basmıl'a tam ve kesin olarak sattım." (SUK/Sa4/1-4)
>
> *Ewin teg yarır bu **yėti** kat köküg*
>
> *Adırttı biçim teg yėr erse kaşı*
>
> "O yedi kat göğü bir tane gibi yarar ova ve tepeleri ise saçma tanesi gibi birbirinden ayırır." (KB/2787)

2.1.7.1. Yėtiken "Büyük Ayı Yıldız Takımı"

Yėti + ken (iiye) yapısındaki sözcük *yėti* sayısına *+KEn* isimden isim yapma ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Clauson, *+KEn* ekinin *+GUn* topluluk ekinden geldiğini düşünür ve yaşayan Türk lehçelerindeki örneklere bakarak sözcüğü *g*'li okur (1972, s. 895). Marcel Erdal yazıtlarda geçen *Kadırkan, Ötüken*, gibi yer adlarında bulunan bu *+kEn* ekinin *yėtiken* sözcüğünde de bulunduğunu ve sınıf gösterici bu ekin Eski Türkçede seyrek kullanılan eklerden biri olduğunu belirtir (1991, s. 76). DLT'de

Kaşgarlı Mahmud *yetigen* için "Büyükayı, takımyıldızı" açıklamasını yapar (Ercilasun, 2015, s. 364). Sözcük Eski Türkçede hem Budist hem de İslamî çevrede yazılan eserlerde tanıklanmıştır.

> ***Yėtiken*** *kötürdi yana baş örü*
>
> *Töŋitti yana yıldrık adgır naru*
>
> "Yedi-Kardeşler başını yukarı kaldırdı; Yıldırık yıldızı Aygır burcuna doğru eğildi." (KB/6220)

2.1.8. Sekiz "Sekiz"

Altayistler, Ana Altayca biçimi *sek(k)ir* olan *sekiz* sayısının başındaki *s*'nin olumsuzluk, yokluk bildiren bir ek olduğunu, bunun izlerinin Türkçede net olmamasına karşın Moğolca ve Tunguzcada daha açık olduğunu ileri sürerler. Mo. *ese-* "olmamak", Ewenki. *ẹsin* "olmamak" Korece *ẹtta* "aksine" Eski Jap. *ese* "berbat" vb. Türkçede de hipotetik bir bağlantı olarak *esirgemek* fiilinde bu olumsuzluğun görüldüğü söylenebilir. Yine Eski Türkçedeki *+sIz* olumsuzluk eki bu durumun bir göstergesi olabilir (Blažek, 1997, s. 107).

Tarihî Türk lehçelerinde *sekiz* ya da *sekkiz* biçiminde görülen sayı, çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde görülür: Az. *sekkiz* (AZR, s. 98), Bşk. *higĕz* (BTŞ, s. 206), Çuv. *sakĭr* (ÇTS, s. 256), Kzk. *segiz* (KTS, s. 646), Krg. *segiz* (KITS, s. 643), Özb. *sekkiz* (ÖTG, s. 87), KazT. *sigĕz, sikĕz* (KATS, s. 238), Trkm. *sekiz* (TTS, s. 53), Yak. *ağış* (YTS, s. 233), YUyg. *sekkiz* (YUTS, s. 344).

> *Kagan uçdukda özüm* ***sekiz*** *yaşda kaltım* "Kağan sonsuzluğa uçtuğunda kendim sekiz yaşındaydım." (BK/D14)
>
> ***Sekiz*** *adaklıg barımıg üçün yılkı tüketi bardım a anta bökmedim e yıta ürüėümüg e karamıg a azdım a* "Sekiz ayaklı malım mülküm için at sürüm tükeninceye kadar gittim." (E11/3)
>
> *Üze on kat kök asra* ***sekiz*** *kat yer beş t(e)ŋri üçün turur* "Yukarıda on kat gök aşağıda sekiz kat yer beş tanrı için vardır." (Hua/80-82)
>
> ***Sekiz*** *çikin torkı törtgil mantal kılsun* "Sekiz kol boyunda dört köşeli bir (mandala) alan oluştursun." (Çetin, AY/477/2)
>
> ***Sekiz*** *törlüg tözün yolta ingüsin inmegüsin utgurak uka yarlıkar erdi* "Sekiz türlü asil yoldan inip inmemeye kesin olarak haşmetle karar verdi." (Mait/4/20-22)
>
> ***Sekiz*** *türlüg üdsüz ölümte ulatılarta umug ınag boltaçı erür* "Sekiz türlü zamansız ölüme ve diğerlerine çare olacaktır." (Sita/130-132)
>
> *Beçin yıl altınç ay yėti yaŋıka maŋa şabika yuŋlaklık kuanpu kergek bolup tsinküü ögen üze suvaklık bir şıg* ***sekiz*** *kürü urug yerimin basmılka toguru tumlıtu satdım* "Maymun yılı, altıncı ayın yedisinde bana Şabi'ye kullanmak için kuanpu gerekli olunca Tsinküü

kanalının suladığı bir şıg sekiz küri hububat ekili toprağımı Basmıl'a tam ve kesin olarak sattım." (SUK/Sa4/1-4)

2.1.9. Tokuz "Dokuz"

Tokuz sayısıyla ilgili tatmin edici bir etimoloji yoktur. Ramstedt, ilk olarak sözcüğü Mo. *toga* "sayı" sözcüğüyle karşılaştırmış ve herhangi bir açıklama yapmamıştır. Daha sonra ise Ramstedt sayıyı Mo. *toqur-tokir* "esnek olmayan parmak" sözcüğüyle karşılaştırmıştır (Blažek, 1997, s. 107).

Tarihî Türk lehçelerinde *tokuz* ve *tokkuz* olmak üzere iki biçimde görülen sayı çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde yaşar: Az. *dokkuz* (AZR, s. 810), Bşk. *tugız* (BTS, s. 640) Çuv. *tĭhĭr* (ÇTS, s. 340), Kzk. *togız* (KTS, s. 236), Krg. *toğuz* (KITS, s. 742), Özb. *tokkız* (ÖTG, s. 87), KazT. *tugız* (KATS, s. 294), Trkm. *dokuz* (TTS, s. 13), Yak. *toğus* (YTS, s. 71), YUyg. *tokkuz* (YUTS, s. 417).

Tokuz *erig egire tokıdı* "Dokuz askeri etrafını sararak mahvetti." (KT/K6)

On inisi ***tokuz*** *oglı bar üçün çawış tun tarkan beŋüsi tike bėrtim* "On kardeşi, dokuz çocuğu olduğu için Çavış Tun Tarkan'ın ebedi taşını dikiverdim."

Kanmaz erser küsüşi üç ay töni katıglanzun altı ay töni ***tokuz*** *ay bir yılka tegi evrinüksüzin…* "Eğer arzuları gerçekleşmezse üç ay, altı ay, dokuz ay ya da bir yıl boyunca büyük bir kararlılıkla bunu ister…"(Çetin, AY/488/12)

Anasınıŋ karınında ***tokuz*** *ay on kün turup tugar* "Annesinin karnında dokuz ay gün durup doğar." (TotenB/121)

Yaşık örledi yėrde koptı togı

Yaka keldi aşnu ***tokuz*** *al tugı*

"Güneş yükseldi yerden toz kaltı dokuz al tuğu yaklaşmaya başladı." (KB/4893)

2.1.10. On "On"

Ramstedt, *on* sayısının ilk olarak Moğolca *-an* ekiyle ilgili olduğunu ileri sürmüştür. Ardından Moğolca "yıl" anlamına gelen *on* sözcüğüyle ilişkilendirmiştir. Ancak bu ilişki bir yılın on iki ay olmasından dolayı anlambilimsel açıdan imkânsızdır. *On*, Korecede ise *yüz* sayısına karşılık gelir (Blažek, 1997, s. 108).

Tarihî Türk lehçelerinin tümünde Eski Türkçedeki biçimini koruyan sayı, çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde görülür: Az. *on* (AZR, s. 597), Bşk. *un* (BTS, s. 658), Çuv. *vunĭ, vun* (ÇTS, s. 58), Kzk. *on* (KTS, s. 584), Krg. *on* (KITS, s. 591), KazT. *un* (KATS,

s. 303), Özb. *on* (ÖTG, s. 87), Trkm. *on* (TTS, s. 46), Yak. *uon* (YTS, s. 205), YUyg. *on* (YUTS, s. 296).

> ***On*** *tünke yantakı tug evirü bardımız* "Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşıp gittik." (T1/K2)
>
> ***On*** *ay élet<d>i ögüm oglan tugdum* "On ay çabaladı annem oğlan doğdum." (E29/1)
>
> *Üze* ***on*** *kat kök asra sekiz kat yer bėş t(e)ŋri üçün turur* "Yukarıda on kat gök aşağıda sekiz kat yer beş tanrı için vardır." (Hua/80-82)
>
> *K(a)ltı bo bėş buyan edgü kılınç arkalıg bėş bilge bilig arkalıg kamag sanı* ***on*** *p(a)ramıtlarıg toşgurgalı tüketgeli kınmak tavranmak sevmek taplamak erür* "Bu beş sevap ve iyi eylem dayanaklı ve beş bilgi dayanaklı olup tam sayısı on olan parabmitayı gözlemlemeyi ve araştırmayı istemek davranmak sevmek ve hoşlanmaktır." (Tokyürek, AY/269/4-8)
>
> *Kentü* ***on*** *edgü kılınç küzetdürtüm* "Bizzat kendim on iyi ameli yerine getirttim." (Mait/45/10-11)
>
> ***On*** *körklerig ulug y(a)ruk közüngü üksinde urdukta ol tözünlerniŋ partagçanlarnıŋ körkteşleri oronı yurtı birle köligeleri ol közüngüte neteg közünür erser* "On görünüş büyük, parlak ayna üstüne düştüğünde o asillerin, sıradan insanların) gölgeleri, yeri-yurdu ve gölgeleri o aynada nasıl görünürse…" (KN/139-141)
>
> *Anasınıŋ karınında tokuz ay* ***on*** *kün turup tugar* "Annesinin karnında dokuz ay gün durup doğar." (TotenB/121)
>
> *Küskü yıl bir yėgirminç ay altı yaŋıka biz tolu kaya mısır ulug inç kaya mısır başlap onluklarka* ***on*** *öŋdüninde böz kergek bolup* "Sıçan yılı, on birinci ayın altısında biz Tolu Kaya, Mısır, Ulug, İnç Kaya, Mısır başta olmak üzere onluklara önce on pamuklu kumaş gerekli olunca…" (SUK/Sa9/1-3)
>
> *Kişi edgülükke kılur edgülük*
>
> *Biriŋe yanutı kılur* ***on*** *ülüg*
>
> "İnsan iyiliğe karşılık iyilik yapar, hatta bir iyiliğe on iyilik ile mukabele etmelidir." (KB/5766)

2.1.10.1 Onluk "Onluk, On Kişi"

On + luk (iiye) yapısındaki sözcük Uygur hukuk belgelerinin altı tanesinde tanıklanmıştır.

> *Bo borluk yolınta men beg temürniŋ akam inim urugum tugmışım* ***onlukum*** *yüzlüküm kim kime bolup çam çarım kılmazunlar* "Bu üzüm bağı aracılığıyla ben Beg Temür Ağabeyim, kardeşim, soyum akrabam onluk'um yüzlük'üm hiç kimse itiraz etmesin." (SUK/Sa16/12-13)
>
> *Özge* ***onluklarınta*** *çamım üzülmeyükke ög bitig bermetim* "Diğer onluklara dava açamayacağımdan ana sözleşmeyi vermedim." (SUK/Mi07/8-10)

2.1.10.2. Ontın "On Taraf, On Gök Yönü"

On + tın (iiye) yapısındaki sözcük *+DIn* ayrılma hali ekinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkmış ve Eski Türkçede *sıŋar* sözcüğüyle bir araya gelerek "on taraf, on yön" anlamlarına gelen bir kelime olmuştur.

> *Közünür üdki* ***ondın*** *sıŋarkı alkukamag burkanlarka üzeliksiz üsdünki yig köni tüz tuymakıg tuymışlarka…* "İçinde bulunulan zaman ait on yöndeki bütün Budalara daha üstü bulunmayan (en) üstün, mğkemmel, doğru düz sezmeyi sezmişlere…" (AY/132b/1)

2.1.11. Yėgirmi "Yirmi"

Yėgirmi sayısı genellikle Ana Altayca **cęgirmi* biçiminde kurulmuştur. Poppe, Ana Altayca söz içi *+rb* ekinin Türkçede *+rm*'ye dönüştüğünü ortaya atarak Moğolca *arban* "on" sayısıyla bir ilişki kurar. Şçerbak da *yirmi* sayısında Moğolca iki kelimenin birleştiğini ve 2x10 işleminin sonucu olarak *yirmi* sayısının elde edildiğini düşünür. Hamp, sayının içindek *yig* ses grubuyla *yiğit* sözcüğündeki aynı ses grubunu bağlantılı sayar ve bu ses grubunun "tazelenmek, yenilenmek" anlamına gelerek *yirmi* sayısının "yeni bir on" şeklinde anlamlandırılabileceğini düşünür (Blažek, 1997, s. 108).

Sayı, tarihî Türk lehçelerinden Harezm Türkçesinde *yigirmi* (Eckmann, 1998, s. 189), Kıpçak Türkçesinde *yigirmi* (Toparlı, 2007, s. 322), Çağataycada *yigirmi*, *yigirme* (Eckmann, 1198, s. 229), EAT'de *yigirmi* biçiminde tanıklanmış, Osmanlıcanın sonlarına doğru Türkiye Türkçesindeki biçimini almıştır (Ergin, 2013, s. 250).

Yėgirmi çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde görülür: Az. *iyirmi* (AZR, s. 625), Bşk. *yĕğĕrmĕ* (BTS, s. 707), Çuv. *śirĭ̈m* (ÇTS, s. 308), Kzk. *jıyırma* (KTS, s. 791), Krg. *cıyırma* (KITS, s. 215), Özb. *yigirme* (ÖTG, s. 87), KazT. *yĕgĕrmĕ*, (KATS, s. 339), Trkm. *yiğrimi* (TTS, s. 69), Yak. *süürbe* (YTS, s. 304), YUyg. *jigirme* (YUTS, s. 182).

> ***Yėgirmi*** *kün olurup bu taşka, bu taamka kop Yollug Tigin, bitidim* "Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara hep Yolluğ Tigin (ben) yazdım." (KT/GD1)
>
> *Köŋüliŋe muŋadıp taŋlap t(e)rkin* ***y(ė)g(i)rmi*** *ulug yaŋa birtürü y(a)rlıkadı* "Gönlüne şaşırarak hemen yirmi büyük fil verdirip buyurdu." (AY/604/2)

2.1.12 Otuz "Otuz"

Ana Türkçe *ottur* biçiminde olan sözcük araştırmacılar tarafından orta sözcüğüyle kökteş kabul edilmiştir. Orta parmağın üçüncü parmak olması anlambilimsel açıdan bu etimolojiyi desteklese de sözcüğün Halaççada *hottuz* biçiminde olması fonolojik açıdan

bu etimolojiyi çürütür. Ramstedt, otuz sayısını Kor. *Pottāri* "demet" sözcüğüyle ilişkili görür. Anlambilimsel açıdan ilgisiz gibi görünse de fonolojik yönden rekonstrüksüyona uygundur (Blažek, 1997, s. 108).

Tarihî Türk lehçelerinde *otuz* ve *ottuz* olmak üzere iki biçimde de görülen sayı çağdaş Türk dillerinde şu biçimlerde yaşar: Az. *otuz* (AZR, s. 616), Bşk. *utız* (BTS, s. 665), Çuv. *vĭtĭr* (ÇTS, s. 48), Kzk. *otız* (KTS, s. 589), Krg. *otuz* (KITS, s. 603), Özb. *ottiz* (ÖTG, s. 87), KazT. *utız* (KATS, s. 309), Trkm. *otuz* (TTS, s. 46), Yak. *otut* (YTS, s. 207), YUyg. *ottuz* (YUTS, s. 300).

> *[Kül] Tigin ol süŋüşde* ***otuz*** *yaşayur erti.* "(Kül) Tigin o savaşta otuz yaşında idi." (KT/K2)
>
> *Altınç ülüş* ***otuzta*** *toltı*. "Altıncı bölüm otuzda doldu." (AY/457/1)
>
> ***Otuz*** *yıgmışın yandru aldı elig*
>
> *Negü kılgay altmış tegürse elig*
>
> "Otuzun yığdığını elli geri aldı, altmış elini değdirirse ne yapacağım." (KB/368)

2.1.13. Kırk "Kırk"

Kırk sayısının belirli bir etimolojisi yoktur. Halévy sözcüğün *ek(k)i-ř cęgirmi* 2 x 20 biçiminde oluştuğunu düşünür. Balkar Türkçesinde sayının *ëki jijïrma* biçiminin olması bu fikri güçlendirir. Hamp ise sözcüğün *kır* "kenar" kökünden türediğini ve *kırıg* biçimini aldığını iddia eder. Blažek, dört sayısının Ana Altayca biçimi olan *dör[i]* rekonstrüksüyonu doğru ise *kırk*la *dört* arasında anlamsal bir ilişki kurulabileceğini söyler (Blažek, 1997, s. 109).

Tarihî Türk lehçelerinde Eski Türkçedeki şekliyle görülen sayı, çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde görülür: Az. *kırh* (AZR, s. 145), Bşk. *kırk* (BTS, s. 353), Çuv. hĭrĭh (ÇTS, s. 409), Kzk. *kırık* (KTS, s. 495), Krg. *kırk* (KITS, s. 459), Özb. *kırk* (ÖTG, s. 87), KazT. *kırık* (KATS, s. 166) Trkm. *kırk* (TTS, s. 39), Yak. *tüört uon* (YTS, s. 154), YUyg. *kirik* (YUTS, s. 236).

> *Bėş yaşımta kaŋsız kalıp tokuz yėgirmi yaşımga ögsüz bolup katıglanıp otuz yaşımga öge boltum* ***kırk*** *yıl el tudum* "Beş yaşımda babasız kaldım. On dokuz yaşımda annesiz kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşımda öge oldum. Kırk yıl yurdu savundum." (E45/2-4)
>
> *(Ayagka) tegimlig may(trı bodi)svt tükel* ***kırk*** *mhaklp ödte üzüks(üz).. edgü ögli dyan sakınçı… ançakıya yėme... öritmedi* "Bu (hürmete) lâyık Maytrı bodhisattva, bütün kırk Mahâkalpa müddetince, dâima… rahîm, dost Dhyâna … bu kadarcık da benzemedi." (Mait/8/7)
>
> *Kimiŋ* ***kırkta*** *keçse tiriglig yılı*

Esenleşti erke yėgitlik tili

"Kimin yaşı kırkı geçerse gençlik insana "Allah'a ısmarladık" der." (KB/364)

2.1.14. Elig "Elli"

Elig sayısı Altayistler tarafından *el* sözcüğüyle ilişkilendirilmiş ve *+lİg* ekinin sıfat yapan isimden isim yapma eki olduğu düşünülmüştür (Blažek, 1997, s. 110). Sayının çağdaş Türk dillerinde görülen çift *l*'li biçimlerinin tümünün ikincil olduğu düşünüldüğünde Eski Türkçedeki *elig* biçiminin *el +lİg* yapısında olması fonetik olarak mümkün değildir.

Elli, Harezm Türkçesinde *elig, ellig, illig* biçimlerinde (Kaymaz, 2003, s. 753), Kıpçak Türkçesinde *elig, ellig, elli, illi, illig, yelli* şekillerinde (Toparlı, 2007, s. 72), Çağataycada *illig, ellig, ellik* biçimlerinde görülür (Kaymaz, 2003, s. 754). Sayı, EAT döneminde sondaki *g* sesini kaybetmiş ve günümüzdeki şeklini almıştır.

Sayı, çağdaş Türk dillerinde şu biçimlerde yaşar: Az. *elli* (AZR, s. 99), Bşk. *illĕ* (BTS, s. 250), Çuv. *allĭ, alĭ* (ÇTS, s. 10), Kzk. *elü* (KTS, s. 267), Krg. *elüü* (KITS, s. 328), Özb. *ellik* (ÖTG, s. 87), KazT. *illĕ* (KATS, s. 118), Trkm. *elli* (TTS, s. 16), Yak. *bies uon* (YTS, s. 80), YUyg. *ellik* (YUTS, s. 112).

***Elig** yıl işig küçüg birmiş* "Elli yıl hizmet etmişler." (KT/D8)

Yüz er kadaşım uyurın üçün yüz erin elig öküzün tikdi "Yüz erkek akrabam muktedir oldukları için, yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu edebi taşı) diktiler." (E10/2)

*Ėki yėgirminç bir yılka **elig** kün arıg dendarça vuş(a)nti olorsug törö bar erti* "On ikinci olarak bir yılda elli gün (boyunca) temiz rahipler gibi oruç tutmamız gerekliydi." (Hua/282-285)

***Elig** koltı toyınlar bodıs(a)t(a)vlar yorıgıntın köŋülleri yangalı ugramış ertiler.* "Elli kadar rahip, bodisavatların yolunda gönüllerini dönmeye niyet etmişlerdi." (Uçar, AY/393/9)

*Tegürdi maŋa elgin **elig** yaşım*

Kugu kıldı kuzgun tüsi teg başım

"Elli yaşım bana elini değdirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi." (KB/365)

2.1.15. Altmış "Altmış"

Altmış sayısını Serebrennikov ve Gadžieva *alt bıt ōn* şeklinde tasarlar ve Türkçede *elli* sayısından sonraki onlukların adlandırılmasında bu sistemin kullanıldığını iddia eder.

Elli sayısının *beş on* biçiminde Sarı Uygurcada *pis'on*, Tuvacada *bëžën*, Tofacada *bëžon* şeklinde görülmesi bu etimolojiyi güçlendirir (Blažek, 1997, s. 109).

Yine Eski Türkçede *seksen* ve *doksan* sayılarının *sekiz on* ve *tokuz on* biçiminde olması Türkçede *elli*'den sonraki onluklar için bu sistemin kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Altmış sayısı Harezm döneminde *altmış* biçimini korurken Çağataycada sayının *altımış* şeklinde kaydedildiği örnekler de vardır (Kaymaz, 2003, s. 755). Sayı, EAT'de de Eski Türkçedeki biçimini korumuş ve günümüze kadar gelmiştir.

Sayı, çağdaş Türk dillerinde şu biçimlerde yaşar: Az. *altmış* (AZR, s. 105), Bşk. *altmış* (BTS, s. 32), Çuv. *utmĭl* (ÇTS, s. 384), Kzk. *alpıs* (KTS, s. 49), Krg. *altımış* (KITS, s. 30), Özb. *åltmış* (ÖTG, s. 87), KazT. *altmış* (KATS, s. 25), Trkm. *altmış* (TTS, s. 2), Yak. *alta uon* (YTS, s. 10), YUyg. *altmiş* (YUTS, s. 11).

> *Esiz elim e kunçuyum a oglanım a bodunum a esizim e* ***altmış*** *yaşımda atım el tugan totok ben teŋri elimke elçisi ertim altı bag bodunta beg[i] ertim* " Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık! Altmış yaşımda Adım El Togan Totok'tur Ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim Altı birleşik boyun beyi idim. (E1/1-2)
>
> *T(e)ŋri t(e)ŋrisi bur[kannıŋ bo] y(a)rlıgın eşidip ol kamag tirin kuvrag arasınta* ***altmış*** *koltı bodıs(a)t(a)vlar* ***altmış*** *koltı t(e)ŋriler öŋi öŋi agızın bir ünin ince tip ötüntiler* "Tanrılar Tanrısı Buda'nın bu buyruğunu işidip bütün topluluğun kalabalığın arasında altmış Buda adayı, altmış Tanrı hep bir ağızdan aynı ses ile şöyle arz ettiler:" (AY/663/2)
>
> *Sen kim togmışta berü* ***altm(ış)*** *yaşka tegi küç küsün et kan üstelü ökliyü turdı* "Doğduğundan beri altmış yaşına kadar güç kuvvet, et kan, hep artıp çoğalıp durdu." (Mait/12/40)
>
> *Yaşıŋ erse* ***altmış*** *üdüŋ erse kış*
>
> *İsig işke tutgıl soğık kılma iş*
>
> Yaşın altmış ve vaktin de kış ise sıcak şeyler kullan soğuk şeyler ile arkadaşlık etme (KB/4625)

2.1.16. Yėtmiş "Yetmiş"

Serebrennikov ve Gadžieva *yetmiş* sözcüğünün de *altmış* sözcüğü gibi oluştuğunu düşünür ve sayıyı *cet bıt ōn* şeklinde tasarlar (Blažek, 1997, s. 109). Tenişev de *yėtmiş* sayısının *altmış* sayısından analoji yoluyla elde edilmiş olabileceğini söyler (2001, s. 693).

Harezm Türkçesi döneminde *yetmiş, yitmiş* biçiminde görülen sayı, Çağataycada *yetmiş, yetimiş, yitmiş, yitimiş* biçimlerinde tanıklanır (Eckmann, 1998, s. 229). EAT'de ise sözcük *yetmiş* biçimiyle tanıklanır (Kaymaz, 2003, s. 756).

Sayı, çağdaş Türk dillerinde şu biçimleriyle yaşar: Az. *yetmi*ş (AZR, s. 882), Bşk. *yětměş* (BTS, s. 724), Çuv. *śitmĭl* (ÇTS, s. 309), Kzk. *jetpis* (KTS, s. 789), Krg. *cetimiş* (KITS, s. 205) Özb. *yetmiş* (ÖTG, s. 87), KazT. *çitměş* (KATS, s. 58), Trkm. *yetmiş* (TTS, s. 69), Yak. *sette uon* (YTS, s. 303), YUyg. *yetmiş* (YUTS, s. 464).

> *Taşra] yo[rı]yur [tiyin kü eşidip b]al[ık]d[akı] tag[ıkmış, tagdakı] inmiş, tirilip* ***yėtmiş*** *er bolmış* "(İlteriş) başkaldırıyor" diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar." (BK/D11)
>
> ***Yėtmişte*** *ınaru yüz yėgirmi yaşka tegi kün küninge sen karımaklag suk yek sora sora sugurduŋ* "Yetmişinden sonra, yüz yirmi yaşına kadar gece gündüz sen ihtiyarlığın ihtiras şeytanı, sen eme eme kopardın." (Mait/12/42)

2.1.17. Sekiz on "Seksen"

Ana Türkçe biçimi *sek(k)iř ōn* olan *sekiz on* sayısı *tokuz on* sözcüğüyle beraber *seksen* ve *doksan* sayılarının Eski Türkçeye özgü biçimidir. Clauson, sözcüğün Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren *seksōn, toksōn* şeklinde görüldüğünü kaydeder (1959, s. 20). Blažek de sayıların yazıtlar döneminden itibaren *sekiz on, tokuz on* biçimleriyle diğer sayılardan ayrıldığını ve Karahanlı Türkçesi döneminde büzüşme sonucu *seksōn, toksōn* biçimlerini aldığını kaydeder (1997, s. 109).

Seksen sayısı Harezm Türkçesinden itibaren *seksen* biçimini alır. Çağatayca döneminde *seksen* yanında sayının *siksen* biçimi de görülür. EAT döneminde de sayı yine *seksen* biçimindedir (Kaymaz, 2003, s. 755-756).

Sayı, çağdaş Türk lehçelerinde şu şekillerde görülür: Az. *seksen* (AZR, s. 100) Bşk. *hikhen* (BTS, s. 207), Çuv. *sakĭrvunnĭ* (ÇTS, s. 256), Kzk. *seksen* (KTS, s. 646), Krg, *seksen* (KITS, s. 643), Özb. *seksån* (ÖTG, s. 87), KazT. *siksen* (KATS, s. 238), Trkm. *segsen* (TTS, s. 53), Yak. *ağıs uon* (YTS, s. 233), YUyg. *seksen* (YUTS, s. 345).

> *Eçüm apam* ***sekiz on*** *yıl olormış* "Atalarım dedelerim seksen yıl hüküm sürmüş." (Ta/D3)
>
> ***Sekiz on*** *törlüg iyin edgüler üze artukrak tolu tükel siz* "Seksen türlü iyilikler eksiksiz üzerinize olsun." (AY/111/18-19)
>
> *İki ḳırḳ buvanlıġ irü belgüke tükellig* ***sekiz on*** *türlüg nayraġın yarataġlıġ körtle körkle ḳoluça yaruḳın yaltrayu ḳaltı bulutdın son* "Otuz iki kutsal alamet ve seksen türlü ikinci

dereceden alametle donaltılmış ve tıpkı uygun bir zamanda parıltıyla parlayarak bir buluttan çıkmış gibi (bir burkan doğdu).” (Mait/13/57-60)

2.1.18. Tokuz on “Doksan”

Ana Türkçe biçimi *tok(k)uř ōn* olan sözcük Eski Türkçede *tokuz on* biçiminde görülür. Clauson, sözcüğün Karahanlı Türkçesinden itibaren *toksōn* biçimini aldığını belirtir (1959, s. 20). Harezm Türkçesinde *toksan* biçimini alan sayı (Eckmann, 1998, s. 188), Çağataycada ve EAT’de de *toksan* biçiminde görülür. Osmanlıcanın sonlarında söz başı *t* sesi tonlulaşarak sayı, bugünkü şeklini alır.

Sayı, çağdaş Türk dillerinde şu biçimlerde yaşar: Az. *dohsan* (AZR, s. 809), Bşk. *tukhan* (BTS, s. 640), Çuv. *tĭhĭrvunnĭ* (ÇTS, s. 340), Kzk. *toksan* (KTS, s. 235), Krg. *tokson* (KITS, s. 743), Özb. *toksån* (ÖTG, s. 87), KazT. *tuksan* (KATS, s. 295), Trkm. *togsan* (TTS, s. 62), Yak. *toğus uon* (YTS, s. 70), YUyg. *tohsan* (YUTS, s. 416).

Tokuz on sayısı müstakil olarak korpustaki metinlerde tanıklanmasa da *doksan sekiz bin* sayısında karşımıza çıkar.

Tokuz on sekiz miŋ *kolti nayut tümen kişiler yeme arhant kutın bultılar* “Doksan sekiz bin kolti nayuta sayısız kişi arhant saadetini buldular.” (AY/186/9-10)

2.1.19. Yüz “Yüz”

Ana Türkçe biçimi *cüř* olan sözcük Altayistler tarafından anlambilimsel açıdan Altay dillerinde büyük sayıları karşılayan bir sayı olarak düşünülmüştür. Örnek olarak Orta Korece *yerh* “on” Eski Japonca *yòròdu* “on bin” Ana Moğolca *yerüŋkei* “en büyük (sayı)” sözcükleri verilir. Sözcük EDAL’da **jEŕV* biçiminde kurulmuştur (Blažek, 1997, s. 109).

Tarihî Türk lehçelerinde Eski Türkçedeki biçimiyle görülen sayı, çağdaş Türk dillerinde ise şu biçimlerde görülür: Az. *yüz* (AZR, s. 936), Bşk. *yöz* (BTS, s. 742), Çuv. *śĭr* (ÇTS, s. 304), Kzk. *jüz* (KTS, s. 799), Krg. *cüz* (KITS, s. 239), Özb. *Yüz* (ÖTG, s. 87), KazT. *yöz* (KATS, s. 348), Trkm. *yüz* (TTS, s. 70), Yak. *süüs* (YTS, s. 309), YUyg. *yüz* (YUTS, s. 743).

Yüz *er kadaşım uyurın üçün yüz erin elig öküzün tikdi* “Yüz erkek akrabam muktedir oldukları için, yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu edebi taşı) diktiler.” (E10/2)

Yüz *kalplarıg ertürüp anıŋ içinte kılguluk ulug buyanlarıg bütürmek* "Yüz çağları (Kalpa) geçirip, onun içinde yapılması gereken ulu iyilikleri tamamlamak…" (Ölmez, AY/152/18)

Yüz *yılka tegi uzun özin kalın kutın igsiz togasız adasız tudasız ögrünçü meŋin yirtinçü meŋisin ürke ögrünçülüg ermeki bolzun* "Yüz yıla yakın uzun ömrü boyunca, büyük saâdetlerle (vücudu) hastalıksız, (hayatı) tehlikesiz ve sevinçlerle, her zaman neşeli ve bahtiyar olsun!" (Mait/1/42)

Bizni ***yüz*** *yıl tükel körkitzünler* "Bizi yüz yıl tamamıyla yaşatsınlar." (Sita/315)

Koço kitininde yorır iki uçı kinlig otra yirte tamgalıg ***yüz*** *kanpuka üşüşdümüz* "Koço pazarında geçerli iki ucu bağlı ortası damgalı 100 kanpuya anlaştık." (SUK/Sa01/4-5)

Eren er katında özin kizledi

Tapug kıldı ***yüz*** *yıl anı azladı*

"Gerçek insan başkalarının yanında kendini gizlemiş; yüz yıl ibadet kılmış ve bunu da azımsamış." (KB/3234)

2.1.20. Miŋ "Bin"

Clauson, *miŋ* sayısının Türkçe olmadığını ve Çinceden ödünçleme olduğunu ileri sürer. Modern Çincede *wan* sözcüğünün VIII. yüzyıldaki Tibetçe harfçevriminin *ɦban/ɦbun* veya *mbun/mbun* biçiminde olduğunu söyleyen Clauson, sözcüğün o dönemde büyük sayıları ifade etmede kullanıldığını belirtir (1959, s. 24). Sözcük EDAL'da **míŋa* biçiminde tasarlanmıştır (Starostin, 2003, s. 917).

Harezm Türkçesinde sayının *miŋ, biŋ* şeklinin yanında, Fasçadan alınan *hezar* "bin" sözcüğü de kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde de sayı, ikili biçimde tanıklanır. Çağataycada yine *miŋ* sözcüğünün yanı sıra *hezar* sözcüğü de kullanılmıştır (Kaymaz, 2003, s. 755). EAT'döneminde sözcük, *miŋ* ve *biŋ* olarak görülmeye devam etmiş, Azeri sahası *m*'li biçimi, Anadolu sahası *b*'li biçimi tercih etmiştir (Ergin, 2013, s. 250).

Sayı, çağdaş Türk dillerinde şu şekillerde görülür: Az. *min* (AZR, s. 415), Bşk. *měŋ* (BTS, s. 408), Çuv. *pin* (ÇTS, s. 228), Kzk. *mıŋ* (KTS, s. 126), Krg. *miŋ* (KITS, s. 567), Özb. *miŋ* (ÖTG, s. 87), KazT. *miŋ* (KATS, s. 192), Trkm. *müŋ* (TTS, s. 43), Yak.*tıhıınça* (YTS, s. 37), YUyg. *miŋ* (YUTS, s. 273).

Yene bo iyin ögirmeklig buyan edgü kılınçıg okşatsar yoleşdürser ***miŋ*** *ülüşinte birine y(e)me yitmez* "Yine bundan dolayı sevinmekli iyi davranışı karşılaştırsa bin parçasından birine bile yetmez." (Ölmez, AY/156/11-12)

Antada ınaru ulatı ***miŋ*** *yılka tegi upasılar burkan şazınıŋa vrhar sangram itgeyler sangr[amka] çinteklin prayan itge[y]* "Buradan itibaren bin yıl müddetle müminler burkan dini için manastırlar inşa edecekler." (Mait/109/25)

Bu tört sıçılık yir üze ***miŋ*** *yıl tümen* künketegi *kutluk taş erklig bolzun* "Bu dört tarafı sınırlı toprağa bin yıl on bin gün Kutluk Taş sahip olsun." (SUK/Sa2/12-13)

*Kerek **miŋ** yaşagıl kerek on sekiz*

Özüŋ ölgü edgü atıŋ kodgıl iz

"İster bin yıl yaşa ister on sekiz bir gün öleceksin eser olarak iyi ad bırakmaya çalış." (KB/4818)

2.1.21. Tümen/On Miŋ "On Bin"

Clauson, *tümen* sözcüğünün Toharca A'dan ödüçlenen bir sözcük olduğunu ve Eski Türkçede "on bin" anlamına geldiğini belirtir (1959, s. 24). *Tümen* dışında Eski Türkçede *on miŋ* sayısı da kullanılmıştır.

Harezm Türkçesi döneminde *tümen* ve *on miŋ* sözcükleri beraber kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde *tümen*'in *dümen* ve *tuman* biçimleri de tanıklanmıştır (Kaymaz, 2003, s. 756). EAT'nin ilk dönemlerinde de sözcüğün *tümen* biçimi görülmüş, Osmanlıcada *tümen* yerini *on bin*'e bırakmıştır (Ergin, 2013, s. 250).

Bugün, çağdaş Türk dillerinde on bin sayısını ifade etmek için *tümen* sözcüğü yerine sayı grupları tercih edilmektedir. Az. *on miŋ* vb. Hesapsız ve sayılamayacak kadar çok olanı ifade etmek içinse *tümen* sözcüğü Krg. *tümön* (KITS, s. 770) ve YUyg. *tümen* (YUTS, s. 430) biçimlerinde yaşamaktadır.

*Ol **on miŋ** balıklar ölüm kapıgıŋa kirip agtarılu töŋderilü agınayurlar erti* "O on bin balıklar ölüm kapısına girip kıvrılarak dönerek yuvarlanıyorlar idi."(AY/601/10)

***Tümen** yıl anta emgek emgenip antran kurtulup bu muntag kiçig tamularda togmış erür biz* "On binlerce yıl orada ızdırap çektikten sonra oradan kurtulup bu küçük cehennemlerde doğmuş olacağız." (Mait/62/39-41)

*Bu tört sıçılık yir üze miŋ yıl **tümen** künkedegi kutluk taş erklig bolzun* "Bu dört tarafı sınırlı toprağa bin yıl on bin gün Kutluk Taş sahip olsun." (SUK/Sa2/12-13)

2.1.22. On Tümen/ Yüz Miŋ "Yüz Bin"

Yüz bin sayısı Eski Türkçede hem *on tümen* şeklinde hem de *yüz miŋ* biçiminde tanıklanmıştır. Orta Türkçe döneminde de on binden büyük sayıları ifade etmek için hem *tümen* hem de *miŋ* sözcükleri kullanılmıştır. Örneğin Harezm Türkçesinde "yetmiş bin" sayısı hem *yeti tümen* hem de *yetmiş miŋ* şeklinde ifade edilmiştir (Eckmann, 1998, s. 188). Çağataycada Farsça sayı adları da kullanılmıştır. Örneğin "yüz bin" sayısı hem Türkçe *yüz miŋ* şeklinde hem de Farsça *sad hezar* şeklinde ifade edilmiştir (Eckmann, 1998, s. 229).

EAT döneminde de büyük sayıları ifade etmek için Türkçe ve Farsça sayı adları birlikte kullanılmıştır. Çağdaş Türk dillerinde *bin*'li sayılar *bin* sözcüğüyle ifade edilmeye devam etmektedir.

> *Sabı antag: Yarış yazıda* ***on tümen*** *sü terilti tir* "Sözleri şöyle: "Yarış ovasında yüz bin asker toplandı" diyor." (T2/B1)
>
> *Öŋre ertmiş ür ırak ülgüsüz sansız* ***yüz miŋ*** *asankı kalp üdlerte aşnu bo yirtinçü yir suvta raçaradnaprabasi atl(ı)g t(e)ŋri burkan oŋ b(e)lgüre y(a)rlıkamış erti* "Uzun süre önce, geçmiş, hadsiz hesapsız, yüz bin Asamkhyeyakapla zamanlardan önce bu dünya, yer (ve) suda Râjaratnaprabhâsa adlı tanrı Buda, uygun şekilde belirerek buyurmuş idi." (Ölmez, AY/185/9)
>
> *Takı adan* ***on tümen k****olti sanı ulug küçlüg teŋriler birle timburi pançaşiki çitrasini nata açita ulatı teŋridem oyınçılar birle vişvakrmi teŋride ulatı teŋridem uz uzagutlar birle trtraştri virutaki virupakşi… vayşarvanide ulatı yir suv küzedteçi teŋridem teŋriler iligleri birle tegriklep tükel bilge maytrı burkan tapa kelir* "Ve başka yüz bin koti sayısınca büyük, kudretli tanrılar ile Timburi, Pançasiki, Şitrasini, Nata, Açita ve diğer ilâhi mızıkacılar ile Vişvakrami tanrıdan başka semâvî ustalar ile Trâyâstrimsâh Virutaki, Virupâkşa, Vaişravana ve öteki yeri ve suyu(yani dünyayı) koruyan ilâhi tanrı hükümdarları ile çevrili olduğu halde, mükemmel hikmetli Maytrı Burkan'a doğru gelirler."(Mait/89/1)
>
> *Munı bėrdiŋ emdi maŋa sen 'atâ*
>
> *Kılur men munıŋ şükri* ***yüz miŋ*** *kata*
>
> "Onu sen ihsan ettin bana; bunun için yüz bin defa şükrederim sana." (KB/3058)

2.1.22. Yüz Tümen "Bir Milyon"

Bir milyon ve üzeri sayılar Türk dillerinde Batı kökenli sayı adları girmeden önce *yüz*, *miŋ* ve *tümen* sayılarının birbiriyle olan çarpımlarından elde edilmiştir. Eckmann, milyon'lu sayılara örnek olarak Harezm Türkçesinden *tümen miŋ* "on milyon" sayısını Çağataycadan da *yüz miŋ tümen* "bir milyar" sayılarını verir (1998, s. 188-229). *Milyon*'lu ve *milyar*'lı sayıların ilk örnekleri Eski Uygurca döneminden itibaren tanıklanmaktadır.

> *[Tınlı]glarnıŋ iki yüz otuz kolti ..* ***yüz tümen*** *yıl ertser mharaurap tamuda timin ök bir kün bir tün bolur* "İnsanların iki yüz otuz koti bir milyon yılı geçse, Mahâraurava cehenneminde ise bir gün, bir gece olur." (Mait/84/4)

2.1.23. Yüz Miŋ Tümen "Bir Milyar"

> *Kamag bėş ajun tın(ı)glar oglanı ol nomlug et'özüm ugrınta edgüke meŋike tegmeklerin* ***yüz miŋ tümen*** *kalp üdlerke tegi nomlap sözlep tüketinçsiz titir* "Bütün beş varlık şekli (Panca-gati) canlılar, o öğretili vücudum (Dharma-kâya) sebebiyle iyiliğe, huzura ulaşmalarını bir milyar kalpa çağlara değin anlatıp söyleyerek bitiremezler." (Ölmez, AY/165/3)

Yüz miŋ tümen *koltı tınlıglar iglig emgekintin ozdılar kutrultılar* "Bir milyar canlı hastalık ıstırabından kurtuldu." (AY/598/3-5)

2.2. BİRLEŞİK SAYI SÖZCÜKLERİ

Birleşik sayı sözcüklerinin Eski Türkçedeki oluşturulma biçimi çalışmanın giriş bölümünde anlatılmıştır. Buna göre Eski Türkçede üç tür birleşik sayı yapma biçimi vardır. Bunlardan birincisi üst onluk sayı sistemi ikincisi, ilave sözcüklü sayı sistemi, üçüncüsü de alt onluk sayı sistemidir. Bu başlık altında öncelikle üst onluk sayı sistemine göre oluşturulan birleşik sayıların örnekleri, ardından ilave sözcükle oluşturulan birleşik sayıların örnekleri, son olarak da alt onluk sayı sisteminin örnekleri verilmiştir. Birleşik sayı sözcüklerinin örnekleri taranan metinlerde hayli fazla olduğundan çalışmaya alınan örnekler sınırlı tutulmuştur.

2.2.1. Üst Onluk Sayı Sistemiyle Oluşturulan Birleşik Sayı Sözcükleri

2.2.1.1. Bir Yėgirmi "On Bir"

Kara aynıŋ tokuz yaŋısı ***bir yėgirmi*** *yme birkerü bolar iki kutlug tapınguluk künüŋüz ol* "Ayın karanlık yarısının dokuzuncu ve on birinci günü kutlu ve hürmet edilmesi gereken günlerdir." (Çetin, AY/491/1)

*Ka**ma**g birle bu yėr suvda on yaŋı arhant toyınlar boltılar teŋri burkan birle* ***bir yėgirmi*** *sadagari ince tip tidi* "Hepsi bu dünyada on yeni velî-râhip oldular. Tanrı burkan ile on bir." (Mait/7/44)

2.2.1.2. Ėki Yėgirmi "On İki"

Bodunug igideyin tėyin yırgaru Oguz bodun tapa, ilgerü Kıtań Tatawı bodun tapa, birgėrü Tawgaç tapa ulug sü ***ėki yėgir[mi*** *süledim]* "Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabı halklarına doğru, güneyde (de) Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim." (KT/D28)

Savşengta ***ėki yėgirmi*** *bölök tükel tetir taişengta üç egsük tokuz bölök etir* "Xiaocheng'de on iki bölüm tamdır. Dacheng'de üç eksik dokuz bölümdür." (Tokyürek, AY/277/9-11)

Aşnuku künte ol ok ***ėki yėgirmi*** *bölük ulag sapag nomug kaltı krtahast yaŋalar ulug ögüz suvın tapa yorıyu keçerçe pratityasamutpa ögüz tüpin börter* "Önceki gün bizzat on iki kısımlı illetler zinciri nazariyesini tıpkı mahir filler büyük bir nehrin suyuna doğru yürüyüp geçercesine pratityasamutpada nehrin dibine temas eder." (Mait/46/1-6)

2.2.1.3. Üç Yėgirmi "On Üç"

Kamagı bėş otuz süledimiz, ***üç yėgirmi*** *sünüşdümiz* "Toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık." (KT/D18)

Bėşinç ay ***üç yėgirmike*** *kalışdı* "Beşinci ayın on üçünde başkaldırdılar." (Ta/G2)

Öz yėgen alp turan altı uguş bodunda üç yėgirmi altı ėlim kanım a adrıldım "(Adım) Öz Yegen Alp Turan'dır. Altı boylu halktan, on üç yurdumdan ? hanımdan ayrıldım." (E5/2)

Arhant kutıŋa teginti… ***üç yėgirmi*** *dutagın …* "Velîlik için gayret etti … on üç Dhûtaguna…" (Mait/56/15)

2.2.1.4. Tört Yėgirmi "On Dört"

Teŋri yarlıkaduk üçün ***tört yėgirmi*** *yaşımka tarduş bodun üze şad olurtum* "Tanrı (öyle) buyurduğu için on dört yaşımda Tarduş halkı üzerine Şad oturdum." (BK/D15)

Kömür tagda yar ügüzde üç tugluk türük bodunka anta yėtinç ay ***tört yėgirmike****… <…>* "Kömür Dağı'nda ve Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Kök Türk halkına, orada yedinci ayın ön dördünde…" (Ta/D7)

Tört yėg(i)rmi *türlüg baş kılt(ı)m(ı)z erser* "On dört türlü yaraladıysak (Hua/90-91)

Ud yılın törtünç ay ***tört yėgirmike*** *agtarıp öz iligin koturu tegintim* "Sığır yılının dördüncü ayının on dördünde çeviriyi tamamladım." (AY/33/18-20)

Ant(a) ötrü biregikide ulatı ö(ŋi) kalmış açitide ulatı ***tört (yėgirmi)*** *urılar kırk tümen udu kelmi(ş) tınlıglar… alku maytrı bodisvtka amramakın üç ınag tutmak ..sin ogul kişi kodup toyın (dıntar) (boltı)lar* "Bunun (üzerine) Vairâgika ve ötekileri geri kalmış olanlar, Ajita ve öteki on dört oğul ve dört yüz bin takip ederek gelmiş yaratıklar hepsi, Maytrı bodhisattva'ya karşı besledikleri sevgiden dolayı, üç sığınmayı tutarak… oğlunu karısını bırakıp râhip (oldu)lar." (Mait/19/9)

2.2.1.5. Bėş Yėgirmi "On Beş"

Tör apa içreki ***bėş yėgirmi*** *yaşda alınmışım kunçuyum a buŋ a adrıldım a esizim e kün e ay a azdım a* "(Ben) Tör Apa'ya bağlıyım (mensubum). On beş yaşımda aldığım eşimden (ayrıldım), ne sıkıntı! (Onlardan) ayrdıldım, ne yazık! Güneş ve aydan ayrıldım." (E11/2)

Kötrülmüş ayagka tegimlig t(e)ŋrim bo d(a)rni tutdaçı kişiler birök meni körgeli küseserler, ötrü yürüŋ ay sekiz yaŋıta azu yme ***beş y(ė)girmite*** *uz bedizçig arıg baçatıp bėş törlüg bodugka ıgaç yelimin katıp yaŋı arıg yürüŋ bözte otırata t(e)ŋrim sizin körküŋüzni bedizetzün* "Yüce Tanrım, bu tılsımı tutacak kişiler beni görmek istediğinde beyaz ayın sekizinde veya on beşinde usta ressama temiz bir oruç tutturup beş tür boyaya ağaç tutkalını katıp, yeni, temiz, beyaz bir bezin ortasına Tanrım sizin güzelliğinizi resmettirsin." (Ayazlı, AY/444/11)

Tıltag üze bilgülük kavırasınça ***bėş y(ė)grmi*** *antira[bav]lar erürler* "Özetle, temel olarak bilinmesi gereken on beş antirabav vardır." (TotenB/2)

2.2.1.6. Altı Yėgirmi "On Altı"

Altı yėgirmi *yaşıŋa, eçim kagan ilin törüsin ança kazgantı* "On altı yaşında amcam hakanın devleti için şöyle başarılar kazandı:" (KT/D31)

Tölis bilge atam ben ***altı yėgirmi*** *yaşım a almış kunçuyumuz bökmedi begiçim* "(Ben) Tölis Bilge Atam'(ım). On altı yaşımda aldığımız eşimiz doymadı beyciğim." (E48/7)

Altı yėgirmi *törlüg köŋül üze körteçi atlıg belgü tözlüg körmek yol erür* "On altı türlü gönül ile görecek adlı işaret yoludur." (Tokyürek, AY/254/12-14)

2.2.1.7. Yėti Yėgirmi "On Yedi"

Köl tėgin kon yılka ***yėti yėgirmike*** *uçdı* "Köl Tegin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu." (KT/KD1)

Yeti yėgirmi *yaşımta men teŋri ėlimke kara boldum bökmedim yıta esni* "On yedi yaşımda, kutlu yurdumdan ayrıldım (öldüm), doymadım eyvah! Ne yazık!" (E147/1)

2.2.1.8. Sekiz Yėgirmi "On Sekiz"

Sekiz yėgirmi *yaşıma altı çub[Sogdak] tapa süledim* "On sekiz yaşımda altı bölge (Soğdak'lara) doğru sefer ettim." (BK/D25)

Kutlugda kutlug kitumati atlıg kent uluşta ***sekiz yėgirmi*** *vityastan şasatar boşgunmış közünür kur teŋrisiŋ yüleşi brhmayu atlıg bramanlar iligintin brhmavati atlıg ög işike okşatı katuntın togup belgülüg bolup burkan kutın bulu yarlıkadaçı* "Bahtiyarlar bahtiyarı Ketumati adlı şehirde on sekiz Vidyâ-sthânaşâstra'yı talîm etmiş, gözüken saadet ilâhesine benzeyen Brahmâyu adlı Brahman hükümdarından ve (karısı) Brahmâvatî adlı ana kadına benzer bir hanımdan doğup zuhur edecek ve Burkanlığı haşmetle bulacak." (Mait/3/28)

2.2.1.9. Tokuz Yėgirmi "On Dokuz"

Men ***tokuz yėgirmi*** *yıl şad olurtum, tokuz [yėgir]mi yıl kagan olurtum, il tutdum* "Ben on dokuz yıl şad (olarak) hüküm sürdüm, on dokuz yıl (da) hakan (olarak) hüküm sürdüm, devlet yönettim." (BK/G9)

Bėş yaşımta kaŋsız kalıp ***tokuz yėgirmi*** *yaşımga ögsüz bolup katıglanıp otuz yaşımga öge boltum kırk yıl el tudum* "Beş yaşımda babasız kaldım. On dokuz yaşımda annesiz kaldım. Çalışıp çabalayıp otuz yaşımda öge oldum. Kırk yıl yurdu savundum." (E45/2-4)

2.2.1.10. Bir Otuz "Yirmi Bir"

Bir otuz *yaşıŋa Çaça Seŋünke süŋüşdümiz* "(Kül Tigin) yirmi bir yaşında (iken) General Çaça ile savaştık." (KT/D33)

Er atım yaruk tėgin ben ***bir otuz*** *yaşımda esizim e* "Erkeklik adım Yaruk Tigin. Yirmi bir yaşımda (iken öldüm?) ne yazık! (E15/3)

Bo bo etiglerig kılu tüketdükte ötrü sımbagu d(a)r(a)nı tize arıg suv yok ***bir otuz*** *kata arvap tördin yıŋak saçsun* "Bu işlemleri tamamladıktan sonra sımbagu dhranisini söyleyerek temiz olmayan suya yirmi bir kez büyülü sözler okuyarak (ve dolaşarak) suyu dört yöne döksün." (Çetin, AY/477/18-19)

2.2.1.11. Ėki Otuz "Yirmi İki"

Èki otuz *yaşıma Tabgaç tapa süledim* "Yirmi iki yaşımda Çin'e doğru sefer ettim (BK/D26)

2.2.1.12. Üç Otuz "Yirmi Üç"

Üç otuz *balık sıdı* "(Kağanım) yirmi üç şehri zapt etti." (T1/D2)

2.2.1.13. Bėş Otuz "Yirmi Beş"

Kamagı ***bėş otuz*** *süledimiz, üç yėgirmi sünüşdümiz* "Toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık." (KT/D18)

2.2.1.14. Altı Otuz "Yirmi Altı"

Köl Tėgin ***[altı otuz]*** *yaşıŋa kırkız tapa süledimiz* "Köl Tigin yirmi altı yaşında (iken) Kırgızlara doğru sefer ettik." (KT/D35)

Alt<ı> otuz *yaşım a erti* "Yirmi altı yaşımdayım" (E37/2)

Tayçiŋ kaŋsi ***altı otuz*** *yıl üze.. irinç radnav(a)çir şabı ertmiş ög kaŋlarım ozgu kutrulgu üçün bo üçünç künni öz iligim üze örgentük onunç aynıŋ y(ė)girmi sekizi açılmak kutlug kün üze bitiyü tegintim* "Tai-Ts'ing (hanedanı) K'ang-hi (mührü dönemi), yirmi altı(ncı) yılda(1687), (ben) hakir Ratnavajra Srâmanera geçmiş annebabalarım kurtulsun diye bu üçüncü günü, kendi elim ile 'örgentük'(?) onuncu ayın yirmi sekizi 'açılmak' (adlı) kutlu günde saygıyla yazdım." (Ölmez, AY/199/16)

2.2.1.15. Yėti Otuz "Yirmi Yedi"

Kaŋım kagan ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı lagzin yıl bėşinç ay ***yėti otuzka*** *yog ertürtüm* "Babam kağan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde yoğ düzenledim." (BK/G10)

Yėti otuz *yaşımda ėlim üçün tokuz tat[ar]* "Yirmi yedi yaşımda yurdum için Dokuz Tatar(lar ile mücadele ettim?)" (E59/4)

...Nırvanka kirü kirü yarlıkamışıŋa tegi alku nomlarag ukıtdaçı maytrısmit ***yėti otuz*** *ülüş ulug nom bitigig bititü tegintimiz* "… Nirvana'ya haşmetle girinceye kadar olan hayatının bütün safhalarını öğreten yirmi yedi bölümlü Maitrisimit adlı büyük din kitabını, biz acîz kullar yazdırdık." (Mait/1/36)

2.2.1.16. Sekiz Otuz "Yirmi Sekiz"

Sekiz otuz *yaşıma yılan yılka türük ėkin anta bulgadım anta artatdım* "Yirmi sekiz yaşımda, yılan yılında Kök Türk yurdunu orada karıştırdım (ve) orada bozguna uğrattım." (Ta/D5)

Sekiz tümen tört miŋ butelarıg buzdaçı ***sekiz otuz*** *yultuzlar kuvragın ögirttürdeçi sekiz ulug garhlarıg artattaçı* "Seksen dört bin yok eden yirmi sekiz yıldız topluluğunu sevindiren, 8 büyük gezegeni alıkoyan…" (Sita/121-124)

2.2.1.17. Bir Kırk "Otuz Bir"

Köl Tėgin ***bir kırk*** *yaşayur erti* "Köl Tigin otuz bir yaşında idi." (KT/K2)

2.2.1.18. Ėki Kırk "Otuz İki"

On yılan başl(ı)g erŋekin ***ėki kırk*** *tişin özüg aş içkü t(e)ŋrig neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erser* "Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek içecek tanrısına (Hormuzta) acı çektirdiysek…" (Hua/91-99)

Aşnuça bo ***ėki kırk*** *türlüg ootlarıg alıp yuŋu kılmış kergek* "Öncelikle bu otuz iki tür bitkiyi alıp yıkanmalıdır." (AY/475/17-18)

Ėki kırk *buvanlıg irü belgüke tükellig sekiz on türlüg nayragın yarataglıg körtle körkle koluça yarukın yaltrayu kaltı bulutdın son* "Otuz iki kutsal alamet ve seksen türlü ikinci dereceden alametle donaltılmış ve tıpkı uygun bir zamanda parıltıyla parlayarak bir buluttan çıkmış gibi (bir burkan doğdu)" (Mait/13/57-60)

2.2.2. İlave Sözcükle Oluşturulan Birleşik Sayı Sözcükleri

2.2.2.1. Otuz Artukı Bir "Otuz Bir"

Otuz artukı bir *yaşıma karluk bodun buŋsuz [er]ür barur erkli yagı boltı* "Otuz bir yaşımda Karluk halkı bağımsızca hareket ederken (birden) düşman oldu." (BK/D29)

2.2.2.2. Otuz Artukı Ėki "Otuz İki"

Otuz artukı ėki *yaşıma amgı korgan kışladukda yut boltı* "Otuz iki yaşımda Amgı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu." (BK/D31)

2.2.2.3. Otuz Artukı Üç "Otuz Üç"

Ança kazganıp [… *Teŋri] yarlıkaduk üçün, men* ***otuz artukı üç*** *[yaşıma…y]ok erti* "Öylece kazanıp .. (Tanrı) buyurduğu için, ben otuz üç yaşımda …yok idi." (BK/D34)

Otuz artukı üç *öŋi teŋri yerinin erkliği berür ulug küç küsün yalaŋuklar üze erksiŋü* "Otuz üç farklı tanrı yerinin muktediri büyük güç verir insanlara hükmetsinler diye…" (Çetin, AY/551/1-5)

2.2.2.4. Kırk Artukı Yėti "Kırk Yedi"

Kaŋım kagan bunç[a ...] ***kırk artukı yėti*** *yolı sülemiş, yėgirmi süŋüş süŋüşmiş* "Babam hakan bunca … kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış." (KT/D15)

2.2.2.5. Tört Yüz Tokuz On Artukı Bėş "Dört Yüz Doksan Beş"

Takı kalmış ***tört yüz tokuz on artukı bėş*** *bodis(a)v(a)tlar [birgey]ler* "Geriye kalan dört yüz doksan beş bodhisattva (sonra) girecekler." (Mait/8/15)

2.2.2.6. Miŋ Yüz Artukı Tört Elig "Bin Yüz Kırk Dört"

Bularnaŋ ara aŋ üst(ü)n ***miŋ yüz artukı tört elig*** *bire [ulug] sançip atlıg [ta]mu erür* "Bunların içinde en üstün olanı bin yüz kırk dört mil (büyüklüğünde) Sanjiva adlı bir cehennemdir." (Mait/81/36)

2.2.2.7. Üç Miŋ Sekiz Artukı Yėtmiş "Üç Bin Altmış Sekiz"

Bu yėme altınç ***üç miŋ sekiz artukı yėtmiş*** *bire ulug tapn atlıg tamu erür* "Bu da altıncısı üç bin altmış sekiz mil büyüklüğünde Tapa adlı cehennemde bulunurlar." (Mait/84/17)

2.2.2.8. Üç Miŋ Üç Yüz Artukı Bėş Otuz "Üç Bin Üç Yüz Yirmi Beş"

Üç miŋ üç yüz artukı bėş otuz *bire ulug maharurap atlıg tamu erür* "Üç bin üç yüz yirmi beş mil büyüklüğünde Mahâraurava adlı bir cehennem vardır." (Mait/83/50)

2.2.2.9. Bir Tümen Artukı Yėti Miŋ "On Yedi Bin"

[Tab]gaç atlıg süsi ***bir tümen artukı yeti miŋ*** *süg ilki kün ölürtüm* "Çin süvari ordusu(ndan) on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm." (BK/G1)

2.2.2.10. Yüz Artukı Kırk Tümen "Yüz Kırk Bin"

Yüz artokı kırk tümen *yek[niŋ yavlak] biligiŋe katılıp ögsüz köŋülsüz boltı* "Yüz kırk bin şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu." (Hua/12-14)

2.2.3. Alt Onluk Sistemiyle Oluşturulan Birleşik Sayı Sözcükleri

2.2.3.1. On Ėki "On İki"

On ėki *ükek ol bularda adın*

Kayu iki ewlig kayu birke in

"Bunlardan başka bir de on iki burç vardır; bunlardan bazısı iki evli, bazısı tek evlidir." (KB/138)

2.2.3.2. On Sekiz "On Sekiz"

Kerek miŋ yaşagıl kerek ***on sekiz***

Özüŋ ölgü edgü atıŋ kodgıl iz

"İster bin yıl yaşa, ister on sekiz, bir gün öleceksin; eser olarak iyi ad bırakmaya çalış." (KB/4818)

2.2.3.3. Yėgirmi Tört "Yirmi Dört"

Biz bilgetaluy şabı ratna v(a)çir şabınıŋ ötügiŋe altınç aynıŋ ***y(ė)g(i)rmi törti*** *küni bitiyü tolu boltı* "Biz Bilge Taluy öğrenci, Ratna Vaçır adlı öğrencinin isteğiyle, altıncı ayın yirmi dördüncü günü yazarak tamamladık." (Çetin, AY/498/3)

2.2.3.4. Yėgirmi Sekiz "Yirmi Sekiz"

Tayçiŋ kaŋsi altı otuz yıl üze... irinç radnav(a)çir şabı ertmiş ög kaŋlarım ozgu kutrulgu üçün bo üçünç künni öz iligim üze örgentük onunç aynıŋ ***y(ė)girmi sekizi*** *açılmak kutlug kün üze bitiyü tegintim* "Tai-Ts'ing (hanedanı) K'ang-hi (mührü dönemi), yirmi altı(ncı) yılda(1687), (ben) hakir Ratnavajra Srâmanera geçmiş annebabalarım kurtulsun diye bu üçüncü günü, kendi elim ile 'örgentük'(?) onuncu ayın yirmi sekizi 'açılmak' (adlı) kutlu günde saygıyla yazdım." (Ölmez, AY/199/19)

2.2.3.5. Otuz Ėki "Otuz İki"

Otuz ėki *tişim örüŋ yinçüler*

Üzüldi yipi kör saçıldı birer

"Otuz iki dişimin, bu beyaz incilerimin ipi koptu ve onlar da birer birer döküldü." (KB/5640)

2.2.3.6. Elig Yėti "Elli Yedi"

Ne yėme yalaŋuklarnıŋ ***elig yėti*** *kolti altı yüz tümen yıllar ertser timin ök raurap tamuda bir kün bir tün bolur* "İnsanların elli yedi koti ve altı yüz bin yılı geçse, bu sırada Raurava cehenneminde bir gün bir gece olur." (Mait/83/24)

2.2.3.7. Yüz Bir "Yüz Bir"

Ol an(tag) ... ***yüz bir*** *türlüg bodugın bodumış osuglug hua çeçekin yarataglag tümen bire king çmbudvip uluşlug* "Bu derece yüz bir çeşit kına yakınmış gibi, çiçeklerle bezeli on bin mil geniş(liğinde)ki dünya ..."(Mait/28/15)

2.2.3.8. Yüz Sekiz "Yüz Sekiz"

Bo ıduk daranig ***yüz sekiz*** *sözlep meni okısar* "Bu kutsal daraniyi yüz sekiz kez söyleyip beni anarsa…" (AY/535/19-20)

Yüz sekiz *küün yakturup ülenü tegindüm* "Yüz sekiz nüsha yazdırıp hürmetle dağıttım." (Sita/491)

2.2.3.9. Yüz Yėgirmi "Yüz Yirmi"

Ay oglum ulug karı ***yüz yėgirmi*** *yaşlag men* "Ey oğlum! Ben çok ihtiyar ve yüz yirmi yaşındayım."(Mait/11/10)

2.2.3.10. Ėki Yüz "İki Yüz"

Bumın kagan üç kagan olormış ***ėki yüz*** *yıl olormış* "Bumın Kağan (bu) üç kağan tahta oturmuş, iki yüz yıl hüküm sürmüşler." (Ta/D1)

2.2.3.11. Üç Yüz "Üç Yüz"

Anıŋ ėli ***üç yüz*** *yıl ėl tutmuş ançıp bodunı bardı* "Onun yurdu, üç yüz yıl yurt tutmuş, sonra halkı gitti" (Tes/K2)

2.2.3.12. Bėş Yüz "Beş Yüz"

Kaŋı lisün tay seŋün başadı ***bėş yüz*** *eren kelti* "Babası büyük general Lisün'ün başında bulunduğu beş yüz kişi geldi." (BK/G11)

Bėş yüz *bülüg oŋı öz ınançu* ***bėş yüz*** *başı ulug öz ınançu* "Beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Külüg Ongı Öz Inançu (yine) beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Ulug Öz İnançu…" (Ta/B6)

Bėş yüz *kızlar kuvragın tegirmileyü kavşatıp aşayır erken* "Beş yüz kız (cariyeler) topluluğu ile etrafı sarılı hep birlikte eğlence (ve) oyunun zevkini tadarken…" (Gulcalı, AY/632/14-16)

Bėş yüz *yaratmak birü ugay men* "Beş yüz altını nereden bulup vereyim?" (Mait/10/39-40)

2.2.3.13. Yėti Yüz "Yedi Yüz"

Kamagı ***yėti yüz*** *er bolmış* "Hepsi yedi yüz kişi olmuşlar." (KT/D13)

2.2.3.14. Miŋ Sekiz

> *Bo d(a)rni nomug* ***miŋ sekiz*** *kata sözlezün* "Bu dharmayı 1008 defa söylesin." (AY/362/3-4)

2.2.3.15. Tört Tümen Üç Miŋ Ėki Yüz "Kırk Üç Bin İki Yüz"

> *Ne üçün tip tiser yüz (yıl) yaşadım tünüg adıra sanasar* ***tört tümen üç miŋ ėki yüz*** *tünler erti* "Neden? Yüz yıl yaşadım, geceler dikkatle sayılacak olsa kırk üç bin iki yüz gece geçti." (Mait/9/7)

2.3. SIRA SAYI SÖZCÜKLERİ

Eski Türkçede sıra sayı sözcükleri *bir* ve *iki* sayıları hariç Türkiye Türkçesindeki gibi asıl sayılara *+nç* ekinin getirilmesiyle meydana gelir. İlk iki sıra sayı sözcüğünün morfolojik olarak asıl sayılarla bir ilişkisinin olmaması pek çok dilde ortaktır. Örnek vermek gerekirse İspanyolca *primero* "birinci" ve *segundo* "ikinci" sayıları *uno* "bir" ve *dos* "iki" sayılarıyla ilişkili değildir. Hurford'a göre sıra sayıların asıl sayılardan farklı sözcükler olması ilk sayılar için mümkündür çünkü insanoğlu bu sözcükleri zihnine yerleştirebilir. Üç sayısından itibaren ise insan bu karmaşık yapıyı asıl sayıya ek getirmek suretiyle ezberlenecek bir sisteme dönüştürür (1990, s. 172). Çalışmada sıra sayı sözcükleri olarak *eŋ ilki, ilki, baştınkı, başlayu, bir, öŋ, ėkinti, ikinçi, üçünç, törtünç, bėşinç, altınç, yėtinç sekizinç, tokuzunç, onunç, bir yėgirminç, iki yėgirminç üç yėgirminç, tört yėgirminç, beş yigirminç, bėş yėgirminç, yėti yėgirminç, sekiz yėgirminç, tokuz yėgirminç, yėgirminç, yėgirmi altınç, otuzunç* alınmıştır.

2.3.1. Baştınkı, Bir, Eŋ İlki, İlki, Öŋ "Birinci"

2.3.1.1. Baştınkı "Birinci"

Baş sözcüğüne *+DXn* isimden isim yapma eki ve *+ki* aitlik ekinin getirilmesiyle oluşan sözcük Eski Türkçede "birinci" anlamında en sık tanıklanan sözcüktür.

> ***Başdınkı*** *kuvragıŋa nom nomlayu yarlıkadukga* "En baştaki topluluğuna öğretiyi anlatarak buyurduğunda…" (Ölmez, AY/185/17)
>
> ***Baştınkı*** *ülüş tükedi* "Birinci bölüm bitti." (Mait/14/10)

Baştın[kı *?… burhanlar [bodis(a)t(a)vlar kutlarıŋa yükünürm(ä)n]* "Üstün … burhanlar(ın) [bodhisattvaların kutlarına secde ederim." (Sita/18)

Baştınkı *kşanta körgülük bilge bilig yruyur* "İlk anda görünen bilgelik parlar." (TotenB/50)

2.3.1.2. Bir "Birinci"

İki örneği tespit edilmiştir. Maitrisimit'te görülen örnekte bağlı bir cümle söz konusudur. İkinci cümlede görülen *ėkinti* sözcüğü, ilk cümledeki *bir* sözcüğünün de cümlede sıra sayısı işlevinde olduğunu düşündürmektedir. Tekin de metni Türkiye Türkçesine aktarırken aşağıda görüldüğü üzere *birincisi* şeklinde aktarmıştır. Altun Yaruk'tan alınan ikinci cümlede de aynı durum söz konusudur.

Bir *ulug bedük king alkag bolmak ėkinti körklüg* "Biri(ncisi): büyük ve geniş olmak. İkincisi: güzel .. olacak. (Mait/20/8)

Ol üdtin berü burhan kutın bulgınçaka tegi tört törlüg yavlak yollartın ertip ozup ėki ajunlarta tugdum ***bir*** *teŋri yerinte ėkinti yalŋuk ajunınta* "O zamandan beri Buda mutluluğunu buluncaya kadar dört türlü kötü yollardan kaçıp kurtulup iki dünyada doğdum, birincisi tanrı yerinde, ikincisi de insan şeklinde." (AY/187/13-17)

2.3.1.3. Eŋ İlki "Birinci"

Yazıtlar döneminden itibaren "birinci" anlamında metinlerde tanıklanan sözcük *eŋ* sözcüğü ve *ilk* sözcüğünün üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış biçiminin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Clauson, *eŋ* sözcüğünün sıfatları derecelendiren bir ön ek olduğunu ve bazen *ėŋ* şeklinde tanıklandığını kaydeder (1972, s. 166). Bize göre *eŋ*, her ne kadar tek başına bir anlamı olmasa da önüne geldiği sıfatları derecelendiren bir miktar zarfıdır.

Eŋ ilki *tadıkıŋ çorıŋ boz [atıg binip tegdi]* "İlk önce Tadık Çor'un boz atına binerek saldırdı." (KT/D32)

Eŋ ilki *togu balıkda süŋüşdüm* "İlk önce Doğu Balık'ta savaştım." (BK/D30)

Ėkinti süŋüş ***[eŋ il]ki*** *ay altı yaŋıka t[okıdım]* "İkinci savaş, birinci ayın altıncı gününde (idi), (onları) bozguna uğrattım." (ŞU/K9)

Eŋ ilki *ontın sıŋarkı burkanlarka ögin köŋülin yakın tutup kılmış ayıg kılınçların yaşurmadın baturmadın aça yada sözlemek* "Birincisi, on taraftaki Budalara aklını, fikrini yakın tutup, işlediği kötü davranışlarını gizlemeden, saklamadan, açarak, yayarak söylemek…" (Ölmez, AY/149/4-8)

Amtı munda ***eŋilki*** *alku nomlar köŋültin öŋi ermez tep ukıtmak erser* "Şimdi bunlardan birincisi: fenomenlerin Bilinç'ten başka bir şey olmadığını söyleyip anlatmak ise…" (KN/131)

2.3.1.4. İlki "Birinci"

İl "ön" sözcüğüne *+k* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle meydana gelen sözcük, bünyesine üçüncü teklik şahıs ekinin katılmasıyla Eski Türkçe metinlerde "birinci" sıra sayısını karşılar.

> *Tawgaç atlıg süsi bir tümen artukı yėti miŋ süg* ***ilki*** *kün ölürtüm* "Çin süvari birliklerinin on yedi bin kişilik ordusunu ilk gün yok ettim." (BK/G1)
>
> ***İlki*** *sü taş[ık]mış erti ėkin sü ebde erti* "Birinci ordu (sefere) çıkmış idi, ikinci ordu yurtta idi." (BK/D32)
>
> ***İlki*** *et özlerte ortunkı kinki et özlerte bo et özte burkan ertinig bilmetin* "İlk bedenlerde ortadaki (ve) sonraki bedenlerde, bu bedende Buda mücevher(in)i bilmeden…" (Ölmez, AY/134/1)
>
> *Üçünç etmek yaratmak üze ermedin* ***ilki*** *tözlüg tepremeksiz tözin ukıtur* "Üçüncüsü yaratılmayıp en baştaki kıpırtısız tözlü olduğunu öğretir." (KN/130)

2.3.1.5. Öŋ "Birinci"

Öŋ "ön" sözcüğü de Eski Türkçede "birinci" anlamında kullanılmıştır.

> *Nomlu**g öŋ** ülüş bulma**k**ıŋız* "Dinin birinci (esas) kısmını bulun!" (Mait/90/19)

2.3.1.6. Başlayu "Birinci"

Başlayu sözcüğü yazıtlar dönemi Türkçesinde iki kez "birinci" anlamında tanıklanmıştır.

> *Kaŋım kaganka* ***başlayu*** *baz kagan balbal tikmiş* "Babam kağana ilk önce Baz Kağan'ı balbal olarak dikmişler." (KT/D16)
>
> ***Başlayu*** *kırkız kaganıg balbal tikdim* "Birinci olarak Kırgız kağanını balbal diktim." (KT/D25)

2.3.1.7. Eŋ Başlayu "Birinci"

Başlayu sözcüğünün yanında *eŋ başlayu* ifadesi de Eski Türkçe dönemi metinlerinde "birinci" anlamında tanıklanmıştır.

> ***Eŋ başlayuça*** *köŋül bir uçlug kılıp* "İlk olarak gönülleri birleştirip…" (AY/25/6)

Eŋ başlayu *ol elig han k(a)ltı öŋreki töröçe suvka kirip et'özin yumış arıtmış k(e)rgek* "İlk önce o hükümdar aynı şekilde önceki öğreti gereğince suya girip vücudunu yıkayıp temizlemiş olmalı. (Ayazlı, AY/417/20-22)

2.3.2. Ėkinti/İkinçi "İkinci"

Bu sözcüğün yapısı hakkında araştırmacılar farklı görüşler ortaya koymuştur. Clauson *+nti* ekinin sadece iki sayısına gelerek sıra sayısı oluşturan bir ek olduğunu, bu sözcük dışında başka bir örneğinin olmadığını ifade eder (1972, s. 111). Gabain de Clauson gibi düşünür. (2003, s. 75). Talat Tekin ise ekin isimden zarf türeten *+DI* eki olduğunu ve *amtı*, *edgüti*, *katıgtı* sözcükleriyle birlikte *ėkinti* sözcüğünde de bu ekin olduğunu belirtir. Tekin'e göre *iki* sayısı Eski Türkçede *ėki* ve *ėkin* şeklinde iki türlüdür ve bu sözcükler **ēkin* sözcüğünden gelir (2016, s. 83).

Ėkinti *ışwara yamtar boz atıg binip tegdi ol at anta ölti* "İkinci olarak Işvara Yamtar'ın boz atına binerek saldırdı. O at orada öldü." (KT/D33)

Ėkinti *ay tört yėgirmike kemde tokıdım* "İkinci ayın on dördündü Kem ırmağında bozguna uğrattım." (ŞU/D7)

Yėtinç yme söde b(e)rü eki agulug yol başıŋa tamu kap(ı)gıŋa azguruglı yolka kim teser bir igid nomug törög tutugma ***ėkinti*** *yme yekke t(e)ŋri tepen yükünç yükünügme* "Yedinci olarak da (eğer) birisi "iki zehirli yol başına ve cehennem kapısına saptıran yola (nasıl girilir)?" diye merak ederse bilmelidir ki (bunun) ilk (sebebi) yalan bir öğretiyi savunmak ve ikincisi de şeytana tanrı deyip secde etmektir!" (Hua/162-168)

Ėkinti *tütrüm terin yorüglüg nom tözinte ayıglamaksız çulvusuz erser* "İkincisi, keskin, derin anlamlı öğreti (Dharma) esasında (Svabhâva) kötülemeksiz, küfürsüz ise.."(Ölmez, AY/147/10)

Bir ulug bedük king alkag bolmak ***ėkinti*** *körklüg* "Biri(ncisi): büyük ve geniş olmak. İkincisi: güzel .. olacak." (Mait/20/9)

Ėkinti *yana bir köŋül yok erür* "Yine ikinci bir bilinç yoktur." (KN/217)

Ėkinti *kşanta kingürülmeklig bilge bilig yaruyur* "İkinci anda yayılmış bilgelik parlar." (TotenB/53)

Toŋuz yıl ***ėkinti*** *ay üç y(a)ŋıka maŋa kukdmunı t(a)munıka yuŋlaklık böz kergek bolup alpıştın elig tas böz eligte alıp özümniŋ yunçı atl(ı)g on üç yaşar er olannı alpışka togru tumlıtu satdım* "Domuz yılının ikinci ayının üçünde bana Kukdmunı Tamunı'ya kullanmak için böz gerek olup Alpış'tan elli böz elden alıp benim Yunçı adındaki on üç yaşındaki kölemi Alpış'a doğrudan sattım." (SUK/Sa27/1-7)

Ėkinçi *osal bolma sak tur odug*

Saŋa tegmesün bir müfâca yodug

"İkincisi gafil olma, dikkatli ol, uyanık dur; sana başkasının yüzünden ansızın bir suç isnat edilmesin." (KB/1452)

2.3.3. Üçünç "Üçüncü"

Üçünç *bolcuda oguz birle sünüşdümiz* "Üçüncü olarak Burgu (Irmağı)nda Oğuzlarla savaştık." (KT/K6)

Horm(u)zta t(e)ŋri oglanıŋa bir tıntura t(e)ŋri ėkinti yel t(e)ŋri ***üçünç*** *y(a)ruk t(e)ŋri törtünç suv t(e)ŋri beşinç ot t(e)ŋri* "Hormuzta tanrının çocuklarına birincisi Hava tanrı, ikincisi Rüzgar tanrı üçüncüsü Işık tanrı dördüncüsü Su tanrı beşincisi Ateş tanrı(dır)." (Hua/71-75)

Biregüsi bedük berke tutmış ėkintisi uruk tutmış ***üçünçi*** *tolkuk tutmış törtünçi bir kök tonlug atlıg beg erti* "Birincisi Bedük Berke Tutmış, ikincisi Uruk Tutmış, üçüncüsü Tolkuk Tutmış, dördüncüsü de mavi elbiseli bir bey idi." (AY/6/1-3)

Bu ***üçünç*** *boşgutsuz arhant dıntar titir* "Bu, üçüncü 'öğrenmeyen, velîdir." (Mait/2/9)

Üçünç *kşanta bilge bilig bolmakı y(a)ruyur* "Üçüncü anda bilgili olması parlar." (TotenB/57)

Üçünç *karşı içre köni tutsa öz*

Yırak tutsa teŋsiz yaragsızda köz

"Üçüncüsü saray içinde doğru hareket etmeli; uygunsuz ve yakışıksız işlerden uzak durmalı." (KB/4122)

2.3.4. Törtünç "Dördüncü"

Törtünç *çuş başınta sünüşdümiz* "Dördüncü olarak Çuş Başı'nda savaştık." (KT/K6)

Horm(u)zta t(e)ŋri oglanıŋa bir tıntura t(e)ŋri ėkinti yel t(e)ŋri üçünç y(a)ruk t(e)ŋri ***törtünç*** *suv t(e)ŋri beşinç ot t(e)ŋri* "Hormuzta tanrının çocuklarına birincisi Hava tanrı, ikincisi Rüzgar tanrı üçüncüsü Işık tanrı dördüncüsü Su tanrı beşincisi Ateş tanrı(dır)." (Hua/71-75)

Üç kün ertip bartı ***törtünç*** *kün taŋda erte ört turur erken ol beg tirilip kelirip örü olurup aş içgi koltı* "Üç gün geçtikten sonra dördüncü gün sabaha karşı bey dirilip yiyecek içecek istedi." (AY/5/3-6)

Arhant kutın bulup taymaz bu ***törtünç*** *boşgutsuz arhant dıntar titir* "Bu, dördüncü öğrenmeyen velîdir." (Mait/2/15)

Tör<t>ünç *kşanta bilge bilig yakın bolmakı yaruyur* "Dördüncü anda bilgiye yakın olmak parlar." (TotenB/60)

Bu ***törtinç*** *titimlig kerek bolsa alp*

Yagı boynın egse işin kılsa yarp

"Dördüncüsü düşmanına boyun eğdirmek; memleket işlerini yapmak için azimkâr ve cesur olmak." (KB/5905)

2.3.5. Bėşinç "Beşinci"

Bėşinç *ezgenti kadizde oguz birle sünüşdümiz* "Beşinci olarak Ezgenti Kadız'da Oğuzlarla savaştık." (KT/K6)

Bėşinç *bėş türlüg tınl(ı)gka bir yme eki adakl(ı)g kişike ekinti tört butlug tınl(ı)gka üçünç uçugma tınl(ı)gka törtünç suv içreki tınl(ı)gka* ***bėşinç*** *yerdeki bag(ı)rın yorıgma tınl(ı)gka söde berü t(e)ŋrim bo bėş türlüg tınl(ı)g(ı)g tural(ı)g(ı)g ulugka kiçigke t(e)gi neçe korkıt<t>(ı)m(ı)z ürkit<t>(i)m(i)z erser* "Beşinci olarak da beş türlü canlıya birincisi iki ayaklı insana, ikincisi dört bacaklı canlıya üçüncüsü uçan canlıya dördüncüsü suda yaşayan

canlıya beşincisi sürüngenlere ezelden beri tanrım bu beş türlü canlıyı büyüğünden küçüğüne na kadar korkutup ürküttüysek…" (Hua/117-126)

*Tavışgan yıl **bèşinç** ayın tüpüt tilintin uygur tiliŋe evirtim* "Tavşan yılının beşinci ayında Tibet dilinden Uygur diline çevirdim." (AY/30/7-9)

***Bèşinç** klyakasaprş börtmeki öze asag tutu kılmak antag erti* "Beşincisi, sağlık veren, teması ile hizmet etmesi şöyle idi:" (Mait/5/35)

Bu törtünç yavuz begke arkuk kılınç

***Bèşinçi** yaragsız bu yalgan erinç*

"Bir bey için fena olan şeylerin dördüncüsü inatçılıktır; yakışmayan bu şeylerin beşincisi de şüphesiz yalancılıktır." (KB/2062)

2.3.6. Altınç "Altıncı"

*Bu yėme **altınç** üç miŋ sekiz artukı yėtmiş bire ulug tapn atlıg tamu erür* "Bu da altıncısı üç bin altmış sekiz mil büyüklüğünde Tapa adlı cehennemde bulunurlar." (Mait/84/17)

*Bu darani nomug öŋre ertmiş üdki altı gang ügüzdeki kum sanınca burkanlar **altınç** orontakı Bodisavatlarıg küyü küzetü tutgalı nomlayu yarlıkadılar* "Bu dharanı öğretiyi geçmiş zamandaki altı Ganj Nehri'ndeki kum sayısınca Budalar altıncı yerdeki Bodisavatları gözetip ezberleyip açıklayarak buyuyurlar." (Tokyürek, AY/329/3-6)

*Beçin yıl **altınç** ay yeti yaŋıka maŋa şabika yuŋlaklık kuanpu kergek bolup tsinküü ögen üze suvaklık bir şıg sekiz kürü urug yėrimin basmılka toguru tumlıtu satdım* "Maymun yılı, altıncı ayın yedisinde bana Şabi'ye kullanmak için kuanpu gerekli olunca Tsinküü kanalının suladığı bir şıg sekiz küri hububat ekili toprağımı Basmıl'a tam ve kesin olarak sattım." (SUK/Sa4/1-4)

2.3.7. Yėtinç "Yedinci"

*Üze teŋri koń yılka **yėtinç** ay küçlüg alp kaganımda adrılu bardıŋız* "Yukarıda (ebedî) gök, koyun yılının yedinci ayında güçlü (ve) kahraman kağanımdan ayrılıverdiniz." (O/K4)

***Yėtinç** yme söde b(e)rü eki agulug yol başıŋa tamu kap(ı)gıŋa azguruglı yolka kim teser bir igid nomug törög tutugma ėkinti yme yekke t(e)ŋri tepen yükünç yükünügme* "Yedinci olarak da (eğer) birisi "iki zehirli yol başına ve cehennem kapısına saptıran yola (nasıl girilir)?" diye merak ederse bilmelidir ki (bunun) ilk (sebebi) yalan bir öğretiyi savunmak ve ikincisi de şeytana tanrı deyip secde etmektir!" (Hua/162-168)

*Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde ilinmeksiz tegme d(a)r(a)nı nomug ukıtmak atl(ı)g üç y(ė)g(i)rminç bölük **yėtinç** tegzinç* "Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) kitabında hükümdarı adlı öğreti kitabında bağlanmama denen dharaniyi anlatmak adlı yedinci kitap on üçüncü bölüm…" (Çetin, AY/459/6)

***Yėtinç** ödsüz kolusuz sıgurmak* "Yedincisi: vakitsiz toplamak." (Mait/32/1)

2.3.8. Sekizinç "Sekizinci"

Sekizinç *kertü t(e)ŋrig arıg nomug biltükümüzde b(e)rü eki yıltızıg üç üdki nomug biltim(i)z* "Sekizinci olarak gerçek tanrıyı temiz öğretiyi tanıdığımızdan beri iki özü üç devirli öğretiyi öğrendik." (Hua/194-197)

S(e)kizinç *kamag burkanlar kirtüdin kelmişler* "Sekizinci: bütün burkanlar imanlı gelmişler." (AY/34n/22)

Bu erür ***sekizinç*** *boşgutsuz arhnt dıntar* "Bu, sekizinci öğrenmeyen velî-rahiptir." (Mait/2/42)

2.3.9. Tokuzunç "Dokuzuncu"

Köl tėgin koń yılka yėti yėgirmike uçdı ***tokuzunç*** *ay yėti otuzka yog ertürtümiz* "Köl Tigin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde cenaze töreni düzenledik." (KT/KD1)

Tokuzunç *on ç(a)hşap(a)t tutdukumuzda b(e)rü üç agzın üç köŋlün üç elgin bir k(a)m(a)g özün tüketi tutmak kergek erti* "Dokuzuncu olarak da on emri kabul ettiğimizden beri üç ağız üç düşünce üç el ve bütün bir benliğin tamamıyla birlikte (bu on emre) uymak gerekliydi." (Hua/229-233)

Tok(u)zunç *togmamak törü ök kirtü erür* "Dokuzuncusu: doğmamak kanunu da gerçektir." (AY/34r/22)

Tokuzunç *boşgutsuz arhant dıntar* "Bu, dokuzuncu öğrenmeyen velî-rahiptir." (Mait/2/48)

2.3.10. Onunç "Onuncu"

Kaŋım kagan ıt yıl ***onunç*** *ay altı otuzka uça bardı lagzin yıl bėşinç ay yėti otuzka yog ertürtüm* "Babam kağan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze töreni yaptırdım." (BK/G10)

Onunç *künke tört alkış ezrua t(e)ŋrike kün ay t(e)ŋrike küçlüg t(e)ŋrike burhanlarka bir biligin arıg köŋülün alkansıg törö bar erti* "Onuncu olarak günde dört defa ibadetle Ezrua tanrıya Güneş ve Ay tanrılara güçlü tanrıya peygamberlere içtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekliydi." (Hua/244-248)

Onunç *kamag burkanlar kirtüdin kelmişler* "Onuncu: bütün burkanlar imanlı gelmişler." (AY/34o/11-12)

Onunç *ülüş tükedi* "Onuncu bölüm, kitap(nom) bitti." (Mait/34/21)

2.3.11. Bir Yėgirminç "On Birinci"

Bir y(e)g(i)rminç *yme yėti türlüg puşi arıg nomka ançolasık törö bar erti* "On birinci olarak da temiz öğreti için yedi tür sadaka verme kuralı vardı." (Hua/259-261)

Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde tört m(a)haranç t(e)ŋriler t(e)ŋri yalaŋuk kuvragın körmek atl(ı)g ***bir y(ė)g(i)rminç*** *bölük* "Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) hükümdarı adlı öğreti kitabında dört Mahârâjâ Tanrılar Tanrısının insan topluluğunu görmesi adlı on birinci bölüm…" (Uçar, AY/398/22)

Bir yėgirminç *bölük nom tükedi* "On birinci bölüm(bölüm), kitap (nom) bitti." (Mait/38/57)

*Küskü yıl **bir yėgirminç** ay altı yaŋıka biz tolu kaya mısır ulug inç kaya mısır başlap onluklarka on öŋdüninde böz kergek bolup* “Sıçan yılı, on birinci ayın altısında biz Tolu Kaya, Mısır, Ulug, İnç Kaya, Mısır başta olmak üzere onluklara önce on pamuklu kumaş gerekli olunca…” (SUK/Sa9/1-3)

2.3.12. İki Yėgirminç “On İkinci”

***Ėki yėgirminç** bir yılka elig kün arıg dendarça vuş(a)nti olorsug törö bar erti* “On ikinci olarak bir yılda elli gün (boyunca) temiz rahipler gibi oruç tutmamız gerekliydi.” (Hua/282-285)

*Tört m(a)haraaça t(e)ŋriler yertinçüg küzetmek atl(ı)g **ėki y(ė)girminç** bölök* “Dört Mahârâja Tanrılarının yeryüzünü koruması” adlı on ikinci bölüm.”(AY/404a/9)

2.3.13. Üç Yėgirminç “On Üçüncü”

***Üç y(ė)girminç** ay t(e)ŋri künin sayu t(e)ŋrike nomka arıg dendarlar suyumuznı yazokumuznı boşuyu kolmak kergek erti* “On üçüncü olarak Ay tanrı gününde tanrıya dinimize ve temiz rahiplere dua ederek günahlarımız için töve etmemiz gerekliydi.” (Hua/299-303)

*Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde ilinmeksiz tegme d(a)r(a)nı nomug ukıtmak atl(ı)g **üç y(ė)g(i)rminç** bölük yėtinç tegzinç* “Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) hükümdarı adlı öğreti kitabında hakimiyete ulaşma denen dharaniyi anlatmak adlı yedinci kitap on üçüncü bölüm…” (Çetin, AY/465/8)

2.3.14. Tört Yegirminç “On Dördüncü”

***Tört y(e)girminç** bir yılka yeti y(i)mki olorsug törö bar ärti* “On dördüncü olarak bir yılda yedi kez yimki töreni yapmamız (bizlere) farzdı.” (Hua/310-311)

*Altun önglüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde çintamani atl(ı)g d(a)r(a)nı nomug ukıtmak atl(ı)g **tört y(ė)g(i)rminç** bölük* “Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) hükümdarı adlı öğreti kitabında çintamani adlı dharani öğretiyi anlatmak adlı on dördüncü bölüm...” (Çetin, AY/465/8)

2.3.15. Bėş Yėgirminç “On Beşinci”

***Bėş yėgirminç** kün sayu neçe y(a)vlak sakınç sakınur biz* “On beşinci olarak her gün ne kadar kötü şeyler düşündüysek…” (Hua/331-332)

*Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde sarasvati atl(ı)g t(e)ŋri kızı ötüg ötünmek atl(ı)g **bėş y(ė)g(i)rminç** bölük* “Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) hükümdarı adlı öğreti kitabında Sarasvati adlı Tanrıça’nın saygıyla arzı adlı on beşinci bölüm...” (Çetin, AY/473/13)

2.3.16. Yėti Yėgirminç “On Yedinci”

Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde şırıkını kut t(e)ŋri katunı ed tavarıg üstemek atl(ı)g ***yėti y(ė)g(i)rminç*** *bölük* "Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) kitabında hükümdarı adlı öğreti kitabında Srîkanya baht Tanrı hatununun mal mülkünü çoğaltmak adlı on yedinci bölüm…" (Çetin, AY/518/11)

2.3.17. Sekiz Yėgirminç "On Sekizinci"

Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde vasundarı atl(ı)g yėr katunı ötüg ötünmek atl(ı)g ***sekiz y(ė)g(i)rminç*** *bölük* "Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) kitabında hükümdarı adlı öğreti kitabında Vasumdhara yeryüzü kraliçesi dileğini dilemek adlı on sekizinci bölüm…" (Çetin, AY/527/15)

Maytrısmit nom bitigde belgürtme balık uluşug körüp korkmak aymanmak atlıg ***sekiz yėgirminç*** *ülüş nom tükedi*." "Maitrisimit adlı din kitabında "Zuhur eden şehri görüp korkmak" adlı on sekizinci bölüm, kitap bitti." (Mait/55/4)

2.3.18. Tokuz Yėgirminç "On Dokuzuncu"

Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde sançanaçavı atl(ı)g t(e)ŋriler urungutı ötüg ötünmek atl(ı)g ***tokuz y(ė)g(i)rminç*** *bölük* "Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) kitabında hükümdarı adlı öğreti kitabında Sançanaçaye adlı Tanrılar savaşçısını arzu etmek adlı on dokuzuncu bölüm…" (Çetin, AY/538/6)

2.3.19. Yėgirminç "Yirminci"

Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde iligler kanlarnıŋ köni törüsin aymak atl(ı)g ***y(ė)g(i)rminç*** *bölük* "Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) hükümdarı adlı öğreti kitabında hükümdarların dürüst törelerini söylemek adlı yirminci bölüm.." (Çetin, AY/546/11)

İgil kerti kişiler kiçig tamulug etüzleri(n) ... atlıg ***yėgirminç*** *(ülüş) (tükedi)* "Bayağı alalâde insanlar (yani: günahkarlar) … küçük cehennemlik vücutlarını …' adlı yirminci (bölüm) (bitti)." (Mait/63/48)

2.3.20. Yėgirmi Altınç "Yirmi Altıncı"

Kangsi ***y(ė)g(i)rmi altınç*** *yıl altınç aynıŋ y(ė)g(i)rmi ikisi kün üze altınç bölüküg bitiyü tolu boltı* "K'ang-hi (mührü dönemi) on altıncı yıl altıncı ayın on ikinci günü altıncı bölümü yazarak tamamladı."(Ayazlı, AY/458/16)

2.3.21. Otuzunç "Otuzuncu"

Altun öŋlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi atl(ı)g nom bitigde sarasvati atl(ı)g t(e)ŋri kızı t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkanıg ögmek atl(ı)g ***otuzunç*** *bölük* "Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti(ler) hükümdarı adlı öğreti kitabında Sarasvati adlı Tanrıça'nın Tanrılar Tanrısı budasını övmek adlı otuzuncu bölüm…" (Gulcalı, AY/657/22)

2.4. ÜLEŞTİRME SAYI SÖZCÜKLERİ

Eski Türkçede üleştirme sayı sözcükleri asıl sayılara *+Ar* ekinin eklenmesiyle oluşturulur. Çalışmada üleştirme sayı sözcükleri olarak *birer, ėkirer, üçer, törter, bėşer, üçer yüz bėşer otuz, miŋ yüzer, yėtirer miŋ, yüzer miŋ* sayıları alınmıştır.

2.4.1. Birer "Birer"

> ***Birer*** *şlok birer padak nom nomlamaktın tor(ü)miş buyan edgü kılınçıg takı ülgüle'geli teŋlegeli boltukmaz* "Birer şiir (Sloka), birer koşuk (Pâdaka) öğreti (Dharma) açıklamaktan meydana gelmiş iyi davranışı da karşılaştırabilmek, kıyaslayabilmek mümkün değildir." (Ölmez, AY/167/5-6)
>
> *Yol bışırunguluk yaŋı erser öŋ ünke siŋmişte ulatı* ***birer*** *belgü bolsar aŋa tayanıp bışurunguluk erür* "Yol gerçekleştirme yöntemi ise; renk sese battığında ve diğerleri birer işaret olsa ona dayanıp gerçekleştirecektir." (TotenB/126-128)
>
> *Üküş tıŋlagu söz* ***birer*** *sözlegü*
>
> *Maŋa mundag aydı biliglig bügü*
>
> "Çok dinlemeli fakat sözü birer birer söylemeli; bilgili hâkim bana böyle dedi." (KB/1014)

2.4.2. Ėkirer "İkişer"

> *K(a)ltı bo nomlug et'öz neteg bo* ***ėkirer*** *törlüg nom yokı üze b(e)kiz b(e)lgülüg erser* "Öyle ki bu kanuna uygun vücud nasıl bu iki türlü inancı yok (etmek) üzere açık ise…" (AY/66/16)

2.4.3. Üçer "Üçer"

> *Meni üçün küntemek* ***üçer*** *kata üç üdte ratnapuşpi atlıg teŋri teŋrisi burhan atın bon om erdininiŋ atı birle atayu ınçe tep tezün* "Benim için her gün üç kez üç öğün Ratnapuşpi adlı Tanrlar Tanrısı Buda'nın adını bu öğreti mücevherinin adı ile anarak şöyle desin." (Çetin, AY/519/16-21)

2.4.4. Törter "Dörder"

> *Bo titir bo nom erdini ugurıntakı* ***törter*** *türlüg adruk adruk yig asıg tusular tip y(a)rlıkadı* "(İşte) budur bu öğreti mücevheri (Dharmaratna) zamanındaki dörder türlü, başka başka üstün faydalar, diye buyurdu." (Ölmez, AY/197/3)

2.4.5. Bėşer "Beşer"

Bo on türlüg tıltagları yene bodıs(a)t(a)vlar m(a)has(a)t(a)vlar ***bėşer bėşer*** *türlüg nomlarka tayaklıgın timin ök tükel bütürürler* "Bu on türlü sebepleri yine Bodisavatlar mahasatavlar beşer beşer türlü öğretilerle destekleyerek mümkün olduğu kadar tamamiyle bitirirler." (Tokyürek, AY/215/2)

2.4.6. Üçer Yüz Bėşer Otuz "Üç Yüz Yirmi Beşer"

Bo savta kayusı agısar biz ***üçer yüz bėşer otuz*** *kunpu içre kuvpar berişür biz* "Bu sözden kim dönerse üç yüz yirmi beşer kuanpu içeriye ceza vereceğiz." (SUK/Sa3/24-25)

2.4.7. Miŋ Yüzer "Bin Yüzer"

Oglum s(e)n t(e)rkin tavratı barıp ol kişike kün künte ***miŋ yüzer*** *karşapan altun bergil* "Oğlum sen çabuk gidip o kişiye her gün bin yüzer karsapana altın ver" (Ayazlı, AY/442/11)

2.4.8. Yüzer Miŋ "Yüzer Bin"

Ürüg uzatı ***yüzer miŋ*** *yekler kuvragı yıgılıp ermiş turmış orunta* "Daima yüzer bin şeytan meclisini yığılıp ayakta durdukları yerde…" (Ayazlı, AY/454/23)

2.5. BELİRSİZ SAYI SÖZCÜKLERİ

Belirsiz sayı sözcükleri, net bir sayı bildirmeyen, ikileme yoluyla veya sayıya eklenen *+çA* ekiyle elde edilen sayılardır. Bu yollar dışında Sanskritçe kökenli *kolti, nayut* yine Toharca kökenli *tümen* sözcükleriyle de belirsiz sayı sözcükleri oluşturulmaktadır.

2.5.1. İkileme Yoluyla Oluşturulan Birleşik Sayı Sözcükleri

Eski Türkçede belirsiz sayısal ifadeler elde etmede kullanılan ilk yöntem ikilemelerdir. Bu ikilemeler, aynı sayıların tekrarı veya ardışık sayıların yan yana kullanılması sonucu meydana gelir.

Korıgu ***ėki üç*** *kişiligü tezip bardı* "(Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti." (BK/D41)

Öngre Kıtańda, birye Tabgaçda, kurya kurdınta, yırya Oguzda ***ėki üç miŋ*** *sümüz kelteçimiz bar mu ne ança ötündüm* "Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne? Böylece ricada bulundum." (T1/G7)

Tay bilge totok yawlakın üçün ***bir ėki*** *atlıg yawlakın üçün kara bodunum öltüŋ yitdiŋ yana içik ölmeçi yitmeçi sen tėdim* "Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için, bir iki süvari de

kötülük düşündüğü için ey halkım! "Öldün, mahvoldun. Tekrar tâbi olursan, ölmezsin, mahvolmazsın" dedim." (ŞU/D5)

Yana yme bo nomug eşidteçi tınl(ı)glarıg ***yėti sekiz*** *tılaŋurmak edremlig teriŋ yörüglerig ukdaçı ulug bilge biliglig t(e)rk üdün ünüş yolug tapdaçı bodis(a)t(a)v yorıklıg közünür ajunta uzun özlüg yaşlıg kutlug ülüglüg kılu tegintey m(e)n* "Bunun yanında bu öğretiyi duyacak (olan) canlıları fazlasıyla belagat erdemiyle bezenmiş, derin açıklamaları anlayacak (derecede) yüce bilgili, tez zamanda yükselme yolunu bulacak, Bodhisatva yoluna yürüyen, bu dünyada uzun yaşayacak, kutlu (ve) bahtlı (kimseler) kılacağım." (Çetin, AY/474/16)

... bir ***yėti sekiz*** *t... ...urtum ...* " … bir yedi sekiz ..."(Mait/26/18)

Tült orun eşük töşek ton etük itig yartag aş içgü ı tarıg... dek ed tavar ***miŋ [miŋ] tümen tümen*** *kurla... birdiŋiz* "Yastık, sedir, örtü, döşek, elbise, ayakkabı, süs eşyası, yiyecek, içecek, hubûbat ve tohum... mal mülk binlerce on binlerce defa… verdiniz." (Mait/12/9)

Yakınlık ulamış üçün bir bayat

Muyan birsü ***miŋ miŋ tümen*** *edgü at*

"Gösterdiğin bu yakınlığın Tanrı karşılığını ihsan etsin, iyi insanlara bahşettiği yüz binlerce sevaba sen de eriş." (KB/3319)

2.5.2. +çA Ekiyle Oluşturulan Belirsiz Sayı Sözcükleri

Eski Türkçede belirsiz sayı sözcüklerini elde etmenin ikinci yolu *+çA* ekinin sayı sözcüklerine eklenmesidir. Yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren Türkçenin en işlek eklerinden biri olan *+çA* eki, tarihsel süreçte hem çekim hem de yapım eki olarak görülmüştür. Çekim eki olarak temel işlevi eklendiği adlara "eşitlik, görelik, benzerlik, yaklaşıklık" katmak olan ek, zaman içerisinde kalıplaşarak veye değişim göstererek yapım eki hüviyetine de bürünmüştür. *+çA* ekinin bu özelliği birçok araştırmacının ilgisini çekmiş, ekin tarihî gelişimi pek çok çalışmada incelenmiştir.[5] Başdaş *+çA* ekini hem çekim hem de yapım eki fonksiyonunda olduğu için *ara ekler* olarak adlandırdığı üçüncü bir grupta değerlendirir (2016, s. 1). Gökdayı ve Sebzecioğlu, *+çA* ekinin çekim ekinden yapım ekine evrilmesini henüz tamamlayamamış olmasından dolayı *yapımsı* adını verdikleri yeni bir işlev tasarlar (2011, s. 152).

+çA eki Eski Türkçede sayılara gelerek onlara "kadar" anlamı katar ve cümle içerisinde zarf fonksiyonu kazanmasını sağlar.

Eligçe *er tutdumız* "Elli kadar asker yakaladık." (T2/B7)

Uygur ėlteber ***yüzçe*** *erin ilg[er]ü t[ezip bardı...]* "Uygurların Elteber'i yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti..." (BK/D37)

[5] Erdem, M. (2011). Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Sınırlılıkları. *Bilig, Sayı 58, s.71-90.*
Akdemir, Y. ve İsi, H. (2017). Yapım Ekinden Çekim Ekine +CA. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 10, Sayı:48.*

Görüldüğü üzere bu sayı sözcükleri net bir sayısal değer bildirmez ve yaklaşıklık ifade eder.

2.5.3. Kolti, Nayut, Tümen Sözcükleriyle Oluşturulan Belirsiz Sayı Sözcükleri

Kolti

Sanskritçe aslı *koṭi* olan sözcük, bir ölçeğin sonu olarak ifade edilir ve dolayısıyla çok büyük sayılara istinaden kullanılır (Cengiz, 2018, s. 155). Ifrah, sözcüğü "on sayısının yedinci kuvvetine verilen ad" şeklinde açıklar (1999c: 100). SH'de sözcük *拘利 jū lì "koṭī,* bir milyon; ayrıca *億 yì* "yüz milyon" veya "100 lakṣa" ile de açıklanır. (1937, s. 261) SG'de ise sözcük "Eski bir Hint sayısal birim. On milyon, yüz milyon, vb. olarak tanımlanan bir *koti'*nin değerinin çeşitli yorumları vardır. Bu terim Budist sutralarında genellikle zamanın veya mekânın anlaşılmaz bir genişlemesini tanımlayan astronomik olarak büyük bir sayı faktörü olarak görünür." şeklinde açıklanır. Eski Uygurcaya *kolti* biçiminde çevrilen sözcük metinlerde "on milyon" değeri taşıyan bir sayı adı olarak kullanılsa da genellikle sayısız, sonsuz anlamına gelen sözcüklerle ikileme oluşturarak belirsiz sayı ifade etmiştir.

> *Çakravart elig han* ***ülgüsüz kolti*** *sanınca terini kuvragı birle* "Cakravarti hükümdar sayısız koti sayısınca topluluk ile…" (Tokyürek, AY/314/18)

Nayut

Sanskritçe aslı *nayuta* olan sözcük için SH'de *那由他 nà yóu tā* nayuta, *那庾多* (ya da *那由多*); *那術* (ya da *那*) "bir sayı, yüz bin ya da bir milyon; ya da on milyon" açıklamaları yapılmıştır (1937, s. 247). SG'de sözcüğün *Dharma* Analiz Hazinesi'nde "yüz milyar", diğer kaynaklarda ise "on milyon" olarak tanımlandığı belirtilir. Sözcük Eski Uygurcada *kolti* sözcüğüyle birlikte ikileme biçiminde kullanılır ve sonsuzluğu ifade eder (SG, nayuta mad.).

> *Ėkinti kuvrakıŋa nom nomlayu y(a)rlıkadukda* ***tokuz on miŋ koltı nayut tümen*** *tınl(ı)glar yme bo edguülerke tükellig bolup arhant kutın bultılar* "İkinci topluluğuna öğretiyi

(Dharma) anlatıp buyurduğunda doksan bin koti, nayuta tümen canlılar da bu iyiliklere tamamıyla sahip olup, Arhant kutsallığını buldular. (Ölmez, AY/186/2-6)

Sansız tümen kolti nayut *sanınca kiçig tamuluglar kelirler* "Sayısız ufak cehennemlikler gelirler" (Mait/70/8)

Sekiz tümen tört miŋ kolti nayut *sanı v(a)çir uguşlug arvış t(e)ŋrileri ürüg uzatı turkaru ol tınl(ı)gıg kümek küzetmek kılgaylar* "Seksen dört bin koti nayuta sayısınca vajra soylu büyü tanrıları uzun zaman o canlıya yardım edecek ve gözetecekler." (Sita/398)

Tümen

Clauson, *tümen* sözcüğünün Eski Türkçede "on bin" anlamı dışında büyük sayıları ifade etmede kullanılan bir sözcük olduğunu söylemiştir (1959, s. 24). Kaşgarlı'nın da, DLT'de tümen maddesi için "her şeyin çoğu" (2014, s. 109) açıklamasını yapması bu sözcüğün Eski Türkçede sayılamayacak kadar çok olanı ifade ettiğini göstermektedir.

Tawgaç kaganta İşiyi Likeng kelti ***bir tümen*** *agı, altun kümüş kergeksiz kelürti* "Çin İmparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşiyi Likeng geldi; binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi." (KT/K12)

Öküş sözleme söz birer sözle az

Tümen *söz tügünin bu bir sözde yaz*

"Sözü çok söyleme, az ve birer birer söyle; binlerce sözün düğümünü bu bir sözde çöz." (KB/172)

3. BÖLÜM: ANLAM BAKIMINDAN ESKİ TÜRKÇEDE SAYILAR

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle anlambilim üzerinde durulmuş, ardından anlambilimin alt dalı olan sözcük anlambilim hakkında teorik bilgiler verilmiştir. Çizilen bu teorik çerçeve etrafında Eski Türkçedeki sayı adları sözcük anlambilim temelinde incelemeye tâbi tutulmuştur.

3.1. ANLAMBİLİM VE SÖZCÜK ANLAMBİLİM

Antik Yunan düşünürü Sokrates ile başlayan anlam incelemeleri bugüne kadar pek çok farklı disiplinin araştırma konusu olmuştur. Dilbilimsel manada anlam incelemelerinin ise XIX. yüzyılın sonlarında anlambilimin Batı literatüründeki adı olan *sémantique* terimini ortaya atan Michel Bréal ile başladığı kabul edilir.

Doğan Aksan, Bréal'in 1897 yılında yazdığı *Essai de Sémantique* adlı kitabında anlam konusunu geniş bir çerçeve içinde ele aldığını, biçim-anlam ilişkisi, sözdizim-anlam bağlantısı, eşanlamlılık, anlam değişmeleri gibi alanlara değindiğini belirtir (2006, s. 17).

Anlambilim çalışmaları XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ortalarına kadar sözcüğün anlamı üzerinde yoğunlaşmış, Chomsky'nin 1963'ten itibaren yaptığı çalışmalarla birlikte tümcenin anlamının incelenmesi de hız kazanmıştır. Günümüzde de anlambilim çalışmaları bu iki ana koldan devam etmektedir.

Anlambilimin tarihçesini araştıran Tamba Mecz XIX. yüzyılın sonlarından günümüze kadar olan dönemi üçe ayırır. Bu üç dönem;

1 Gelişmeci Dönem (1883-1931): Bu dönemde anlambilim yasaları ortaya koyulmuş ve sözcükler anlam açısından tarihsel karşılaştırmalı yöntemle incelenmeye başlanmıştır. Bréal ve Trier gibi araştırmacılar Mecz tarafından bu döneme dâhil edilir.

2 Yapısal Dönem (1931-1963): Sözcük anlambilimi çalışmalarının yoğunlaştığı bu dönemin içerisine Ullmann, Guiraud gibi araştırmacıların çalışmaları dâhil edilmiştir.

3 Dilsel Modeller Dönemi (1963 -): Bu dönem sözcük anlambilimden tümce anlambilime geçiş dönemidir. Chomsky, Katz-Fodor gibi araştırmacılar bu dönem içerisindedir.

4 Bilişsel Dönem (1978 -): Bu dönemde dillerin anlam biçimleri yerine bilişsel boyutları öne çıkarılır. George Lakoff, bu dönemin önemli temsilcilerindendir. (1991, s. 10)

Bu çalışmada Eski Türkçedeki sayı sözcükleri anlambilimsel açıdan incelendiğinden tümce anlambilimi üzerinde durulmamış, sözcük anlambiliminin temel kavram ve terimleri üzerinde durulmuştur.

Aksan sözcük anlambiliminin araştırma sınırlarını şu şekilde çizer:

> Bu dal belli bir bağlamı hesaba katmadan sözcükleri ele alarak bir nesnenin, bir duygu, düşüncenin belli ses bileşimleriyle dile dönüştürülmesinde tutulan yol, bu bileşimlerin içerdikleri temel anlam öğesi, tasarımlar, duygu değerleri, yan anlamlar, sahne oldukları çeşitli aktarmalar, eşanlamlılık, eşadıllık, tersanlamlılık gibi konuları aydınlatmaya yönelir. (2006, s. 27).

Her dil, dilbilimsel terminolojide adı sözcük olan anlamlı birimlerle konuşulur. İnsanoğlu doğada bulunan nesneleri, olayları, eylemleri belirli ses bileşimlerini kullanarak kavramlaştırır ve böylece sözcükler meydana gelir. Sesletim sonucu meydana gelen sözcük ile onun doğada bulunan karşılığı arasında bir bağ yoktur. Dolayısıyla her dil bir nesneyi farklı faklı seslerle ifade edebilir. Bu durum dilbilimde *nedensizlik ilkesi* olarak adlandırılır. XX. yüzyılın başlarında yazdığı ve Türkçeye Berke Vardar tarafından *Genel Dilbilim Dersleri* adıyla çevrilen ünlü yapıtında Saussure, dildeki anlamlı en küçük birimleri ifade etmek için *sözcük* terimi yerine *gösterge* terimini önerir. Saussure'e göre dil göstergesi bir nesneyle bir adı birleştirmez, bir kavramla bir işitim imgesini birleştirir. İşitim imgesi salt fiziksel nitelikli olan özdeksel ses değildir; sesin anlıksal izidir, duyularımızın tanıklığı yoluyla bizde oluşan tasarımdır (Vardar, 1998, s. 109).

Saussure, işitim imgesini *gösteren* terimiyle ifade eder. Bu işitim imgesini duyduktan sonra zihnimizde canlanan tasarımı da *gösterilen* terimiyle karşılar. Kendisine gönderim yapılan nesneyi de *gönderim* terimiyle ifade eder (1998, s. 110). Saussure'nin kuramında göstergenin belirli nitelikleri vardır. Bu niteliklerden en önemlileri yukarıda bahsedilen göstergenin nedensizliği, göstergenin değişebilirliği ve değişmezliği ilkeleridir. Aksan değişebilirlik ve değişmezlik ilkesini şöyle özetler:

> Değişmezlik kavramıyla anlatılan, bir göstergenin, onu kullanan toplum bakımından zorunlu olduğudur. Birey, anadilini edinirken çevresinde hazır bulduğu, toplumun ona sunduğu dilin göstergelerini kullanır. Örneğin tavşan yerine bir başka göstergeden ya da ses bileşiminden yararlanamaz. Değişebilirlik ise her dilin sürekli bir değişik içinde olması nedeniyle göstergelerde de zaman içinde gerçekleşebilecek değişmeleri anlatır. Türkçeden örnek verecek olursak bugünkü tavşan'ın VIII. yüzyılda tabışgan biçiminde geçtiğini gösterebiliriz. Öte yandan dil planlamaları, dil devrimleri sırasında bir göstergenin unutularak yerini bir başkasına bırakması da bizce değişebilirliğin tanıklarındandır. Örneğin Türkçede muallim'in yerini öğretmen'in alması, inhisar yerine tekel'in kullanılması da bu arada düşünülebilir. (2006, s. 35).

Saussure, *anlam* terimi yerine de *değer* terimini kullanmış ve göstergelerin insan zihnindeki ses imgesiyle olan bağlantılarına ve öteki göstergelerle olan sıkı bağlılıklarına göre farklı değerler kazanabileceğini belirtmiştir (Aksan, 2006, s. 35).

Saussure dışında pek çok dilbilimci sözcük ve sözcüğün anlamı üzerinde durmuş ve farklı fikirler öne sürmüştür. Aksan, bu araştırmacıları ve onların görüşlerini özetleyerek aktarır. Buna göre Wittgenstein, Guiraud, Zvegintsev, Hofmann gibi isimler sözcüğün anlamının onun dil içindeki kullanımı olduğunu öne sürerler ve anlamın değil kullanımın önemli olduğunu ifade ederler. Firth ise bir öğenin anlamını, öteki birimlerle kurduğu ilişkilerle oluşturduğu örgüyle çerçevelendirir (2006, s. 46).

Araştırmacıların tanımlarını aktardıktan sonra Aksan, sözcüğe dayalı anlam tanımını şu şekilde yapar:

> Dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram. (2006, s. 48).

Bir sözcüğün anlamı değişik bağlamlar içinde farklı farklı kavramları yansıtsa da söz konusu sözcük "sözlük anlamı" denilebilecek tek bir anlama sahiptir. Bu anlam, literatürde, *temel anlam, gerçek anlam* gibi adlarla anılır.

3.1.1. Temel Anlam Öğesi ve Göndergesel Temel Anlam

Dünyadaki nesneler anlambilim terminolojisinde *gönderge* olarak adlandırılır. Göndergelerin belirli bir bağlam ve konu içinde olmadan tek bir sözcük *gösterge* biçiminde algılanması durumunda, insan zihninde canlanan ilk tasarım temel anlam öğesidir.

Aksan, bir göndergenin göstergeyle olan ilişkisinin zaman içerisinde değişikliğe uğrayabildiğini, bu nedenle sözcüklerin temel anlamlarını belirli bir zaman dilimi içerisinde, eşzamanlı düşünmek gerektiğini aktarır (2006, s. 51).

3.1.2. Tasarımlar, İmgeler

Aksan, göstergelerin insan zihninde yalıtılmış halde bulunmadığını, beynin diğer bütün işlevlerini gerçekleştirirken yaptığı gibi göstergelerin çağrışımlarını da art arda işleme soktuğunu söyler. Bu duruma örnek olarak *savaş* sözcüğünü veren Aksan, sözcüğün insan zihninde silahlar, bombardımanlar, yaralılar, ölüler, yıkıntılar gibi tasarımların canlanmasına neden olduğunu belirtir. Dolayısıyla tasarımlar, kavramlara ve göstergelere bağlıdır (2006, s. 52).

Doğan Aksan, kavramlara ve göstergelere bağlı tasarımları *genel tasarımlar* ve *özel tasarımlar* olmak üzere ikiye ayırır. Genel tasarımlar bir toplumun fertlerine özgü tasarımlardır ve o topluma ait fertlerin zihninde bir gösterge algılandığında ortak imgeler belirir. Özel tasarımlarda ise kişinin yetiştiği çevre, yaşam deneyimleri, kültür seviyesi gibi etkenler devreye girer. Aksan, özel tasarıma örnek olarak hiç deniz görmemiş bir köylü çocuğunun *plaj* sözcüğünü duyunca zihninde oluşan tasarım ile şehirde büyüyen bir çocuğun zihninde oluşan tasarımın farkını verir (2006, s. 54).

3.1.3. Duygu Değeri

Sözcüklerin algılandığı anda zihinde canlanan tasarımın yanında bir de duygu değerleri vardır. Örneğin *böcek* sözcüğü böcek korkusu olan bir insan için ürperti, tiksinti gibi duygular hissettirirken böyle bir korkusu olmayan biri için sadece bir hayvan adı olarak zihinde canlanır.

3.1.4. Yan Anlam

Dillerde sözcüklerin temel anlamlarının yanı sıra pek çok yan anlamı vardır. Anlambilimde *çokanlamlılık* terimiyle ifade edilen bu durum kimi araştırmacılara göre dilin temel niteliklerinden birini sergiler. Aksan, bu niteliğin insanoğlunun kavramları kimi zaman daha etkili, daha somut, daha kolay, biçimde dile getirebilmek için aralarında biçim, işlev, amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan başka kavramlara dayanarak açıklamak istemesinden kaynaklandığını, zaman zaman da benzetmeli, nükteli anlatım eğiliminin bu durumu sağladığını belirtir (2006, s. 58).

Sözcüklerin yeni anlam kazanması organ adları, vücut bölümleri, çok kullanılan eylemler olmak üzere insana ait özelliklerin doğadaki nesnelere, doğadaki nesnelerin de insanlara aktarılması yoluyla gerçekleşir. Her dilde yan anlamlar genellikle dört şekilde göstergelere bağlanır.

1. Somuta yeni somut anlamlar eklenerek
2. Somuta yeni soyut anlamlar eklenerek
3. Soyuta yeni soyut anlamlar eklenerek
4. Soyuta yeni somut anlamlar eklenerek (Aksan, 2006, 60)

Doğadan insana, insandan doğaya yapılan bu aktarmaların ilk aşaması benzetmedir.

3.1.5. Benzetme

Her dilde anlatımı güçlendirmek, canlandırmak, akılda kalıcılığı sağlamlaştırmak için benzetmelerden faydalanılır. Benzetme, bir nesnenin niteliğini, bir eylemin hareketini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden ya da bir başka eylemden faydalanarak o nesneyi anımsatma biçimidir. Benzetmeler kişiden kişiye değişmekle birlikte bazı benzetmeler bir toplumun hafızasında zaman içerisinde yer ederek kalıplaşır.

Edebi eserlerde de benzetme en çok başvurulan söz sanatlarından biridir. Aksan'a göre eksiksiz bir benzetme dört öğeden oluşur.

1. Benzetilen
2. Benzeyen
3. Benzetme yönü
4. Benzetme edatı (2006, s. 61)

Örnek olarak *aslan gibi güçlü adam* cümlesinde *aslan* benzetilen, *gibi* benzetme edatı, *güçlü* benzetme yönü, *adam* da benzeyen olarak karşımıza çıkar. Tam bir benzetme sanatında bu dört öğe bulunur fakat benzetme sanatı sadece bu dört öğe üzerine kurulu değildir. Edebi eserlerde birtakım aktarmalar, çağrışımlar, temsiller ve işaretler yoluyla da benzetme sanatı yapılabilir. Literatürdeki adları alegori, metafor, sembol olan terimlerin hepsi temelde benzetme sanatıdır.

3.1.5.1. Alegori

Alegori, Grekçe bir sözcük olup iki ayrı kelimenin birleşiminden oluşur. Bu sözcükler "öteki, diğer" anlamına gelen *allos* ve "toplulukta konuşmak" anlamına gelen *agoreuein* sözcükleridir. John Whitman'a göre bu iki kelime birleştiklerinde "hem gizlice söylenen" hem de "halk için uygun olmayan" anlamlarının yanı sıra "başka türlü konuşmak", "başka şeyler söylemek", "kastedilenden başka bir şeyler söylemek" gibi anlamlar kazanan sözcük "bir şey söylerken başka bir şey kastetmek" şeklinde tanımlanabilir (Açıl, 2014, s. 146). Sözcük, Türkçe sözlükte ise "Bir görüntü, bir yaşantı veya davranışın daha iyi kavranmasını sağlamak için göz önünde canlandırıp, dile getirme" şeklinde tanımlanmıştır (GTS, alegori mad.).

Türk edebiyatında en çok Osmanlı dönemi klasik Türk şiirinde ve genellikle tasavvufi eserlerde alegorik anlatım tarzı kullanılmıştır. Açıl, Osmanlı döneminde alegori sözcüğünün bulunmadığını bunun yerine *istiâre-i temsiliyye* teriminin görüldüğünü dile getirir (2014, s. 147).

Osmanlı dönemindeki adından da anlaşılacağı üzere alegori benzetmeye dayalı bir anlatım biçimidir. Alegorinin kavramsal çerçevesini çizen Açıl, alegorinin teşbihe dayalı bir anlatım türü olduğunu çünkü alegori kurmak için iki nesne arasında benzerlik ilgisinin olması gerektiğini ifade eder (2014, s. 149).

Demirel de alegorinin benzetmeyle olan ilgisini şu cümleyle açıklar:

> Alegori ile mecâz arasında yakın bir benzerlik vardır. Mecâz, bir kelimenin gerçek/sözlük anlamı dışında başka bir anlamda kullanılmasıdır. Mecâzî kullanım, benzetme amacıyla kullanıldığında istiâre, benzetme dışında bir amaçla kullanıldığında *mecâz-ı mürsel* adını almaktadır. Bir anlatımda birden fazla istiâre kullanıldığında, temsilî istiâreyle karşı karşıyayız demektir. (2012, s. 918).

Açıl'a göre G. R. Boys-Stones ve Angus Fletcher gibi benzetme, metafor ve alegori üzerine çalışan araştırmacılar da alegorinin bir benzetme ürünü olduğunu kabul ederler. Boys Stones düşüncesini güçlendirmek için Cicero'nun "Devam eden bir akışta daha fazla metafor bulunduğunda, başka bir konuşma türü açıkça ortaya çıkar ve Grekler buna *alegori* derler." cümlesini alıntılar (2014, s. 150).

Türkçede alegorik tarzda eser kaleme almanın tarihi oldukça eskiye dayanır. Örneğin XI. yüzyılda yazılan ve İslamî dönem Türk edebiyatının ilk eseri olan *Kutadgu Bilig* de alegorik tarzda kaleme alınmıştır ve içerisinde pek çok metafor barındırmaktır.

Kutadgu Bilig alegorinin metaforla olan ilişkisini ortaya koyması bakımından güzel bir örnektir.

3.1.5.2. Metafor

Metafor sözcüğü Yunanca *métaphore* sözcüğünden gelir ve sözcük anlamı "nakil, aktarma" olarak açıklanır (Aksan, 2006, s. 62). Metafor, bir kavramın arasında benzerlik ilgisi bulunan başka bir kavramla algılanma durumudur.

Yunusoğlu, modern görüşe göre metaforun, insanın kavramsal sisteminde mevcut bulunan zihnî modellerin, iki alan "kaynak alan ve hedef alan" arasındaki haritalanması biçiminde tanımlandığını belirtir (2016, s. 2). Lakoff- Johnson, metaforun gündelik hayatta sadece dilde değil düşünce ve eylemde de yaygın olduğunu, insanoğlunun günlük kavram sisteminin ve eylemde bulunduğu terimlerin de doğası gereği metaforik olduğunu belirtir (2015, s. 27).

Kavram türleri bakımından metaforlar ontolojik metaforlar, yönelimsel metaforlar ve yapısal metaforlar şeklinde üç ana gruba ayrılır. Ontolojik metaforlar soyut kavramları somutlaştıran metaforlardır. Yönelimsel metaforlar insanın içinde bulunduğu çevrede şekillenen uzam/mekân yönelmeleri ile oluşturulan metaforlardır. Örnek vermek gerekirse *Ruhum kanatlandı* cümlesinde *mutlu olan yukarıdadır* yönelimsel metaforu ortaya çıkmaktadır. Yapısal metaforlar ise bir kavramın bir başkası tarafından yapıya büründürülmesiyle oluşan metaforlardır. Örneğin *Vaktimi harcadım* cümlesinde *vakit nakittir* metaforu ortaya çıkmış ve vakit kavramı para kavramıyla yapıya kavuşturulmuştur.

Nesnelerin metaforlaştırılması, karşılaştırma ve benzetme aracılığıyla gerçekleşir. Sonuçta ortaya çıkan metafor konuşurun kendi fikirlerini somutlaştırmanın, anlatımını güçlendirmenin bir aracıdır. Aynı zamanda metaforlar nesneler arasındaki benzerlikleri de açığa çıkarır.

Metafor, klasik görüşte edebi eserlerde görülen bir söz sanatı, çağdaş görüşte kavramsal sistemin bir parçası olarak dilin ve düşüncenin vazgeçilmez unsurudur. Metaforun ortaya çıkışıyla ilgili olarak Yunusoğlu, bir dildeki nesne adlarının anlam yönünden genişleyerek esas anlama yakın ya da benzer özellikleri olan başka bir nesneyi ifade

etmek için kullanılan durumlarda, başka bir ifadeyle sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılması, gerçek anlam ile kastedilen yeni anlam arasında çağrışım bulunması şartıyla oluştuğunu ifade eder (2015, s. 34).

3.1.5.3. Sembol

Sembol terimi Yunanca *sumbolon* sözcüğünden gelir ve "taşıyan, aracılık eden" anlamlarına gelir. Türkçe karşılığı *simge* olan sembol, bir düşüncenin ya da nesnenin yerini tutan, bir kavramı veya bir düşünceyi belirten gözle görünür ve anlamı bilinir işaret demektir (Ferah, 2012, s. 3).

Anlambilim açısından değerlendirildiğinde sembolün işaret ettiği nesneyle arasında analojik bir ilişki bulunmaktadır.

Örnek vermek gerekirse Budizm'in *Mahāyāna* mezhebine ait metinlerde aydınlanma, Nirvana'ya ulaşma anı *şimşek* simgesiyle anlatılmıştır. Burada şimşek sözel imge unsuruna bağlı bir semboldür. Budizm'e göre aydınlanma herhangi bir anda gerçekleşir. O anı yakalayan kişi aydınlanmış olacaktır. Görüldüğü üzere şimşeğin anlık bir doğa olayı olmasıyla Nirvana'ya ulaşma arasında bir benzerlik ilgisi vardır.

Semboller bir söz sanatı unsurudur ve edebî eserlerde özellikle de şiir dilinde karşımıza çok fazla çıkarlar. Öyle ki şiirde *sembolizm* adlı bir edebi akım bile meydana gelmiş ve dünyaca ünlü şairler bu akımın takipçileri olmuşlardır. Sembolizme göre, dilin sınırları tecrübenin son sınırları demek değildir. Demirel'e göre dille ifade edilmesi zor olan veya dilin erişemediği gerçeklerin, başka türlü anlatılma ve kavranma şekilleri bulunabilir. Sanat ve edebiyatta olduğu gibi, din alanında da nesnel ve katı gerçekliğe dayanan veya onu çağrıştıran bir dil yerine sezgiye dayalı esnek bir dil, bu anlama ve kavrama imkânını bize verebilir (2012, s. 921).

3.1.6. Sayı Sözcükleri ve Anlam İlişkisi

Sayı sözcükleri sözcükte anlam açısından incelendiğinde sayı adlarının sadece nicelik ifade eden adlar olmadığı görülmektedir. İnsanoğlu, sayılara temel anlamları dışında pek çok metaforik ve sembolik anlamlar yüklemiştir. Sayı adlarına yüklenen bu

metaforik ve sembolik anlamların geçmişi ilk kuşaklara kadar uzanmaktadır. Güneş ve ayda belirli aralıklarla görülen değişimler ve bunların sonucunda ortaya çıkan birtakım doğa olayları insanların yaşamlarını bu maddi düzene göre ayarlamalarına yol açmıştır. Bu düzen içerisinde bazı sayılar bereketli, uğurlu ve kutlu görülürken bazı sayılar da uğursuz, kutsuz ve lanetli görülmüştür. Schimmel, ilk insanların sayılara olan bakışını şöyle ifade eder:

> Muhteşem doğa kitabının insan yaşamını ölçmeye yaramış işaretleri olan güneş ve ay, her zaman insanların sayıların çok özel olduğunu hissetmelerine yol açmıştır. Yalnızca mekân ve zamanı soyut formüllerle sınırlayıp belirlememişler, aynı zamanda yıldızlar ve diğer doğal görüngülerle kurulan gizemli ilişkiler sisteminin de bir parçası olmuşlardır. İlk kuşaklar genellikle bu görüngüyü ruhlarla, tanrılarla ya da cinlerle bağlantı olarak ya da onların temsilcisi olarak düşünmüşlerdir. Bir sayıyı ve içindeki güçleri bilmek, ölümlülerin bu gücü, uygun ruhların yardımını sağlamak, büyücülük yapmak ya belirli formülleri saptanmış sayıda yineleyerek dualarını daha etkili kılmak için kullanmalarını mümkün kılmıştır. Sayıların gizli anlamının bilgisi hem folklorda hem de ciddi edebiyatta yansır; bu bilgi göksel kürelerin armonisini gösterdiği düşünülen müzikte olduğu gibi ortaçağ mimarisinde de görülebilir. (1998, s. 8).

İlk kuşakların sayılara yükledikleri bu gizli anlamlar beraberinde sayı sembolizmi ve sayı mistisizmini getirmiş ve bu alan edebiyatta, mimaride, müzikte, dinî inanç ve uygulamalarda kendisini hissettirmiştir. Sayı sembolizminde genel kabul sayıların nicel anlamlarının yanı sıra ezoterik, sembolik, felsefî ve metafiziksel anlamlarının olduğudur. Sayı sembolizmi literatürde farklı farklı adlarla anılsa da genel olarak *numerology* "sayı bilimi" şeklinde ifade edilmektedir. Sayı sembolizminin temelleri milattan önce VI. yüzyılda Pisagor ve takipçileri tarafından atılmıştır.

Schimmel, Pisagor'un müzik aletlerinin tel uzunluklarına karşılık gelen müzik skalalarının oranını keşfettiğini ve bu oranın *1:2, 2:3, 3:4* olduğunu söyler. Pisagor ve takipçileri için bu keşiften sonra ilk dört tam sayı mükemmel sayılar olarak görülmüştür (1998, s. 21).

Pisagor, müzik aletlerindeki bu uyumu görünce doğadaki her olgunun sayılarla ifade edilebileceği fikrini benimser. Pisagor ve takipçileri için sayılar soyut matematiksel kavramlar değil, dünyadaki her şeyde ontolojik olarak var olan varlıklardır.

Jung Ah Kim, Pisagor'dan sonra onun bir takipçisi olan Philolaus'un Pisagor'un ortaya koyduğu düzen doktrinini kaydeden ve sistemli hale getiren kişi olarak bilindiğini belirtir (2001, s. 27). Philolaus, Pisagor'un matematiksel ve mistik sayı doktrinine coğrafi unsurları da ekleyerek Pisagor'un sayıların tüm fiziksel varoluşun özü olduğunu fikrini tekrarlar.

Schimmel, Pisagorcuların en çok tek ve çift sayılar arasındaki ilişkiden etkilendiklerini belirtir ve bu durumu şöyle ifade eder:

> Pisagorcular özellikle tek sayılarla çift sayılar arasındaki ilişkiden büyülenmişlerdi. Basit armoniler arasındaki oranların bu ilginin kaynağı olabileceği iddia edilmiştir. Pisagorcular evrendeki her şeyi iki kategoriye bölecek kadar ileri gittiler: Tek sayılar sağ tarafa ait olup, sınırlı, eril, kalanlı, doğrulu, ışık saçan ve iyilik dolu, geometrik terimlerle belirtilirse kareyle bağlantılıydı; çift sayılar ise sonsuz gök küresine ait olup, sınırsız çok katlı, sol taraf, dişil, hareketli, yalan dolu, karanlık, kötü ve geometrik terimle belirtilirse dikdörtgendir. (1998, s. 22).

Pisagor doktrininde ilk on sayı içlerinde şu anlamları barındırır:

Monad "bir" sayısı Pisagor doktrininde yaratıcıyı ve erilliği sembolize eder. Yaratıcıyı temsil ettiği için *bir* sayısı her şeyin başlangıcı olarak kabul edilir.

Dyad "iki" sayısı Pisagor prensibinde ayrılığın, düzensizliğin ve dişiliğin sembolüdür.

Triad "üç" sayısı Pisagor felsefesinde eril *1* ile dişi *2* sayısının toplamından meydana gelmiş ilk gerçek sayıdır. *Üç*, Pisagorcular tarafından birlik ve çokluğun uyumu olarak düşünülmüştür.

Tetrad "dört" sayısı ilk kare sayı olduğu için Pisagorcular tarafından mükemmeliğin sembolü olarak görülmüştür. Onlar için *dört,* maddi düzenin sayısıdır.

Pentad "beş" sayısı insan vücudunun dört uzvu ile başını temsil eder. Aynı zamanda *beş*, dişi *2* ile eril *3* sayısının toplamıdır ve bu nedenle evliliğin sayısı olarak düşünülür.

Hexad "altı" sayısı ilk üç sayının toplamı olduğu için Pisagorcular tarafından mükemmel sayı olarak görülmüştür.

Heptad "yedi" sayısı ilk gerçek sayı olan *3* ile maddi düzenin sayısı olan *4*'ün toplamından oluştuğu için kutsal bir sayı olarak görülür. *Yedi*, ilk on sayı arasından hiçbir sayıya bölünmediği için bekâretin sembolü olarak da düşünülmüştür.

Ogdoad "sekiz" sayısı ilk küp olduğu olduğu için adaletin sembolü olarak görülmüştür.

Ennead "dokuz" sayısı *üç* sayısının karesi olması sebebiyle Pisagorcular tarafından kutlu bir sayı olarak düşünülmüştür.

Dekad "on" sayısı Pisagorcular için en kutsal sayı *on* sayısıdır. İlk dört sayının toplamıdır ve yaratılışı sembolize eder. Ayrıca her on yıllık zaman dilimi Pisagorcu anlayışta bir döngüyü, değişimi ifade eder.

Pisagor ve takipçilerin ortaya koyduğu bu felsefe, kendilerinden sonra gelen pek çok düşünür tarafından eleştirilse de bir o kadar da destek bulmuştur. Sayılara yüklenen bu sembolik anlamların gelişmesinde dinlerin de büyük etkisi olmuştur. Kutsal kitaplarda sayıların birçok yerde geçmesi insanoğlunun sayı sözcüklerine daha fazla önem vermesine yol açmıştır. İnanç ve uygulamalardaki sayısal ifadeler zamanla günlük yaşamın her alanına sirayet etmiş, dolayısıyla bazı sayıların kutsiyet kazanmasına neden olmuştur. İnsanlar kutsal kitaplardaki harflerle sayılar arasında bir ilişki kurmuş bunun sonucunda *Kabala*, *Ebced* gibi sayısal şifreleme yöntemleri geliştirmişlerdir.

Sayı sembolizmi evrensellik gösterdiği kadar toplumdan topluma kültürden kültüre değişiklikler de gösterir. Hopper, sayı sembolizminin evrensel insan deneyimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını söyler. Hopper'a göre insanların on parmağının olması, başında yedi delik olması, her gün yalnızca bir güneşin doğup batması gibi olaylar insanların ortak deneyimleridir (2000, s. 5).

Sayılara yüklenen anlamların toplumdan topluma değişiklik göstermesine örnek olarak da *dört* sayısının Türk ve Çin kültüründeki sembolik değeri gösterilebilir. *Dört* sayısı Çincede *si* "ölüm" sözcüğüyle eşsesli bir sözcük olduğundan pek çok Çinli için bir tabudur (Eberhard, 2000, s. 100). Türk kültüründe ise *dört* sayısı İslamî değerlerin de etkisiyle kutsal bir sayı olarak görülür.

Buraya kadar çizilen kuramsal çerçevede anlambilim ve sözcük anlambilim üzerinde durulmuş, sözcükte anlamın tanımı yapılmış ve buna göre sözcüğün temel anlamının yanı sıra yan anlamlarının olduğu da vurgulanmıştır. Sözcüklerin bu yan anlamları aktarmalar ve benzetmeler yoluyla kazandığı belirtilmiş, benzetme başlığı altında diğer yan anlam kazanma yolları anlatılmıştır. Buna göre alegori, metafor ve sembol kavramları temelde bir benzetme çeşididir ve sözcükler metaforik ve sembolik kullanımlar sonucu yeni anlamlar kazanırlar.

Yunusoğlu, dilin kuruluşu ve semantik yapısının ulusların kültürü, örf-âdeti, dinî inancı, çevresindeki kültürlerle etkileşimi ve coğrafi yerleşik alanları gibi unsurların etkisine maruz kalabileceğini söyler (2015, s. 77). Bir sözcüğün temel anlamı dışında farklı anlamlar kazanmasında sözcüğün kişinin zihnindeki tasarımı, sözcüğün kişide uyandırdığı duygu değeri ve içinde bulunduğu kültür dairesi nasıl etkili oluyorsa, aynı şekilde sözcüklerin yan anlam kazanma yolları olan metaforlar ve sembollerde de içinde

bulunan kültür büyük önem taşır. Bazı metaforlar ve semboller bir milletin geçmişten getirdiği birikimin sonucudur ve kalıplaşmıştır. Bazıları ise dinamiktir, değişim halindedir.

Eski Türkler farklı dinî inançları benimsedikçe sosyal hayatlarını ilgili dine göre düzenlemiş, edebî eserleri o dine göre oluşturmuş ve ister istemez o dinin kaynağı olan anadilden Türkçeye birtakım kavramlar, sözcükler ve dolayısıyla yeni metaforlar ve semboller girmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki kültürleri koruyan imgelerin ve simgelerin varlığıdır. Eliade bunu şöyle açıklar: "Atina kültüründen olduğu kadar, herhangi bir Avustralya kültüründen de hareketle, insanoğlunun sınırları bu kültürleri destekleyen simgeler sayesinde açığa çıkartılmaktadır" (1992, s. 210).

Biz de kültürün sözcüğün anlamı üzerinde bu yadsınamaz etkisini göz önünde bulundurarak anlam bakımından Eski Türkçedeki sayı sözcüklerini Türklerin girmiş oldukları farklı dinî çevreler etrafında meydana getirilen eserlerden örneklerle incelemeyi doğru bulduk. Çünkü din değişimi beraberinde kültür değişimini getirmektedir. Bu kültürel değişim de dile ve anlama yansır.

3.2. ANLAMBİLİMSEL AÇIDAN ESKİ TÜRKÇEDE SAYILAR

3.2.1. Bir

> *Yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı yüziŋe başıŋa* ***bir*** *t[egmedi]* "Zırhından (ve) kaftanında yüzden fazla ok vurdular. Yüzüne (ve) başına biri (bile) değmedi." (KT/D33)

Orhon yazıtları, metindilbilimsel yapısı itibarıyla pek çok eksiltili cümlelerin bulunduğu metinlerdir. Bu yapıdaki cümlelerin olmasındaki temel neden yazıtların taşlara kazınmış olmasıdır. Yazma işlemi oldukça zor ve yazılan alan sınırlıdır. Ayrıca edebi tür itibarıyla söylev niteliği taşıyan yazıtlarda kimi satırlarda okuyucunun çözümleyebilmesi ve ders çıkarabilmesi için metin yapısında eksiltili cümlelerin bulunması bu edebi türün doğal özelliklerinden biridir. Leyla Uzun, Orhon yazıtlarındaki eksiltili cümle yapılarını özne eksikliği, nesne eksikliği, tamlayan eksikliği ve tümleç eksikliği olmak üzere dörde ayırmıştır (1995, s. 92).

Buna göre yukarıdaki cümlede özne eksiltili bir cümle söz konusudur. Cümlede Köl Tigin'in zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurulduğu fakat bu oklardan hiçbirinin yüzüne ve başına isabet etmediği anlatılırken *bir tegmedi* şeklinde bir eksiltili yapı görülmektedir. Burada ok sözcüğü cümlenin öznesidir ve yazılmamıştır. Cümledeki *bir* sayısı temel anlamında kullanılmakla beraber özne işlevinde kullanılarak eksiltili anlatımın bir aracı konumundadır.

3.2.1.1. Bir Teg

> *Ançulayu y(e)me öŋre ertmiş üddeki tınl(l)glarnıŋ kılu tüketmiş buyanlarıŋa kin keligme üddeki tınlıglarnıŋ kılguluk buyanlarıŋa alkuka barça* ***bir teg*** *iyin ögirür m(e)n* "Öylece de önceki, geçmiş zamandaki canlıların işleyip tamamla(n)mış iyiliklerine; ilerde, gelecek zamandaki canlıların işleyecekleri iyiliklerine (de), bütününe toptan, aynıymışçasına sevinir." (Ölmez, AY/152/5-10)

Altun Yaruk'tan alınan bu cümlede Bodisavatların kendi zamanlarında işlenen sevaplara, yapılan iyiliklere ne kadar seviniyorsa geçmişte yapılan ve gelecekte yapılacak olan iyiliklere de aynı derecede sevineceği anlatılmaktır. Cümlede derecelendirme *bir* sayısı ve *teg* edatıyla sağlanmaktadır. İşlenen bütün sevapların derecesi *bir* sayısına benzetilmiş ve teşbih sanatı meydana getirilmiştir.

3.2.1.2. Bir Uçlug Köŋül

> *Eŋ başlayuça* ***köŋül bir uçlug kılıp*** "İlk olarak gönülleri birleştirip…" (AY/25/6)
>
> *[ayagka te]gimlig bodisvat köŋül[in biligin* ***bi]r uçlug kılıp*** *yığıp [terip erŋ]ek sukıgınça üdte [lo]kik atlag yertinçü yolın ü[çünç] öŋsüz teŋri yerinteki sekiz [ordu]lardakı nizvanilarag öçürüp tarkarıp* "Saygı değer Bodisavat gönlünü bilgisini bir uçlu kılıp yığıp parmak sığımınca zamdan lokika adlı dünya yolunu üçüncü renksiz tanrı yerindeki sekiz saraydaki klesaları yok edip… (Mait/15/22-27)

Bir uçlug köngül kıl- ifadesi Eski Uygurcada deyimleşmiş ifadelerden biridir. "Aynı amaca yönelmek, aynı amaç için çalışmak" anlamlarına gelen deyim Budizm çevresinde yazılan Eski Uygurca metinlerde görülen bir başka terim olan *bir yintem köŋül* ifadesiyle karşılaştırılabilir. *Yintem* sözcüğü için Clauson "daimi, sürekli" anlamlarını verse de (1972, s. 947) sözcük bu terimde *bir* sayısıyla birlikte "tek, bir" anlamını ifade etmiştir. *Bir yintem köŋül* terimi SH'de Skr. *cittamatra* "idealizm, bilinçten başka hiçbir varlığı olmayan doktrin" şeklinde tanımlanmıştır (Tokyürek, 2019a, s. 285).

Conze, *Mahāyāna Budizmi*nin *Yogācāra* okulu öğretisi olan *cittamatra* öğretisi hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre *cittamatra* öğretisi bilinç dışındaki her şeyin varlığını reddeder. Bu öğretiye göre canlı cansız tüm nesneler sadece bilinçtir. *Yogācāra* okulunun Çindeki biçimi ise *Weih-Shih* koludur. Bu kolun da amacı tüm düşünce nesnelerini ortadan kaldırmak, bunların hepsinin bilinçle algılama düzeyine bağlı olduğunu kavramak ve her şeyi yalnızca bir kavrama, birliğe indiren o salt bilince ulaşmaktır (2005, s. 124).

Mağfiret Kemal Yunusoğlu da Maitrisimit'teki örneğe dayanarak *bir uçlug kıl-* ifadesinin Eski Uygurcadaki deyimleşmiş ifadelerden biri olduğunu söyler ve deyim hakkında şu açıklamalarda bulunur:

> Biz *bir* ve *uç* kavramları hakkındaki bilgimize dayanarak *gönül* ve *bilim* gibi iki kavramı nesneleştirerek onların aslında ayrı ayı iki uca sahip olduğunu, bunları birleştirmenin onların uçlarını birleştirmek, yani ortak bir uçta birleştirmek olduğunu düşünebiliriz. Burada insanların ontolojik varlıklar üzerindeki görüşlerinin kavramsal sonucu olarak meydana gelen *varlık maddedir* temel metaforu çerçevesinde gönül ve bilimin ucu bulunan somut bir şey gibi algılanmakta olduğu görülmektedir. (2016, s. 138)

Sonuç olarak *bir uçlug kıl-* ifadesinde bir sayısının metaforik anlamda kullanıldığı görülmektedir.

> *Köŋülli adkangulı yme* ***bir tözlüg*** *erür sansar nirvan bir tözlüg ärür* "Bilinç ve duyu nesnesi (viṣaya) de bir tözlüdür. Samsārā ve Nirvāṇa bir tözlüdür." (KN/148)

Bir uçlug kıl- ve *bir yintem köŋül* terimlerine benzer bir diğer terim *bir tözlüg* terimidir. Bu terimle evrendeki her şeyin aynı tözden geldiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla Yunusoğlu'nun ortaya koyduğu *varlık maddedir* temel metaforu çerçevesinde *bir tözlüg* ifadesindeki *bir* sayısı metaforik anlamda kullanılmıştır.

3.2.1.3. Bir Bayat

> *Üküş ögdi birle tümen miŋ sena*
>
> *Ugan* ***bir*** *bayatka aŋar yok fena*
>
> "Kadir ve bir olan tanrıya çok hamd ve sena olsun; onun için fanilik yoktur." (KB/2)

Bir sayısı bütün sayıların çıkış noktasıdır. Her sayı *bir*den meydana gelir. Kendisiyle çarpıldığında yine kendisini veren tek sayı *bir*dir. *Bir* sayısının bu matematiksel özellikleri doğal olarak onu ilahiliğin ideal sembolü konumuna getirmiştir. Schimmel, bu durumu şöyle ifade eder:

> Tek ve çift sayılar arasındaki karşıtlıkla ifade edilen bir ve çok arasındaki karşıtlık daha sonra, özellikle gizemcilikte, bölünmemiş mutlak birliğin hedefi olarak vurgulanmıştır. Bu yaklaşımla tek sayılar popüler inançla, hatta teolojik spekülasyonlarda önemli rol oynamıştır. Platon'a göre, bütün çift sayılar kötü yazgınındır ve Hopper çok doğru olarak şöyle söyler: "Dişil sayılar zaten gözden düşmemiş gibi bir de, çizgi analojisiyle sonsuzluğun utancı üzerlerine düşürülmektedir." Vergilius şunu iddia eder: "*Numera deus im pare gaudet*" "Tanrı tek sayıyla hoşnut oldu"; ve aynı fikir İslamî gelenekte de bulunur: "Gerçek Tanrı tek sayıdır (vitr, yani "Bir"dir) ve tek sayıları sever." Shakespeare de şunu söyler: "Tek sayılarda tanrısallık vardır." (1998, s. 24)

Tek tanrıcı bütün dinlerde olduğu gibi İslam'da da mutlak *bir* olan Tanrı'dır. Müslümanların kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'de Allah'ın birliği ve mutlaklığıyla ilgili pek çok ayet vardır. Müslümanlığın ilk şartı Allah'ın birliğine imandır. Kutadgu Bilig'in ikinci beyti olan bu beyitte de Tanrı, *bir* sayısıyla sembolleştirilmiştir.

Sonuç olarak *bir* sayısı yazıtlarda ve Maniheist çevre metinlerinde genellikle temel anlamıyla yer alırken Budist ve İslamî çevre metinlerinde ise temel anlamının yanı sıra KN'de ve KB'de görüldüğü gibi ilahiliği ifade etmek için kullanılan bir sembol olarak görülmektedir.

3.2.2. Ėki

3.2.2.1. Ėki Şad

> *İnim köl tėgin birle **ėki şad** birle ölü yitü kazgantım*. "Kardeşim Köl Tigin ile ve iki şad ile öle yite kazandım." (KT/D27)
>
> ***Ėki şad** ulayu iniygünüm oglanım beglerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tėp sakıntım* "İki şad ve diğer kardeşlerim, çocuklarım, beylerim, halkım (hepsinin) gözü kaşı yaşlı olacak diye düşündüm." (KT/K11)

Clauson, *şad* sözcüğünün İran kökenli olduğunu fakat İranî dillerin hangi lehçesinden geldiğinin bilinmediğini kaydeder. Sözcüğün anlamını ise "kağanın oğlu ya da kardeşi tarafından kullanılan bir unvan" olarak açıklar (1972, s. 866). Şirin, *şad* sözcüğünün tanımını şu şekilde yapar. "Yabgu ile birlikte kağandan sonraki en yüksek rütbe olan ve kağanın erkek kardeşine veya oğluna ihsan ettiği bir unvan." (2016, s. 371). *Şad* sözcüğünün kökeni konusunda kesin bir görüş olmasa da araştırmacılar, sözcüğün Köktürk devlet teşkilatında *kağan* ve *yabgu*dan sonra gelen ve kağanlık soyundan kişilere verilen bir unvan olduğu konusunda hemfikirdirler.

Yazıtlarda açıkça ifade edilmektedir ki amcası Kapgan Kağan tahtta iken Tarduşların üzerine *şad* olarak atanan Bilge Kağan amcasının ölümüyle tahta çıkmış, kardeşi Köl

Tigin'i de ordunun başına getirmiştir. Bilge Kağan tahta çıktıktan sonra doğunun ve batının *şad*larının kim olduğu konusunda ise net bir bilgi yoktur. Yazıtlarda geçmese de Çin kaynakları İlteriş Kağan'ın Bilge Kağan ve Köl Tigin dışında başka erkek çocuklarının olduğunu kaydetmiştir.

Togan, Eski T'ang Tarihi adlı kitabında bu durumla ilgili şunları kaydeder:

> Tengri Kağan'ın iki amcası vardı; onlar, orduyu kendi aralarında üleşmişlerdi. Doğuda olana Sol Şad, batıda olana Sağ Şad deniliyordu; en seçkin süvariler de bu iki şad arasında paylaşılmıştı. (2006, s. 61).

Taşağıl da aynı kaynağı şu şekilde çevirir:

> Tengli'nin amcası ayrı hallerde asker ve atları idare ediyorlardı. Doğudakinin unvanı Sol Şad, batıdakinin unvanı Sağ Şad idi. Onun bütün çarpışmaları iki şadın emri altında oluyordu. (2004b, s. 74).

Görüldüğü üzere Çin kaynaklarında Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan'ın iki amcasının olduğundan bahsedilmektir. Tengri Kağan tahtta iken doğunun ve batının üzerine *şad* olarak atanan bu iki kişi kuvvetle muhtemel Bilge Kağan'ın tahtta olduğu sırada da şadlık görevlerinde bulunmuştur. Köl Tigin yazıtından alınan yukarıdaki cümlelerin ikincisinde geçen *ėki şad ulayu iniygünüm oğlanım* ifadesi bu durumu güçlendirmektedir. Buna göre Bilge'nin Köl Tigin dışında en az dört kardeşi daha vardır. Bu kardeşlerden ikisi ise *şad*lık makamında bulunmaktadır.

3.2.2.2. Ėki Agulug Yol

> *Yetinç yme söde b(e)rü* ***ėki agulug yol başıŋa*** *tamu kap(ı)gıŋa azguruglı yolka kim teser bir igid nomug törög tutugma ekinti yme yekke t(e)ŋri tepen yükünç yükünügme* "Yedinci olarak da (eğer) birisi "iki zehirli yol başına ve cehennem kapısına saptıran yola (nasıl girilir)?" diye merak ederse bilmelidir ki (bunun) ilk (sebebi) yalan bir öğretiyi savunmak ve ikincisi de şeytana tanrı deyip secde etmektir! (Hua/162-168)

Özbay, *ėki agulug yol başı* ifadesinin öldükten sonra bedenlerini terk edip diğer âleme göçen, cehennemde mahvolacak kötü ruhların gidecekleri yol ayrımı olarak düşünülebileceğini ifade eder (2014, s. 138). Metinden anlaşılmaktadır ki ölüm ve hayat kavramları veya aydınlık ile karanlık kavramları *iki zehirli yol* metaforuyla anlatılmıştır.

Yol metaforu pek çok dinde kendisine yer bulmuş bir metafordur. Yunusoğlu, dinlerin savundukları fikirleri dünya görüşleriyle birleştirerek birer yol biçiminde algıladıklarını ve insanların yolla ilgili kazandıkları tecrübelere dayanarak iyi ve kötü yolları tanımladıklarını ifade eder (2016, s. 262). Örnek vermek gerekirse İslam'daki *sırat'ı*

müstakim ifadesi de "apaçık, dosdoğru ve hak yol" anlamındadır. Kişiyi cennete ulaştıracak ibadetler ve davranışlar yol metaforuyla anlatılmıştır. Yine Budizmde de yol metaforu görülmektedir. Örneğin Eski Uygurca Budist metinlerde *üç yavlak yol* ve *üç türlüg ayıg yollar* metaforları dikkat çekmektedir. Bu terimde metaforik sürecin soyuttan somuta doğru işlediği düşünüldüğünde yol metaforlarının ontolojik metaforlara örnek oluşturduğu düşünülebilir.

3.2.2.3. Ėki Yaruk Ordo

> *Ėkinti [ym]e kün ay t(e)ŋr[ike]* ***ėki yaruk ordo*** *içre olorugma teŋri[lerke]* "İkinci olarak Güneş ve Ay tanrılara iki aydınlık saray içinde oturan tanrılara…" (Hua/39-41)

Orda/ordo sözcüğü Eski Türkçede "kağan çadırı" anlamına gelir. Clauson, sözcüğün dinî metinlerde "göksel konak" anlamı kazandığını belirtir. Sözcük günümüzde farklı fonetik şekillerde pek çok Türk dilinde yaşamaktadır. Tuv. *ordu*, Kaz. *orda*, Kır. *ordo* vd (1972, s. 203). Osmanlı Türkçesinde "hükümdar çadırı" anlamını koruyan sözcük zamanla "askerî çadır" anlamını kazanmış ardından da tüm askerî birliklerin genel adı olarak hem Osmanlı Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde askerî bir terim olarak kullanılagelmiştir.

İki yaruk ordo ifadesi Maniheist metinlerde genellikle "iki ışık sarayı", "iki ışık gemisi" olarak görülmektedir. Özbay, eski Türklerde gemi yerine saray sözcüğünün tercih edilmesinin sebebinin Maniheist rahiplerin Türklerin eski dinine saygı duyma ve benzetme yöntemi uygulayarak Maniheizmi halka daha çabuk benimsetme eğilimi olabileceğini düşünür (2014, s. 134).

Huastuanift'te *iki yaruk orda* ifadesiyle güneş ve ay kastedilmiştir. Maniheizmde güneş ve ay kutsaldır. Maniheistlere göre güneş iyi ateşle, ay da iyi suyla yaratılmıştır (Özbay, 2014, s. 134). Metinde güneş ve ay parlak, göksel bir saraya benzetilmiş ve *iki yaruk ordo* "güneş ve ay" metaforu kullanılmıştır.

3.2.2.4. Ėki Yıltız

> *Sekizinç kertü t(e)ŋrig arıg nomug biltükümüzde b(e)rü* ***ėki yıltızıg*** *üç üdki nomug biltim(i)z* "Sekizinci olarak gerçek tanrıyı temiz öğretiyi tanıdığımızdan beri iki özü üç devirli öğretiyi öğrendik." (Hua/194-197)

Yıltız sözcüğü Eski Türkçede "kök" anlamındadır (Clauson, 1972, s. 922). Maniheist metinlerde *iki* sayısıyla bir araya gelerek "iki öz, iki prensip" şeklinde dinî bir terim meydana getirirler.

Hacer Tokyürek, aydınlıkla karanlık arasındaki düalizme dayanan Maniheizmde iki kök düşüncesinin karanlıkla aydınlığın ya da kötülükle iyiliğin mücadelesini ifade ettiğini, iki kök prensibine göre aydınlık âleminin kralı tanrı Zurvan ile karanlık âleminin kralı tanrı Ahriman arasındaki mücadelenin anlatıldığını kaydeder (2019a, s. 463).

Schimmel, Maniheizmdeki iki kök öğretisinin düalizmi benimseyen bazı dinlerden farklı tarafları olduğunu belirtir:

> Bazı dinler kötülük gerçekliğinin güçlü etkisi altında düalistik bir dünya görüşü geliştirmişlerdir. En iyi bilinen ve varlığını hala sürdüren örneği ışık ve iyilik tanrısı Ahura Mazda ve karanlık, kötü özün tanrısı Ahriman'ın karşıt çiftiyle eski İran dini Zerdüştçülüktür. Bununla birlikte yalnızca daha sonraki gnostik sistemlerde özellikle Maniheizm'de kötü öz maddi her şeyle bağlantılandırılmışken iyi öz yalnız ruhsal şeylerle ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle de ruh, kötüden bu dünyanın ve bu bedenin maddi hapsinden kaçmak zorundaydı. (1998, s. 62)

Maniheizmdeki *iki kök* düşüncesinin hedefinde tüm canlı cansız varlıkların içinde az da olsa bulunan ışığı ortaya çıkarıp temizlemek ve sonunda başlangıçtaki ışık âlemine geri yollamak vardır. Sonuç olarak Eski Uygurca Maniheist metinlerde *ėki yıltız* terimi aydınlıkla karanlığı temsil etmektedir.

3.2.2.5. Ėki Ajun

> *Ol üdtin berü burhan kutın bulgınçaka tegi tört törlüg yavlak yollartın ertip ozup* ***ėki ajunlarta*** *tugdum bir teŋri yerinte ėkinti yalŋuk ajunınta* "O zamandan beri Buda mutluluğunu buluncaya kadar dört türlü kötü yollardan kaçıp kurtulup iki dünyada doğdum, birincisi tanrı yerinde, ikincisi de insan şeklinde." (AY/187/13-17)

Tokyürek, *ėki ajun* teriminin Budizmde önceki yaşamlarında iyi davranış sergileyenlerin tanrı ya da insan biçiminde yeniden doğmalarını ifade eden bir terim olduğunu belirtir. Budizme göre en iyi yaşam biçimi tanrılar dünyasında doğmaktır. Ardından insanlar dünyası gelir (2019a, s. 355).

Ėki ajun terimi tanrılar ve insanlar dünyasını ifade ettiğinden *iki* sayısı burada temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.2.6. Ėki Ermez

Yaruk yaşuk birle k(a)tılıp ***ėki ermez*** "Işık ile karışıp iki olmaz." (TotenB/166)

Totenbuch'tan alınan bu cümlede iki sayısı *er-* yardımcı fiiliyle bir araya gelerek *ayrıl-* fiilini karşılayan bir ifade olarak tanıklanmıştır.

Dinsel ve büyüsel düşüncede *iki* sayısı daima ilahi birliğin zıttı olarak düşünülmüş ve ayrılığın, kuşkunun, kötülüğün simgesi olmuştur. Schimmel, bu durumun *iki* sayısının matematiksel özelliklerinden kaynaklandığını belirtir. Sayı sembolizminin temellerini atan Pisagor ve takipçileri *iki* sayısını bölünebirliğinden ve çift sayı olmasından hareketle dişi sayı olarak tasavvur etmiş ve çokluğun sembolü olarak düşünmüşlerdir (1998, s. 57).

Tantrik bir metin olan Totenbuch'ta da *iki* sayısının sayı sembolizmindeki bu özellikleri yukarıdaki cümlede açıkça görülmektedir. Cümlede *iki* sayısı *ayrıl-* fiilini karşılayan bir sembol olarak kullanılmıştır.

3.2.2.7 Ėki Törlüg Yivekler

Bo ***ėki törlüg yiveklerig*** *toşgurmagınça tüketmegince burhan kutın küseteçi tözünlernin̆ kön̆ülleri inç bolmamak erür* "Bu iki türlü süsleri doldurmayarak ve tamamlamayarak buddha saadetini isteyecek asillerin gönüllerinin huzurlu olmamasıdır." (Tokyürek, AY/234/3-6)

Clauson, *yivek* sözcüğünün "araç- gereç, donanım" anlamlarına geldiğini, Eski Türkçe metinlerde genellikle *yivek* şeklinde transkribe edildiğini fakat bu transkripsiyonun yanlış olduğunu belirtir. Clauson'a göre sözcüğün aslı *yivig*'dir (1972, s. 875). Budizm çevresinde oluşmuş dinî metinlerde *yivek* sözcüğü *iki törlüg* sıfatıyla bir araya gelerek Çin. *智慧 zhìhuì* "bilgi" ve *厢德 xiāng dé* "iyi kök" kavramlarını karşılayan bir terim olmuştur. Türkiye Türkçesine "iki türlü süs" şeklinde aktarılan terim, insanın bilgi sayesinde cehaletten, iyi kökler sayesinde de kötü karmadan kurtulacağını ifade eder (Tokyürek, 2019a, s. 265). Dolayısıyla *iki* sayısı bu terimde *yivek* sözcüğüyle bir araya gelerek bilgiyi ve iyi kökü ifade eden ontolojik bir metafor olarak kullanılmıştır.

3.2.2.8. Törümüş Ėki

Törütgen barın̆a törütmiş tanuk
Törümiş ėki *bir tanukı anuk*

"Yaratıcı varlığına yaratılmış olanlar şahittir. Yaratılan iki birin hazır şahididir." (KB/15)

Schimmel, *Sayıların Gizemi*'nde Rückert'in *iki* sayısı hakkında yazdığı şu dizelerine yer verir. "İki kuşkudur, anlaşmazlıktır, uyumsuzluktur, çekişmedir, çift cinsiyettir." (1998, s. 57). Pisagorculardan bu yana *bir* nasıl tekliği, mutlaklığı temsil etmişse *iki* de evrendeki karşıtlığı, çokluğu, şirki ve kuşkuyu temsil etmiştir. Öyle ki bugün Türkiye Türkçesinde kuşku sözcüğünün eş anlamlısı olan *ikircik* sözcüğü daha Eski Uygurca metinlerde *ėkireçgü* şekliyle ve aynı anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. (ėkireçgü için bkz. 2.1.2.8).

İki sayısı evrendeki düaliteyi sembolize eder. Schimmel, dinî geleneklerde *iki* sayısının ayrılma, mutlak ilahî birlikten ayrı düşme anlamına geldiğini ve böylece *iki*'nin yaratma sözcüğüyle bağlantılı bir sayı olduğunu söyler (1998, s. 57).

Yukarıdaki beyitte Yusuf Has Hacib yine yaratıcının mutlaklığını ve tüm yaratılmışların ondan meydana geldiğini *bir* ve *iki* sayılarını kullanarak anlatmıştır. Yaratıcının sembolü nasıl *bir* ise yaratılanlar da *iki* ile sembolize edilir. Schimmel, *iki*'nin yalnızca yaradılışta devreye girdiğini çünkü karşıtlık olmaksızın maddi yaşamın var olamayacağını ifade eder. Elektrik akımının bir pozitif bir de negatif kutba gereksinimi vardır ve hayvanların hayatı nefes alıp vererek ve yüreğin daralması ve genişlemesiyle sürer. *İki*, yaratılanlar dünyasındaki bütün görünüşlerle bağlantılıdır (1998, s. 59).

Sonuç olarak *iki* sayısı bu beyitte yaratılanları temsil ettiğinden sembolik anlamda kullanılmıştır.

Yukarıdaki örneklere bakıldığında *iki* sayısının pek çok örnekte çeşitli sözcüklerle bir araya gelerek dini terim meydana getirdiği görülmektedir. Özellikle eski Türklerin düalist bir din olan Maniheizmi benimsemeleriyle *iki* sayısının metaforik ve sembolik kullanımı artmıştır. Budist çevre metinlerinde de bu kullanım devam etmektedir. Yine evrensel sayı sembolizminde *iki* sayısının yaratılmışları sembolize ettiği düşünüldüğünde KB'de tanıklanan *törümüş ėki* ifadesi eserin evrenselliğini bir başka açıdan tekrar ortaya koymaktadır.

3.2.3. Üç

3.2.3.1. Üç Karluk

> *It yılka* ***üç karluk*** *yablak sakınıp teze bardı kurıya on okka kirti anta içikdi* "Köpek yılında Üç Karluk düşman olup kaçtı. Kuzeye On Ok'a gidip tabi oldu." (Ta/G3)

Karluklar, Türklerin tarihi açısından önemli Türk boylarından biridir. Çin yıllıklarında Karlukların adının geçtiği ilk bölge Altay Dağlarının güney etekleridir. VII. yüzyılda Köktürklerin bir kolu olarak gösterilen Karluklar, o dönemde kendi içinde üç kabileye ayrılır. Bunlar *Mou-ts'e* "Mou-luo", *Ch'ih-ssu* "P'o-fu" ve *T'a-shih-li* "Ta-şi-li" kabileleridir. (Taşağıl, 2004a, s. 63).

VII. yüzyılda Köktürklere bağlı olan Karluklar bu yüzyılın ortalarında Köktürklere isyan etmiş ve Tang Hanedanlığına bağlanmıştır. VIII. yüzyılda Köktürklerin kurduğu ikinci Türk Kağanlığının yıkılmasında Uygurlar ve Basmıllarla birlikte Karlukların rolü çok büyüktür. Bu üç boy birleşerek Köktürkleri yıkmış ve yerine Uygurların hâkim unsur olduğu Ötüken Uygur Kağanlığı kurulmuştur. Uygur yazıtlarından anlaşıldığına göre Karluklar, devletin yöneticilerinin Uygur olmasını hazmedememiş ve Uygurlara isyan etmiştir. Yukarıda Taryat yazıtından alınan cümlede bu durum bizzat Uygur Kağanı Moyun Çor tarafından anlatılmıştır.

Üç Karluk boy adındaki *üç* sayısı Karlukların kendi içinde üç kabileye ayrılması neticesinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla *üç* sayısı bu boy adında temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.3.2. Üç Kurıkan

> ***Üç kurıkan*** *otuz tatar kıtan tatabı bunca bodun kelipen sıgtamış yoglamış* "Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kitan, Tatavı (ülkelerinden) bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş." (KT/D4)

Kurıkanlar Baykal gölünün kuzeyinde oturan Türk boylarından biridir. Köktürkler döneminde devletin merkezine en uzak boy olarak dikkat çekmektedir. Çin yıllıklarında Kurıkanların denize kıyılarının olduğundan bahsedilmektedir. Taşağıl, Kurıkanların Baykal gölünün kuzeyinde, başkentten çok uzakta olduklarından dolayı kaynaklarda fazla yer almadığını düşünür (2004a, s. 89). Yazıtlarda Kurıkanların *Üç Kurıkan* şeklinde yer alması o dönemde kendi içlerinde üç kabileye ayrıldıklarını düşündürmektedir.

3.2.3.3. Üç Tugluk Türük Bodun

> *Kömür tagda yar ügüzde* ***üç tugluk türük bodunka*** *anta yėtinç ay tört yėgirmike* "Kömür Dağı'nda Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Türk halkıyla orada yedinci ayın on dördünde…" (Ta/D7)

Uygurlara ait Taryat yazıtının doğu yüzünde geçen *üç tugluk türük* boyunu F Hirth, Çin kaynaklarında geçen *M'u ma t'u küe* ifadesiyle eş tutar ve anlamının "tahta atlı Türkler" olduğunu söyler. Hirth ayrıca *üç tugluk türük* boyunun şu kabilelerden oluştuğunu belirtir: *T'upo* "Dubo", *M'i- lie- k'o* "Miliege" ve *O-chih* "Ezhi" (Aydın, 2018a, s. 190).

Saadettin Gömeç, bu Türk boyunun Çinliler tarafından *tahta atlı Türkler* olarak adlandırılmasının sebebi olarak bu boya mensup kişilerin buzda hızlı ilerleyebilmek için ayaklarının altına yaptığı tahtadan kızakların olabileceğini ve Çinlilerin bu kızakları ata benzettikleri için kaynaklarında bu boyu *tahta atlı Türkler* olarak kaydettiğini düşünür (2017, s. 85). Uygurların bu boyu neden üç tuğlu olarak kaydettiklerine dair tarihî kayıt olmasa da boyun sembol olarak üç tuğ kullanmış olması yüksek ihtimaldir. Boyu oluşturan üç kabilenin de kendine ait bir tuğu olmalıdır. Dolayısıyla *üç* sayısı bu boy adında temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.3.4. Üç Üdki Nom

> *Sekizinç kertü t(e)ŋrig arıg nomug biltükümüzde b(e)rü ėki yıltızıg* ***üç üdki nomug*** *biltim(i)z* "Sekizinci olarak gerçek tanrıyı temiz öğretiyi tanıdığımızdan beri iki özü üç devirli öğretiyi öğrendik." (Hua/194-197)

Tokyürek, Zurvan ile Ahriman arasındaki mücadelenin Maniheizmde üç döneme ayrıldığını belirtir. Bu üç dönem geçmiş, şimdi ve gelecektir. Geçmiş dönemde gökle yer henüz yaratılmamıştır. Sadece ışık ile karanlık vardır. Bu dönem karanlık ile aydınlığın ya da ışık âleminin kesin olarak ayrıldıkları ve herhangi bir mücadele içinde olmadıkları dönemdir. Şimdiki zamanda gök ve yer yaratılır. Canlıları yaratma konusunda karanlık âlemi aydınlık âlemine üstün gelir ve yeryüzündeki insanların büyük ölçüde kötü olmasına sebep olur. Aydınlığın amacı canlıların içinde az da olsa bulunan ışığı açığa çıkarmaktır. Gelecek zamanda aydınlık ile karanlığın mücadelesi sona erecek ve karanlık ışık âlemi geçmişteki eski konumlarına gireceklerdir (2019a, s. 464).

İnsanın zaman algısının üç boyutlu olması (geçmiş, şimdi, gelecek) dinî inanç ve uygulamalara da yansımış ve pek çok dinde *teslis* "üçleme" inancı geliştirilmiştir.

Schimmel, katı tek tanrıcı dinlerde bile bu üçleme anlayışının bazı inançlara yansıdığı dile getirir (1998, s. 73).

Eski Uygurca metinlerde görülen *üç üdki nom* terimiyle Maniheizmdeki *üç zaman öğretisi* temsil edilmektedir. Dolayısıyla burada *üç* sayısı geçmişi, şimdiyi ve geleceği sembolize eder.

3.2.3.5. Üç Agu

> ***Üç agu*** *nizvanilarıg tarkarıp ulug asıg tusu kılurlar* "Üç zehirli ihtirasları yok edip büyük fayda elde ederler." (AY/268/3-4)

Tokyürek, *Üç agu* "üç zehir" teriminin Budizmde şehveti, öfkeyi ve cehâleti ifade eden bir terim olduğunu kaydeder. Bu üç zehirden kurtulmanın yolları mevcuttur. Buna göre şehvetin tedavisi kirlere yoğunlaşmak, öfkenin tedavisi merhametli olmak, cehaletin tedavisi de bilgili olmaktır. Bu üç zehir hayatın doğasında var olan ve insan ızdırap veren etkenlerdir. Bunlar bütün aldanışların ve arzuların sebebi olarak gösterilir. İnsanların iyi köklerini ve zihinlerini kötülüğe dönüştürdüğü için üç zehir adı verilmiştir (2019a, s. 41).

Sonuç olarak *üç agu* terimi Budist çevrede yazılan Eski Uygurca metinlerde şehveti, öfkeyi ve cehaleti karşılayan ontolojik bir metafor olarak kullanılmıştır.

3.2.3.6. Üç Antirabav

> ***Üç antirab(a)v*** *erser tugmak ölmeklig antirabav tülteki antirabav ara bolmaklıg antirabav erür* "Üç antirabav ise; doğum-ölüm antirabav'ı, düşteki antirabav (ve) arada olma antirabavıdır." (TotenB/4-6)

Skr. *antarābhava*, Tib. *bar-do* sözcükleriyle karşılanan antirabav terimi "ara dünya" anlamına gelmektedir. Terim, Budizmde canlının ölümü ile yeniden doğumu arasında geçen zamanı ifade etmek için kullanılır. Budizmde canlılar yaşarken Nirvana'ya ulaşabileceği gibi öldükten sonra da ulaşabilirler. Öldükten sonra Nirvana'ya ulaşma yolunda girilen bu ara dünyada kişi en fazla kırk dokuz gün kalabilir. Bu kırk dokuz günde türlü sınavları ve zorlukları aşmaya çalışır (SH, s. 10a).

Üç Antirabav terimi Budist inanıştaki üç ara dünyayı karşıladığından bu terimde *üç* sayısı temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.3.7 Üç Erdini

> ***Üç erdinike*** *tapınguluk agır ayag kılguluk ed tavar tileyür men* "Ben üç mücevhere hizmet etmek ve saygı göstermek için mal mülk istiyorum." (AY/441/15-17)
>
> *Ayayu agırlayu yükünür m(e)n* ***üç erdiniler*** *kutıŋa* "Üç mücevherin (triratna) soyluluğuna saygıyla eğilirim." (KN/1)
>
> *Öngre kişi etüzinte erken* ***üç erd(i)nig*** *aklaguçı sarsıg salıs tevlig kürlük urunçak yigüçü erserler* "Vaktiyle insanlar âleminde iken üç cevheri reddettikleri kötü ve fena hileli (oldukları) ve emaneti yedikleri için…" (Mait/70/17-19)

Üç erdini terimi Budizm inancının üç temel öğretisini ifade eden bir terimdir. Terimin Sanskritçe karşılığı *triratna* olup *Buddha* "Buda", *Dharmā* "öğreti" ve *Saṅgha* "topluluk" olmak üzere üç kavramdan oluşur.

"Bütün Budistlerin saydığı ve hizmet ettiği üç şey" anlamında kullanılan terim yukarıda da bahsedildiği üzere Buda'dan, Buda'nın öğretileri olan kanundan ve Buda'ya inanan topluluktan oluşur. Buda, evreni ve hayatı doğru bir şekilde anlayıp aydınlanan kişidir. *Dharmā* veya öğreti ise bütün insanları aydınlığa götürmek için yapılan Budist öğretilerdir. *Saṅgha* yani Budist topluluk da Budist öğretiyi uygulayan, bu öğretiyi koruyan, onu yayan ve gelecek kuşaklara taşıyabilen topluluğun adıdır (Tokyürek, 2019a, s. 66).

Terimin Sanskritçe karşılığı olan *triratna* sözcüğü birleşik bir sözcüktür. *Tri*, Skr. "üç" *ratna* da Skr. "mücevher" anlamlarındadır. Eski Uygurlar da *triratna*'yı aslına uygun bir şekilde *üç erdini* biçiminde aktarmışlardır. Eski Uygurca Budist çevrede yazılan metinlerde *varlıklar nesnedir* temel metaforlu haritalama temelinde Buda mücevherdir, öğreti mücevherdir ve topluluk mücevherdir nesne metaforları oluşturulmuştur. Buda, Buda'nın öğretisi ve Budist topluluk mücevhere benzetilmiş ve dolayısıyla *üç erdini* metaforu ortaya çıkmıştır.

3.2.3.8. Üç Kölüŋü

> ***Üç kölüŋütekiler*** *keziginde turup arıg basuṭçıtın turur tep atanıp tuyunup nirvanka kirürler* "Üç Araçtakilerin ardında dururlar. "Kirsiz yardımcıdan oluşmuş" diye adlandırılırlar. Farkına varıp nirvāṇaya girerler." (KN/11-13)
>
> ***Üç törlüg kölüŋülük*** *nomlarta edgü kılınçka katıglansarlar kuşalamul tigme edgülüg töz yıltız tikser tarısarlar* "Üç tür taşıtlı kanunlardan iyi amel için çabalasalar, kuśalamūla denilen iyi kök dikseler, ekseler." (Ölmez, AY/167-168/18-24-1-3)

Tokyürek *üç kölüŋü* terimini şu şekilde açıklar:

> Sanskritçe aslı *Triyāna* olan terim "üç taşıt ya da doğum ölüm döngüsü yani Saṃsāra'daki varlıkları Nirvāṇa kıyısına götüren taşıt" olarak tanımlanmaktadır. Bu üçleme 小 *xiǎo* "küçük", 中 *zhōng* "orta" ve 大 *dà* "büyük" şeklindedir. Bazen bu üç taşıt *Śrāvaka*, *Pratyekabuddha* ve *Bodhisattva* olarak ifade edilmektedir. Üç taşıt bazen 三車 *sān chē* "üç yük arabası" olarak da gösterilir ki sembolleri de keçi, geyik ve öküzdür. (Tokyürek: 2019a, s. 433)

Conze, Buda'nın kendisine bir halef atamamasının Budizmin zaman içerisinde çeşitli kollara ayrılmasına sebep olduğunu ve ortaya irili ufaklı otuz kol meydana geldiğini ifade eder (2005, s. 38). *Üç kölüŋü* terimi Budizmdeki üç büyük mezhebi ifade eder. Bunlar *Hīnayāna*, *Mādhyamika* ve *Mahāyāna*'dır. "Küçük taşıt", "Orta taşıt" ve "Büyük taşıt" anlamlarına gelen bu üç mezhep Budizmde canlıları Nirvana'ya ulaştıracak bir taşıta benzetilmiştir. Eski Uygurca *kölüŋü* sözcüğü Sanskritçedeki *yāna* "taşıt" sözcüğü yerine kullanılmıştır. Clauson, *kölüŋü* sözcüğünü "koşumlu bir şey" şeklinde açıklar (1972, s. 717). Görüldüğü üzere Budizmdeki üç büyük mezhebi ifade eden üç taşıt metaforu Eski Uygurcada *üç kölüŋü* terimiyle ifade edilmiştir.

3.2.3.9. Üç Türlüg Et'Öz

> *Bo* ***üç törlüg et'özlerinte*** *kamag burkanlarnıng et'özleri köni tüz tuymak burkan kutı atlıg ıduk bilge biligleri barça kalısız tüzü tükel tutulurlar* "Bu üç türlü vücutlarında bütün Budaların vücutları doğru kavrayış Buda saadeti adlı kutsal bilgilerin hepsi tamamıyla elde edilirler." (AY/38/15-20)

Üç törlüg et'öz terimi Budizmde Buda'nın üç farklı bedenini ifade eden bir terimdir. Sanskritçe aslı *trikāya* olan terim Çincede 三寶身 *sānbăo shēn* "üç vücut" olarak geçer Bu üç vücut Çin. 法 *fă* Skr. *Dharmākāya,* "Kanun vücudu" Çin. 報 *bào* Skr *Sambhogakāya* "Mükâfat vücudu" ve Çin. 化身 *huàshēn* Skr. *Nirmāṇakāya* "Görünen vücut"tur (Tokyürek, 2019a, s. 144).

Conze, Buda'nın üç vücudunu şu şekilde açıklar:

> Kanun vücudu mutlak olandır, gerçeğin kendisidir. Mükâfat vücudu Buda'nın kendini Bodisavatlara ve ermişlere gösterdiği, onlara dünyanın ötesinde geçerli olan kanunu anlattığı ve onları mükâfatlandırdığı vücududur. Görünen vücut ise Buda'nın dünyadaki işleri yerine koymak için zaman zaman ete kemiğe bürünüp yeryüzüne indiği vücududur. (2005, s. 72)

Sonuç olarak *üç törlüg et'öz* terimi Buda'nın üç farklı vücudunu ifade ettiğinden burada *üç* sayısı temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.3.10 Üç Uguş

Ogşançıg amrançıg küvençsiz ulug yarlıkançuçı köŋüllüg ***üç uguşnuŋ*** *umugı üzeliksiz umug ınagı* "Sevimli, kibirsiz büyük merhamet gönüllü üç dünyanın umudu, kesintisiz umudu." (Tokyürek, AY/681/18-21)

Üç kat yėr suvda *teŋri teŋrisi burkan birle* "Üç kat dünyada tanrılar tanrısı Burkan ile…" (Mait/24/21-22)

Üç uguş terimi Budist inanıştaki "üç dünya" Skr. *trailokya, triloka* Çin. *三界 sānjiè, 三有 sān yǒu* terimine karşılık gelir (SH, s. 70b). Evreni üçlü sınıflandırma anlayışı Brahma zamanından beri Hindistan'da var olan bir anlayıştır. Hint kozmogonisinde üç dünya *svarga* "gök" *bhûmi* "yer" ve *pātala* "cehennem" olarak sınıflandırılır (Ifrah, 1999c, s. 190).

Budizmdeki üç dünya temiz ruhların *欲 yù* "arzu", *色 sè* "şekil" ve *無色界 wúsè jiè* "şekilsizlik" dünyasıdır. Bu üç alan ya da dünya Tokyürek tarafından şu şekilde sıralanmıştır:

A) Çin. *欲界 yù jiè* Skr. *Kāmadhātu,* "arzu", Çin. 挂 guà ve 食 shí ya da "cinsellik ve yiyecek dünyası"

B) Çin. *色界 sè jiè* Skr. Rūpadhātu", *賀礙 hè ài* "katı ve direnen" anlamındaki şekil dünyasıdır. Kāmadhātu'nun üstünde olan dünyadır ve bedenler, yerler, bütün mistik ve tek yaşamlar olarak ifade edilir.

C) Çin. *無色界 wúsè jiè* Skr. *Arūpadhātu* ya da *Ārūpyadhātu* temiz ruhların şekilsizlik dünyasıdır (2019a, s. 382).

Budist inanıştaki üç dünya terimi Eski Uygurca Budist metinlerde farklı terimlerle ifade edilmiştir. Bunlar *üç uguş*, *üç uguş yėrtinçü* ve *üç kat yėr suv* terimleridir. *Uguş* sözcüğü Eski Türkçede "aile, boy, kabile ülke" anlamına gelse de bu terimde anlam genişlemesine uğrayarak "dünya" anlamını kazanmıştır. *Yėrtinçü* sözcüğü yine Eski Uygurcada "dünya" anlamına gelen başka bir sözcüktür. *Yėr suv* ikilemesi de Eski Türkçede yazıtlar dönemi Türkçesinden beri yeryüzünü ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır.

Sonuç olarak *üç uguş* terimi Budist inanıştaki "üç dünya"yı ifade eden bir terimdir. Dolayısıyla *üç* sayısı burada temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.3.11. Üç Üd

Yene ertmiş kelteçi közünür bo ***üç üdki buyanlar*** *barça anta tutulur* "Yine geçmiş, gelecek ve şimdiki bu üç zamana ait iyilikler, hepsi orada tutulur." (Ölmez, AY/156/21-22)

Üç üddekilerke *yükünürm(e)n* "Üç zamandakilere secde ederim." (Sita/21-22)

İnsanın zaman algısının üç boyutlu olması dinî inanç ve pratiklere de yansımış ve pek çok dinde zaman geçmiş, şimdi, gelecek olmak üzere üçe bölünmüştür. Budizmde de zaman üçe ayrılır. Budistler bu konuda daha da ileri gitmiş ve geçmişin, şimdinin ve geleceğin her birinin ayrı bir Budası olduğuna inanmışlardır.

3.2.3.12. Üç Üdki Burkanlar

Şarıputrıya bo ilinmeksiz atlıg daranı nom erser öŋre ertmiş kin kelteçi amtı közünür bo ***üç üdki burkanlarnıŋ*** *ögi tirir* "Ey Śāriputra bu bağlanmamak adlı dhārani dharmā ise geçmiş, gelecek ve şimdi gözüken bu üç zamandaki Budaların aklıdır." (Çetin, AY/464/8-11)

Üç üdki alku burhanlarka *tanuklaguluk nom erser, bo köŋülni tanuklamak erür* "Üç zamandaki Budalar tarafından tanıklanma öğretisi (dharma) ise bu bilinci tanıklamaktır." (KN/27)

Üç üdki burkanlar terimi geçmiş, şimdi ve gelecekteki Budaları ifade eder. Buna göre, geçmişin Budası *Kāsyapa*, şimdininki *Śākyamuni* ve geleceğin Budası ise *Maitreya*'dır (SH, s. 58a).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Budist inanışta da üçlü bir zaman sınflandırması vardır. Buna göre *üç* sayısı burada geşmişi, şimdiyi ve geleceği işaret eden bir sembol olarak kullanılmıştır.

3.2.3.12. Üç Yavlak Yol

Kayu tınglıglar ***üç yavlak yolta*** *togmış tüşmiş tınlıglar eşidürler* "Üç kötü yola düşmüş tüm canlılar işitirler." (AY/98/10-12)

Alku ***üç yavlak yollug*** *korkınçlardın tartdaçı* "Üç kötü yolun hepsinin korkularından çekip çıkaran…" (Sita/129-130)

Üç yavlak yol "üç kötü yol" terimi önceki hayatlarında yapmış oldukları kötülükler yüzünden cehennemler, pretalar ve hayvanlar dünyasında yeniden doğup tekrardan ızdırap çeken canlıları ifade eden bir terimdir (SH, s. 289a- 372b).

Yol metaforu pek çok dinde olduğu gibi Budizmde de etkili anlatım yollarından biri olarak kullanılmıştır. Eski Uygur Budist metinlerinde hayvanlar, ruhlar ve cehennemler dünyası genellikle *üç yavlak yol* metaforuyla anlatılmış kimi zaman da bu üç kavramı karşılamak için *üç törlüg bolmaklar* terimi kullanılmıştır.

> ***Üç törlüg bolmaklarta*** *tegzingülük kılmış kılınçlarım erser ulınçıg yarsınçıg* ***üç yavlak yolka*** *baru tartdaçı üçün yalvaru teginür men* "Üç türlü varlıktan kurtulmak için yaptığım hareketlerim ise murdar, pis üç kötü yollardan kurtulmak içindir." (Tokyürek, AY/122/18-21)

Sonuç olarak *üç* sayısı bu terimde yol terimiyle bir araya gelerek Budist inanıştaki üç kötü yeniden doğumu ifade eden bir metafor olarak görülmektedir.

3.2.3.13. Üç Adak

> *Kamug* ***üç adaklıg*** *emitmez bolur*
>
> *Üçegü turur tüz kamıtmaz bolur*
>
> "Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez, her üçü düz durdukça taht sallanmaz." (KB/802)

Üç, bütün kültürlerde kendisine sembolik değer bulmuş bir sayıdır. Schimmel, *Sayıların Gizemi* adlı eserinde Wolfgang Phillip'in *üç* hakkındaki görüşlerini verir. Phillip'e göre bütün varlıklar üç kutuplu bir duygu içerir ve insanlar da üç kutuplu olduğundan buna karşılık gelen üçlemelerde kendilerini rahat hissederler (1998, s. 70).

İnsanoğlunun üçlemeye bu kadar önem vermesinin arka planında doğadaki pek çok şeyin üç aşamalı olması yatabilir. Örnek vermek gerekirse maddenin üç hali vardır. İnsan hayatı doğum, yaşam ve ölüm olmak üzere üç aşamadan oluşur. Yine insanın zaman algısı geçmiş, şimdi ve gelecek olmak üzere üç aşamalıdır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. *Üç* sayısı ve üçleme anlayışı dinler tarihi açısından da hayli önemli olmuştur. Pek çok antik ve semavî dinde inançlar ve ibadetler konusunda üç sayısı ve teslis inancı yer almıştır. Schimmel üçleme anlayışının, İslam'ın mutlak tektanrıcılığında bile kendisine yol bulabildiğini, iman etmenin Şii biçiminin "Allah'tan başka tanrı yoktur; Muhammed Allah'ın habercisidir; Ali Allah'ın yakınıdır" şeklinde olduğunu, şiirde ve süsleme sanatlarında sayısız Allah-Muhammed-Ali üçlemelerinin bulunduğunu dile getirir (1998, s. 78).

Aynı zamanda *üç, bir* ile *iki* sayısının toplamıdır. Üç çizginin kesişimi ilk geometrik şekil olan üçgeni verir. *Üç* bu nedenle bir denge unsurudur. Yukarıdaki beyit *üç* sayısının nasıl bir denge unsuru olarak görüldüğüne güzel bir örnektir. Balasagunlu Yusuf, üç ayaklı hiçbir şeyin bir tarafa meyledemeyeceğini anlatır. Burada üç ayak hükümdar tahtını sembolize eder. Üç ayaklı taht ise adalet kavramı için kullanılmıştır. Yusuf Has Hacib, bu beyitte hükümdarın verdiği kararlarda dengeli olması durumunda

adaletin terazisinin şaşmayacağını üç ayaklı taht metaforuyla sanatlı bir şekilde ifade etmiştir. Dolayısıyla *üç* sayısı bu beyitte metaforik anlamda kullanılmıştır.

3.2.3.14. Üç Kün

Tiriglik tükeli ***üç kün*** *ol*
Anıŋda narusı nece tüş tün ol
"Hayat tamamı tamamına üç gün sürer, bundan ötesi birkaç rüya ve gecedir." (KB/3605)

Bu beyitte insanoğlunun üç aşamalı zaman algısını Balasagunlu Yusuf veciz bir ifadeyle kaleme dökmüştür. Burada Yusuf Has Hacib'in üç günden kastı doğum, yaşam ve ölüm döngüsüdür. Bu üç an dışında arada yaşanan her şeyi Yusuf birkaç rüya ve geceden ibaret görür. Sonuç olarak *üç* sayısı bu beyitte sembolik anlamda kullanılmıştır.

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde yazıtlar dönemi Türkçesinde temel anlamıyla ve genellikle boy adlarında tanıklanan *üç* sayısının, Maniheist ve Budist metinlerde ise pek çok metaforlu kullanımda ve sembolik ifadede yer aldığı görülmektedir. Metaforlu kullanımın en güzel örnekleri *üç erdini* ve *üç kölüŋü* terimleridir. Bu terimlerin ilkinde Buda, Buda'nın öğretisi ve Buda'ya inananlar mücevhere benzetilirken ikinci terimde Budizmdeki üç büyük mezhep taşıt metaforuyla anlatılmaktadır. Kutadgu Bilig'de de üç sayısı metaforik ve sembolik ifadelerde kendine yer bulmuştur. İnsanoğlunun üçlü zaman algısını Balasagunlu *üç kün* olarak dile getirirken Budist metinlerde bu algının *üç üd* şeklinde anlatılması evrensel bir nitelik taşır. Çünkü insan, zamanı ancak geçmiş, şimdi ve gelecek olarak tanımlayabilir. Bu durum, farklı toplum ve kültürlerde benzer sembolik ifadelerle dile getirilmiştir.

3.2.4. Tört

3.2.4.1. Tört Buluŋ

Tört buluŋ *kop yagı ermiş. Sü sülepen tört buluŋdakı bodunug kop almış kop baz kılmış* "Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş." (KT/D2)

Tört buluŋdakı *bodunug ėtdim yaratdım* "Dört taraftaki halkı düzenledim, örgütledim." (BK/K9)

> ***Tört buluŋka*** *tikdi <…> üç kata tegzinti* "Dört tarafa dikti. Üç kez (her yeri) dolaştı." (E31/3-4)
>
> *Beş teŋrig boşugalı y(a)rukug k(a)rag adırgalı tegre tolı* ***tört buluŋug*** *yarutır* "Beş tanrıyı serbest bırakmak, ışığı ve karanlığı (birbirinden) ayırmak için etrafında döner, dört bir yanı aydınlatır." (Hua/46-50)
>
> ***Tört buluŋda*** *olgurtsun* "Dört tarafa oturtsun" (AY/477/10-11)

Yazıtlarda tanıklanan *tört buluŋ* ifadesinden açıkça anlaşılmaktadır ki eski Türkler, güneşin doğduğu ve battığı, aynı zamanda gece ile gündüzün eşit olduğu günlerden hareketle dört ana yönün olduğunu keşfetmiştir. Ögel, Türk devlet teşkilatının iki temel prensipten oluştuğunu, bu iki temel prensibin de zaman ve mekân olduğunu ifade eder. Ögel'e göre dört yön ve gök, Türk devletinin mekânını meydana getirir. Bunun kaynağı ise eski Türk dinidir (2003, s. 277). Dolayısıyla dört yön eski Türklerde kutsaldır denilebilir.

Sayı sembolizmi açısından değerlendirildiğinde dört yön pek çok kavimde çeşitli sembollerle anlatılmış ve dünya birçok kavim tarafından dikdörtgen bir şekil olarak düşünülmüştür. Dört yönün sembolize edilmesine örnek olarak Hristiyanlardaki haçın dört köşeli olması veya Budizmdeki dört yönün her birinin koruyucu Budasının olması gösterilebilir.

Bu satırlar incelendiğinde Türkçedeki *dört bucak* deyiminin daha yazıtlar döneminde kalıplaştığı görülmektedir. Bilge Kağan etrafındaki düşmanların varlığını *dört bucak* metaforunu kullanarak dile getirmiş ve devletin içinde bulunduğu zor durumu bu şekilde ifade etmiştir. Uybat II yazıtından alınan üçüncü örnekte ise dört yönün kutsallığı göze çarpmaktadır. Yazıtın ikinci satırında dört yönü simgeleyen bir nesnenin mezarın etrafına dikildiği ve mezarın çevresinde üç kere dolaşıldığı aktarılmaktadır.

Sonuç olarak *tört buluŋ* ifadesi bu dünya için kullanılan metaforlu bir ifadedir, somutlaştırma örneğidir. Dolayısıyla *tört* sayısı bu ifadede metaforik anlamda kullanılmıştır.

3.2.4.2. Tört Yaruk Tamga

> ***Tört y(a)ruk tamga*** *köŋlümüzde tamgalad(ı)m(ı)z* "Dört aydınlık nişanı gönlümüze işaretledik." (Hua/215-216)

Özbay'a göre Maniheizm ve Zerdüştlüğün ortak anlayışlarının en belirgin özelliklerinden biri Maniheizmdeki *dört tanrı* inancıdır (2014, s. 139). *Dört tanrı* imajı

Zurvanizmde *Aşokar, Fraşokar, Zarokar ve Zurvan* olarak ifade edilir (Tokyürek, 2019a, s. 482). Maniheizmdeki *dört tanrı*nın Eski Uygurca adları ve onların sembollerinin listesi şu şekildedir:

Tablo 4.

I	Allah	Ezrua teŋri	amranmak
II	nūruhū	Kün Ay teŋri	kertkünmek
III	quvvatuhū	Küçlüg teŋri	korkmak
IV	hikmatuhū	Burhanlar	bilge bilig

(Özbay, 2014, s. 139)

Tabloya göre Ezrua Tanrı, sevgiyi; Güneş ve Ay Tanrı, inancı; Beş Tanrı, korkuyu ve Burkanlar da erdemi sembolize ederler.

> *Bir amranmak ezrua t(e)ŋri tamgası* "Birincisi sevgi, Ezrua tanrının nişanı" (Hua/216)
>
> *Ėkinti kertkünmek kün ay t(e)ŋri tamgası* "İkincisi inanç, Güneş ve Ay tanrılar nişanı" (Hua/218)
>
> *Üçünç korkmak bėş t(e)ŋri tamgası* "Üçüncüsü korku, beş tanrının nişanı" (Hua/219)
>
> *Törtünç bilge bilig burhanlar tamgası* "Dördüncüsü erdem peygamberlerin nişanı" (Hua/221)

Her biri farklı kavramı sembolize eden bu dört tanrılar topluluğunun kendisi de *tört yaruk tamga* "dört ışık damgası" biçiminde metafor kullanılarak ifade edilmiştir.

3.2.4.3. Tört Mahabutlug Yılanlar

> ***Tört m(a)habutlug yılanlar*** *özke tözi öŋi öŋi tursarlar yme bir yėrte agtınurlar inerler* "Bedendeki dört mahābhūtlu yılanların ayrı asılları başka başkadır. Bir yerde de dursalar, yukarı çıkarlar aşağı inerler." (AY/365/20-22)

Sanskritçe aslı *catvāri mahā-bhūtāni* olan *tört mahabutlug yılanlar* terimi toprak, ateş, su ve havadan meydana gelen dört unsuru ifade etmek için kullanılan bir terimdir (SH, s. 173).

Dört unsur yeryüzünü oluşturduğu gibi canlı bedenini de meydana getirir. İnsan bedeninde dört unsurun olumsuzluğu sonucunda hastalıklar meydana gelir. Ayrıca bu dört unsurun yok olmasıyla dünya ortadan kalkar (Tokyürek, 2019a, s. 340).

Çin Budizminde dört unsur için yılan metaforu kullanılmış ve 毒蛇 "zehirli yılanlar" şeklinde ifade edilmiştir (SH, s. 265). Çin kültüründe metaforlaştırılan bu terim

yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Çinceden çevrilen Altun Yaruk'ta da Eski Uygurca biçimiyle tespit edilmiştir.

3.2.4.4. Tört Maharanç Teŋriler

> *Ol üdün teŋri teŋrisi burkan* ***tört maharaaça teŋrilerke*** *yene ince tep yarlıkadı* "O zaman tanrılar tanrısı Buda dört Maharaja Tanrılara yine şöyle buyurdu." (AY/440/10-12)
>
> ***Tört maharaçlarnıŋ*** *kılmış arvışların keser m(e)n kazgok [tokıyur-] m(e)n tört siŋillerniŋ kılmış arvışların keser m(e)n* "Dört Mahārāja'nın yaptığı büyüleri keserim ve [çivi ile çivilerim.] Dört kız kardeşlerin yaptığı büyüleri keserim ve [çivi ile çivilerim]." (Sita/268-270)

Tokyürek, *Tört maharanç teŋriler* Skr. *caturmahārājās lokapālas* teriminin "tanrıların en üst yerinde oturan dört tanrı kral" anlamında kullanılan bir terim olduğunu ve bu dört kralın dört yönün koruyucusu olduğunu ifade eder (2019a, s. 384). Dört yön ve merkez simgeciliği pek çok kültürde olduğu gibi Hint kültüründe de vardır. Bu merkez simgeciliğinin kaynağını Mircea Eliade şu sözlerle açıklar:

> Eski ve geleneksel toplumlar çevrelerindeki dünyayı bir mikroevren olarak algılamaktadırlar. Bu kapalı dünyanın sınırlarında, bilinmeyenin, biçimlenmemişin alanı başlamaktadır. Bir yandan, iskân edildiğinden ve örgütlendiğinden ötürü kozmik hale getirilmiş bir mekân vardır, öte yandan bu bildik mekânın dışında, iblislerin, yer kurtlarının, ölülerin, yabancıların bilinmeyen ve ürkütücü bölgesi, yeni tek kelimeyle kaos, ölüm, gece vardır. Bu kaosla veya ölüler âlemiyle özdeşleştirilen çölsü bölgelerle çevrelenmiş bir iskân edilmiş mikroevren-dünya imgesi, Çin, Mezopotamya veya Mısır gibi çok gelişmiş uygarlıklarda bile yaşamaya devam etmiştir. Nitekim çok sayıda metin, ulusal ülkeye saldırmakta olan düşmanları yer kurtları, iblisler veya kaos güçleriyle özdeşleştirmektedir. (1992, s. 16)

Budist kozmogonide dünyanın merkezinde olan dağ Meru Dağı'dır. Birçok Sanskritçe adı vardır: *Ratna-sanu, Sumeru, Hemadri, Mandara, Kamikāhachala, Devapārvata...* Meru Dağı, göğün ve tüm evrenin tüm akışları sırasında çevresinde döndükleri değişmezliği ve mutlak merkezi betimler (Ifrah, 1999c, s. 109).

Dört yönün koruyucusu olup *Dharma* ile beraber dünyayı kötülüklerden koruyan bu *tört maharanç teŋri* simgesi Tantrik Budizminde anlam kötüleşmesine uğramıştır. Tantrik bir metin olan Sita'dan alınan yukarıdaki örnekte *tört maharanç teŋriler* büyü yapan, kötülük düşünen tehditkâr bir figür haline gelmişlerdir.

Sonuç olarak pek çok yaratılış mitinde olduğu gibi Hint kozmogonisinde de bir merkez simgeciliği ve dört yön metaforu vardır. Dört yönün koruyucusu olarak Hint dinlerinde görülen tanrılar Budist inanışta da görülmektedir. Ancak Budizmin zaman içerisinde kollara ayrılması sonucu bu tanrılar bazı kollarda şeytanî varlıklar gibi düşünülmüştür.

Hacer Tokyürek *tört maharanç teŋriler*'i şu şekilde tablolaştırmıştır:

Tablo 5.

Skr.	**Çin.**	**ETü.**	**Yön**	**Renk**
Dhṛtarāṣṭra	持國天 /持國天王 "chí guó tiān/chí guó tiānwáng"	dartıraştırı maharanç	Doğu	Beyaz
Virūdhaka	增長天 /增長天王 "zēng cháng tiān/ zēng cháng tiānwáng"	vırudakı maharanç	Güney	Mavi
Virūpākṣa	廣目天 /廣目天王 "guǎng mù tiān/guǎng mù tiānwáng"	vırupakşı maharanç	Batı	Kırmızı
Dhanada/ Vaiśravaṇa	多聞天 /多聞天王 "duōwéntiān/duōwéntiān wáng"	vayşıravanı maharança	Kuzey	Sarı

(2019a, s. 384)

3.2.4.5. Tört Törlüg İnyana Bilge Bilig

> ***Tört törlüg inyana bilge biliglig*** *çaytılarka yükünür men* "Dört türlü bilgiden oluşan Caitya'ya secde ederim." (AY/31/10-11)

Tört törlüg ınyana bilge bilig Skr. *catvāri-ārya satyāni* terimi Buda'nın aydınlanmasından sonra ortaya koyduğu dört temel kanunu ifade eder. Türkiye Türkçesine "dört türlü bilgi" şeklinde aktarılabilecek sözcük Eski Uygurca metinlerde *tört kėrtü nom* "dört doğru öğreti", *tört törlüg tözünler kezigi* "dört türlü asiller yolu", *tözünlerning tört köni nomug* "asillerin dört doğru öğretisi" *tört törlüg törüler* "dört türlü kanun" biçiminde de tanıklanmıştır (Tokyürek, 2019a, s. 19).

Budizmin temel öğretilerinden biri olan "dört asil gerçek" canlıların ızdıraplarının kaynağını açıklar ve bu ızdırapların nasıl yok edilebileceğini anlatır. Bu dört asil gerçek SH'de Çin. *苦, 聚* Skr. *duḥkha* "ızdırap" Çin. *豆佉*, Skr. *samudaya* "ızdırabın kaynağı

Çin. *三牟提耶,* Skr. *nirodha* "ızdırabın sönmesi" Çin. *尼棲陀,* Skr. ārya *mārga* "asil yol" şeklinde açıklanmıştır (SH, s. 182a-b, Tokyürek, 2019a, s. 19).

Dört asil gerçek öğretisine göre her şey ızdıraptır. Izdırabın kaynağı kişinin kendi istek ve ihtiraslarıdır. Kişi isterse bu istek ve ihtiraslarından kurtulabilir. Bu kurtuluşu gerçekleştirmek için sekiz doğru yola göre hareket etmelidir.

Sonuç olarak Budist inanışın dört asil gerçek öğretisi Eski Uygurcada bilgi, öğreti, kanun, yol gibi adlarla kimi zaman yol metaforu gibi metaforik bir şekilde ifade edilmiş, kimi zaman da Sanskritçe aslına uygun olarak bilgi, öğreti, kanun şeklinde çevrilmiştir.

3.2.4.6. Tört Törlüg Şımnular Süsi

> ***Tört törlüg şımnu süsin*** *utup tözkerinçsiz burkan ḳutın bulmışın nomlug tilgen tevirip bèş pançaki toyınlarag sekiz tümen teŋrilerig ḳutgarmışın ulatı bèş yėgirmi asanġı nayut sanınca yavaniki tınlıġlarag kutgaru yarlıkap* "Şeytanın dört türlü ordusunu yenerek anlaşılması güç Burkanlığa eriştiğini din tekerleğini çevirip beş rahibi ve seksen bin ilahı kendisine çektiğini, bundan sonra da on beş asamkheya kadar nayuta miktarınca her cins varlığı haşmetle kurtarıp…" (Mait/3/27-33)
>
> *İnçe kaltı altun tilgenlig çakavart elig hanlarnıŋ alp er erdinisi* ***tört törlüg süülüg kuvragın*** *neteg öz erkinçe tapınça evirer erser* "Eğer altın tekerlekli Cakravarti hükümdarın komutanının dört türlü ordu topluluğunu nasıl kendi gücünce istediği gibi arzuladığı çevirirse…" (Tokyürek, AY/213/298-302)

Budizmde kötülüklerin kaynağı olarak düşünülen varlık *Māra*'dır. *Tört törlüg şımnu süsi* terimi *Māra*'nın Buda'yı Nirvana'ya ulaşacağı anda engellemeye çalıştığı ve bunun için kullandığı canavarları, hayaletleri, şeytanları, baştan çıkarıcı kızları ifade eder.

Şımnu sözcüğü Eski Uygurca Budist çevre metinlerinde *Māra* için kullanılan bir sözcüktür (bkz. 3.2.5.6). İkinci örnekte ise *Māra*'nın ordusu *tört törlüg süülüg kuvrag* "dört türlü ordu topluluğu" şeklinde ifade edilmiştir. *Kuvrag* sözcüğü Eski Türkçede "topluluk" anlamında olup Budist çevre metinlerinde genellikle *sangha* terimi karşılığı olarak kullanılmıştır. Clauson, sözcüğün *kuvra-* "toplanmak" fiilinden türediğini belirtir (1972, s. 595). Sözcük *tört törlüg süülüg kuvrag* teriminde *Māra*'ya yardım eden kötü yaradılışlı yaratıkları belirtir.

Māra'nın Buda'nın aydınlamasını engellemek için kullandığı tüm unsurlar orduya benzetildiğinden *tört törlüg şımnu süsi* teriminde metaforik bir anlatım söz konusudur.

3.2.4.7. Tört Törlüg Terin Kuvrag

> *Ol üdün çambudvip uluştakı* ***tört türlüg terin kuvrag*** "O zaman Jambudvīpa ülkesindeki dört türlü topluluk…" (Mait/91/15-17)
>
> *Yene y(e)me bo nom erdinig boşguntaçı tutdaçı* ***tört törlüg terin kuvragıg*** *açınsar ayasar* "Yine bu öğreti cevherini öğrenecek, saklayacak dört türlü topluluğa bağışlasa hürmet etse…" (Ayazlı, AY/407/7-9)

Tört törlüg terin kuvrag terimi Budizmdeki dört sınıfı belirten bir terimdir. Tokyürek, bu dört sınıfın mahiyeti hakkında birtakım bilgiler vermiştir. Budist inanışta Budistler dört sınıfa ayrılır. Bunlar rahip, rahibe, kadın ve erkekten oluşur. Budizmde rahipler İslam'daki dervişler gibi bir hayat sürerler. Sanskritçe karşılığı *bhikṣu* sözlük anlamı itibarıyla "dilenci" anlamına gelmektedir. Bu rahipler hayatlarını sadaka alarak veya dilenerek sürdürürler. Rahibeler de rahipler gibi hayatını Budizme adayan keşişlerdir. Skr. *bhikṣuṇī* terimiyle ifade edilen rahibeler Budizmin beş yüz ana kuralının üç yüz kırk sekizine uymak zorundadırlar. Bir diğer sınıf olan erkek sınıfıyla rahip olmayan Budist erkekler kastedilir. Sanskritçe adları *upāsaka* olan erkekler beş büyük günahtan uzak dururlar. Son sınıf ise kadın, Skr. *upāsikā* sınıfıdır. Bu sınıfla rahibe olmayan Budist kadınlar kastedilir. Kadınlar da tıpkı erkekler gibi beş büyük günahtan uzak durmalıdır (2019a, s. 228-229).

Sonuç olarak *tört törlüg terin kuvrag* terimi bu dört sınıfı ifade etmek için kullanılır. Dolayısıyla *dört* sayısı burada temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.4.8. Tört Törlüg Yavlak Yollar

> *Burkan kutın bulgınçaka tegi* ***tört törlüg yavlak yollartın*** *ertip ozup ėki ajunlarta togdum* "Buda kutsallığını buluncaya değin dört tür kötü yollardan geçip, kurtulup, iki varlık şeklinde doğdum." (Ölmez, AY/187/14-16)
>
> *Bo* ***tört törlüg yavlak yollarka*** *barguluk ayıg kılınçlarıg kentü özleri kılmazlar* "Bu dört türlüg kötü yola varacak eylemleri kendileri yapmazlar." (AY/221/500-503)

Tört törlüg yavlak yollar Skr. *durgati* terimi Budizmde "cehennem, pretalar, asuralar ve hayvanlar" olmak üzere dört hayat biçimini ifade eder. Asuralar üç iyi yoldan biri sayılsa da çevre tarafından kontrol edilemediğinde dört kötü hayat şeklinden biri sayılır. (SH, s. 175b)

Canlılar kötü davranışları ve günahları nedeniyle meydana gelen kötü karmaları sonucunda dört kötü yoldan birinde doğarlar. Gakkai, bu terimde yol sözcüğünün bir

yaşam şekli veya bir varoluş bölgesi anlamına geldiğini belirtir (SG, evil path mad). Dolayısıyla burada yine bir yol metaforu söz konusudur. Budist inanıştaki dört kötü yaşam şekli *tört törlüg yavlak yol* terimiyle metaforik olarak anlatılmıştır.

3.2.4.8. Tört Tugum

> *Kamag **tört togum** bėş ajun altı yoltakı tınlıg oglanlarınıŋ ulug umugı ınagı bolgalı ugaylar* "Bütün dört doğum beş hayat ve altı yoldaki canlıların oğullarının büyük umudu olabilirler." (Tokyürek, AY/24/12-14)
>
> ***Tört togum** bėş yol içinteki tınlıglar alku ögirdiler sevintiler* "Dört ve beş varlık içinteki yaratıkların hepsi sevindi." (Mait/18-29-31)
>
> *Monta ajun tutmakı erser **tört tugumlarta** ög karınta tugma yumurt'gata bügün kelgin tugm(a)k ol ölte şıta tugm(a)k erür* "Burada dünyaya gelmek ise dört doğumdan (meydana gelir). Anne karnından doğma, yumurtadan doğma, büyüyle (olağanüstü bir şekilde) doğma, o ıslaklıktan doğmadır." (TotenB/100-101)

Tokyürek, *tört tugum* teriminin Skr. *catur-yoni* doğumun dört şeklini ifade ettiğini belirtir. Budist inanışta canlılar rahimde doğmak, yumurtadan doğmak, ıslak ortamda doğmak ve olağanüstü güçler sayesinde doğmak üzere dört şekilde doğarlar. Canlıların önceki hayatları sonucunda oluşan karmalarına göre yeniden doğum şekilleri belirlenir. Dört doğum şekli altı dünya ile bağlantılıdır. Yeniden yaşam bu dört doğumdan ve altı yoldan meydana gelir (Tokyürek, 2019a, s. 353).

Sonuç olarak *tört tugum* terimi Budist inanıştaki dört farklı doğum şeklini ifade ettiğinden *dört* sayısı bu terimde temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.4.9. Tört Ėş

> *Bu **tört ėş** maŋa tört tadu teg-turur*
>
> *Tüzülse tadu çın tiriglik bolur*
>
> "Bu dört sahabe benim için dört unsur gibidir; unsurlar denkleşirse gerçek hayat vücuda gelir." (KB/60)

Dört, maddi düzenin sayısıdır. Dört mevsim, dört ana yön vardır. Ayın dört evresi vardır. *Dört* sayısı bu yönleriyle pek çok din ve kültürde eşitliğin ve düzenin sembolü olmuştur. İslamiyet'e geçişle birlikte Türk kültüründe *dört* sayısının önemi artmıştır. İslam inanç ve uygulamalarında *dört* sayısı özel bir yer teşkil eder. Dört mezhep, dört büyük melek, dört halife vardır. Yine İslam felsefesindeki *anasır-ı erbaa* "dört unsur" kavramı dört sayısının İslam kültüründeki önemine işaret eden örneklerdendir. Kaynağı

Antik Yunan olan bu görüşte kâinat ateş, su, toprak ve hava olan dört unsurdan meydana gelir. İslam felsefecilerinden Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi âlimlerin elinde geliştirilmeye devam eden bu felsefe tasavvufî muhtevası içerisinde divan edebiyatında bir mazmun olarak yüzyıllarca kullanılmıştır.

Yukarıdaki beyitte Balasagunlu Yusuf dört sahabeyi dört unsura benzetmiştir. Clauson, *tadu* sözcüğünün Sanskritçe *dhātu* "element" sözcüğünden Karahanlı Türkçesine kopya olduğunu belirtir (1972, s. 451). Yusuf, bu beyitte dört sahabeyi dört unsura, İslam dinini de kâinata benzetmiş ve dört sahabenin İslam'daki önemini bu benzetmeyle vurgulamıştır.

3.2.4.10. Tört Tab

> *Kişi **tab'ı tört** ol karışma yagı*
>
> *Biri küldürür bir kılur ün çogı*
>
> "İnsanın tabiatı birbirine muhalif ve düşman olan dört unsurdan meydana gelir; biri güldürür diğeri gürültü ve kavga çıkarır." (KB/5866)

Tab sözcüğü Arapça kökenli bir sözcük olup "huy, yaratılış, karakter" anlamlarına gelmektedir (GTS, tab mad.). Balasagunlu Yusuf, *kişi tab'ı tört ol* ifadesiyle insanın yaradılışında tıpkı kâinatın yaratılışında olduğu gibi dört unsurun olduğunu anlatmaktadır.

Bu beyitte dört unsur felsefesi Balasagunlu Yusuf tarafından insanoğluna indirgenmiş ve karşıtlıkların oluşturduğu denge anlatılmak istenmiştir. Dolayısıyla *dört* sayısı burada sembolik anlamda kullanılmıştır.

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde *dört* sayısının Eski Türkçenin her döneminde dört yön simgeciliğini ifade etmek için kullanıldığı göze çarpmaktadır. Dünyanın dört ana yönle anlatılması beraberinde Budizmde dört yönün koruyucu Budasının olması gibi farklı sembolik unsurları meydana getirmiştir. Yine dört unsur felsefesinin Budist ve İslamî inanışta ortaklıklar gösterdiği görülmektedir. Altun Yaruk'tan alınan örnekte dört unsur felsefesi insana indirgenerek yılan metaforuyla anlatılmış ve bunlar arasındaki zıtlık inmek- çıkmak fiilleriyle ifade edilirken Kutadgu Bilig'de dört unsur arasındaki zıtlık güldürmek kavga çıkarmak (ağlatmak) fiilleriyle metaforlaştırılmıştır.

3.2.5. Bėş

3.2.5.1. Bėşbalık

> *Otuz yaşıma **bėş balık** tapa süledim altı yolı sünüşdüm* "Otuz yaşımda Beşbalık'a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım." (BK/D28)

Eski Türkçe üzerine çalışan araştırmacılar tarafından *Bėşbalık* şehri hakkında yapılan açıklamalar genellikle şehrin coğrafi açıdan nereye tekabül ettiği hakkındadır. Kentin yeriyle ilgili görüş bildirenler de genellikle Çin kaynaklarından hareket ederler.

Çin kaynaklarında *Beiting* olarak geçen Beşbalık'ın adı Han Hanedanlığı döneminde *Chin-man* şeklinde adlandırılır. Özkan İzgi, Köktürklerin VII. yüzyılda Beşbalık civarında yaşadığını kaydeder (Aydın, 2018a, s. 263). Beşbalık, Liu'ya göre Xinjian'daki Fu-yüan-hien'dir (2019, s. 236). Şehrin adındaki *beş* sayısıyla ilgili en doyurucu bilgi DLT'den tespit edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, eserinin Uygur maddesinde şunları kaydeder:

> Beş şehirli vilayetin adıdır. O vilayet beş şehirdir. Halkı en şiddetli kâfirler ve en iyi ok atıcılardır. Bu şehirler İskender'in kurduğu Sülmi, sonra Ko çu, sonra Can Balık, sonra Biş Balık ve Yaŋı balık. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 55)

Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler doğrultusunda *Bėşbalık* şehir adındaki *beş* sayısının temel anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

3.2.5.2. Bėş Teŋri

> *Hormuzta t(e)ŋri **bėş t(e)ŋri** birle kam(a)g t(e)ŋriler sözinlüg(ü)n yekke süŋüşgeli k[e]lti* "Hormuzta tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler." (Hua/1-3)

Maniheizmde *bėş tanrı* Hormuzta tanrının çocuklarıdır. Işığın elementleri olan bu beş tanrı aydınlık ile karanlığın savaşında Hormuzta tanrının çağrısı üzerine savaşmak için toplanırlar fakat karanlık tarafından yenilip esir alınırlar.

Beş tanrının simgelediği elementler: "Hava tanrı, Rüzgâr tanrı, Işık tanrı, Su tanrı ve Ateş tanrı"dır (Özbay, 2014, s. 129).

Bu beş elementin farklı kaynaklardaki karşılıkları şu şekildedir:

Tablo 6.

Element	**ET.**	**Lat.**	**Pa.**	**Çin.**	**Ar.**	**İng.**
Hava	tıntura	aër	ʾrd’w-fr̄w’r’dyn	ch’i	nasim	zephyr/air
Rüzgâr	yel	ventus	w’d	feng	rih	wind
Işık	yaruk	lux	rwšn	ming	nur	light
Su	suv	aqua	ʾb	shui	ma‘	water
Ateş	ot	ignis	ʾdwr	huo	nar	fire

(Özbay, 2014, s. 129)

> *Horm(u)zta t(e)ŋri oglanıŋa* ***bir tıntura t(e)ŋri ėkinti yel t(e)ŋri üçünç y(a)ruk t(e)ŋri törtünç suv t(e)ŋri beşinç ot t(e)ŋri*** “Hormuzta tanrının çocuklarına birincisi Hava tanrı, ikincisi Rüzgar tanrı üçüncüsü Işık tanrı dördüncüsü Su tanrı beşincisi Ateş tanrı(dır).” (Hua/71-75)

Yukarıdaki cümlede görüldüğü üzere Huastuanift’te Maniheizmdeki bu beş elementin Eski Uygurcadaki adları tek tek sayılmıştır. *Bėş tanrı* ifadesinin dışında bu beş unsur Eski Uygurcada *hormuzta teŋri oğlanı bėş teŋri* “Hormuzta tanrı çocuğu beş tanrı”, *bėş teŋri hormuzta teŋri oglanı* “beş tanrı Hormuzta tanrı çocuğu” biçimlerinde de görülmektedir (Tokyürek, 2019a, s. 471). *Bėş tanrı* ifadesiyle Maniheizm inancındaki beş yüce güç anlatılmak istenmiştir. Dolayısıyla buradaki *bėş tanrı* ifadesi beş yüce gücü temsil eden bir semboldür.

3.2.5.3. Bėş Türlüg Tınlıg

> *Beşinç* ***beş türlüg tınl(ı)gka*** *bir yme eki adakl(ı)g kişike ėkinti tört butlug tınl(ı)gka üçünç uçugma tınl(ı)gka törtünç suv içreki tınl(ı)gka bėşinç yerdeki bag(ı)rın yorıgma tınl(ı)gka söde berü t(e)ŋrim bo bėş türlüg tınl(ı)g(ı)g tural(ı)g(ı)g ulugka kiçigke t(e)gi neçe korkıt<t>(ı)m(ı)z ürkit<t>(i)m(i)z erser* “Beşinci olarak da beş türlü canlıya birincisi iki ayaklı insana, ikincisi dört bacaklı canlıya üçüncüsü uçan canlıya dördüncüsü suda yaşayan canlıya beşincisi sürüngenlere ezelden beri tanrım bu beş türlü canlıyı büyüğünden küçüğüne ne kadar korkutup ürküttüysek…” (Hua/117-126)

Tokyürek, *bėş türlüg tınlıg* ifadesinin karanlık âlemi içindeki beş canlı türünü karşılayan bir ifade olduğunu belirtir. Karanlıklar dünyası beş dünyadan oluşmaktadır. Bu beş dünyada büyük ve derin bir mağara ve beş canlı türü bulunmaktadır (2019a, s. 480).

Bu canlılar Huastuanift’te de sayıldığı gibi “iki ayaklılar, dört ayaklılar, uçan canlılar, yüzen canlılar ve sürüngenler”dir. Dolayısıyla *bėş türlüg tınlıg* ifadesindeki *beş* sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.5.4. Bėş Türlüg Yekler

> *Anıg kılınçl(ı)g ş(i)mnulugun* ***bėş türlüg yeklerlügün*** *sünüşdi* "Günahkâr Şımnu ile beraber beş farklı türde şeytanla (daha) savaştılar." (Hua/4-5)

Bėş türlüg yekler terimi, Maniheizmde karanlık âleminin kralı Ahriman'ın beş yardımcısını simgeler. Bunlar "duman, kötü ateş, kötü rüzgâr, kötü su ve karanlık"tır. Beş türlü şeytan ve beş tanrı, aydınlık ve karanlığın savaşında birbirlerine karışmışlar ve evrene dağılmışlardır (Özbay, 2014, s. 131).

Bu karışım sonucu ortaya çıkan elementlerin dünya üzerindeki yansımaları şu şekildedir:

Tablo 7.

Aydınlık âlemindeki beş tanrı	**Karanlık âlemindeki beş tanrı**	**Bugün yaşadığımız dünya**
Hava	Duman	Atmosfer, hava
İyi Ateş	Kötü Ateş	İyi ateş= aydınlatan ve ısıtan ateş Kötü ateş= büyük yangınlar, yakıcı ateş
Işık	Karanlık	Işık= güzellik, altın, gümüş Karanlık= çirkinlik, kirlilik
İyi Rüzgâr	Kötü Rüzgâr	İyi rüzgâr= sakin rüzgâr Kötü rüzgâr= fırtına
İyi Su	Kötü Su	İyi su= ırmaklar, nehirler Kötü su= sel

(Özbay, 2014, s. 131)

Huastuanift'te Maniheizmdeki karanlık âleminin kralı Ahriman, *ayıg kılınçlıg şimnu* "kötü düşünceli şeytan" sıfat tamlamasıyla ifade edilmiştir. Eski Uygurca metinlerde *şamnu, şımnu, şimnu, şumnu* olmak üzere dört farklı şekilde okunan *şımnu* sözcüğü için çeşitli etimolojik denemeler yapılmıştır.

Clauson ED'de sözcüğün Türkçeye Soğdca *šmnw* "şeytan" sözcüğünden geldiğini, sözcüğün Pehlevice'de Ahriman "şeytan" sözcüğünü karşıladığını belirtir (1972, s. 868). Caferoğlu, *şumnu* madde başının karşısına "şeytan" anlamını verir (2015, s. 218). Özbay, Gharib'in sözcük hakkındaki *<šmnw <' tdrmnw <* aϴramanu < ahra-manu; Av. Angra- mainyu → 'tδrmnw* "Ahriman demon" etimolojisini verdikten sonra sözcüğe "Maniheizmde büyük kötülük tanrısı" anlamını verir (2014:153). Skjærvø (2003) yine Gharib'in SD'deki etimolojisine dayandırarak şımnunun Soğdcada *šmanu* 'Ahriman, demon' *šəmnu* sözcüğü olduğunu açıklar (Karadavut, 2017: 164).

Köken itibarıyla Soğdca olan *şımnu* sözcüğü Maniheist çevrede yazılan metinlerde Ahriman'ı Budist çevrede yazılan metinlerde ise Māra'yı karşılamış, Eski Türkçede *yek* ve *içgek* sözcükleriyle birlikte "şeytan" anlamında en sık kullanılan üç sözcükten biri olmuştur (Karadavut, 2017, s. 170).

Sonuç olarak *bėş türlüg yekler* ifadesi beş elementin kötü biçimlerini sembolize eden bir ifade olarak kullanılmıştır.

3.2.5.5. Bėş Ajun

> ***Bėş ajuntakı*** *tınlıglar üçün öz et'öznüŋ inçin meŋisin intkisin yaragın tutmadın özlerin başların biri isig özlerin tite sermek serinmek erür* "Beş hayat şeklindeki canlılar için kendi vücudunun rahatını, huzurunu, niteliğini, faydasını elde etmeden özlerini ve başlarını verip vücutlarını feda edip sabretmektir." (Tokyürek, AY/227/1-5)
>
> *Aç kız başlap üç türlüg yavız adalar amtık(ı)ya ok tavrak bagup amrılıp arka kamag* ***bėş ajun*** *tınl(ı)glar uguşı alasız bir teg meŋilig bolzunlar* "Açlık ve kıtlık idare edilerek üç türlü kötü felaket şimdi hemen bağlanıp durulup bütün beş yaşam formu soyu eksiksiz hep birlikte mutlu olsunlar." (Sita/496-498)

Tokyürek, *bėş ajun* teriminin Skr. *pañcā-gati* Çin. *五趣 wǔ qù* Budizmde "cehennem, preta, asura, hayvan ve insan" olmak üzere beş hayat biçimini ifade ettiğini belirtir. Bu beş hayat biçiminde doğmak canlılara büyük ızdırap verir. Dolayısıyla insanlar bu beş hayat biçiminde doğmamak için hem bu dünyada hem de ara dünyada büyük mücadele verirler (2019a, s. 31).

Bu terimde *beş* sayısı Budist inanıştaki beş hayat şeklini ifade ettiğinden temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.5.6. Bėş Küsençig

> ***Bėş küsençiglerig*** *tegindükte yazokka kirip köŋülinte ökünç tugup toyın bolup edgüte yaratınmak üze* "Beş arzuya ulaştığında günah işlemiş. İçinde pişmanlık duyup, rahip olup, iyilikle donanıp…" (KN/244)

Küsençig sözcüğü Eski Türkçe *küse-* "istemek, arzulamak" fiilinden *+nçIg* fiilden isim yapma ekiyle türemiş bir sözcüktür. Marcel Erdal *+nçIg* ekinin +(X)nç+sıg ekinden geldiğini düşünür ve ekin genellikle zihinsel durumları gösteren fiillere eklenerek onları sıfatlaştırdığını belirtir. Örnek olarak *sevme, nefret etme, isteme, acıma, iğrenme* gibi sözcükleri verir (1991, s. 363). Clauson, sözcüğü *küsen-* fiilinden getirir ve "çekici, istenilen" anlamına geldiğini belirtir (1972, s. 749). DLT'de *küse-* fiilinden türeyen *küseş-* "Birlikte arzulamak, temenni etmek" ve *küsegçi* "iştahlı olan" biçimlerinin olması fiilin kökünün *küse-* olduğuna şüphe bırakmaz.

Bėş küsençig, Skr. *pañca-kāma-guṇa*, Çin. ***五欲*** beş duyu organından kaynaklanan beş farklı isteği ifade eder. Bu beş istek SH'de "zenginlik, cinsellik, yeme-içme, şöhret ve uyku arzusu" olarak belirtilmiştir (SH, s. 121a)

Beş sayısı bu terimde duyu organlarından kaynaklanan beş arzuyu ifade ettiğinden temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.5.7. Bėş Törlüg Agu Nızvanılar

> *İçtinki belgüte* ***bėş törlüg agu nizvanilrıg*** *tüpindin berü tarkarur* "İçindeki belirtide beş türlü zehir ihtirasları kökünden itibaren yok eder." (TotenB/877-878)

Skr. *pañcā-kleśa*, Çin. ***五鈍使*** *wǔ dùn shǐ* olan terim SH'de "beş kalın kafa, akılsız ya da cahil, ahlâksız ya da cezbedici" olarak tanımlanır (SH, s. 129a). Terim aynı zamanda beş dünyevî duyguyu ifade etmek için de kullanılır. Buna göre beş dünyevî "duygu, açgözlülük, öfke, cehalet, kibir ve şüphe"dir (SG, five false views mad).

Beş dünyevi duygu Eski Uygurca Budist metinlerde *bėş törlüg agu nızvanılar* terimiyle ifade edilmiş ve bu duygular zehire benzetilmiştir. Dolayısıyla *beş* sayısı burada *agu* sözcüğüyle bir araya gelerek metaforik anlamda kullanılmıştır.

3.2.5.8. Bėş Törlüg Bilge Bilig

> *Bėşinç yėrtinçülüg erdemlerig* ***bėş törlü bilge bilig*** *orunların barçanı ötgürmekke tayanıp* "Beşincisi dünyevi erdemleri beş türlü bilgi yerleriyle devam ettirip…" (Tokyürek, AY/248/16-19)

Skr. *pañcavidyā* olan terim, antik Hindistan'daki beş geleneksel bilim dalını ifade eder. Budist inanışa göre Buda, bu bilim dallarını bilmektedir. Bu bilimler *śabda* "gramer ve kompozisyon" *śilpakarmastāna* "sanat ve matematik" *cikitsā* "tıp", *hetu* "mantık" *adhyātma* "felsefe"dir (SH, s. 119a).

Beş sayısı bu terimde Hindistan'daki beş geleneksel bilim dalını ifade ettiğinden temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.5.9. Bėş Yapıglar

> *M(e)n üzmiş m(e)n kalısız kamag kadgu nizvanig uzatı yügerü turgurup köni bilge biligig biltim alku kurug tip* ***bėş yapıglıg ev barkıg*** *titrü ukup bütürtüm* "Ben tamamen bütün kleśaları bıraktım. Simdi devamlı gerçek bilgiyi yükselttim, her şeyi boş diye bildim, beş yapılı evi iyice anlayıp gerçek yeri ve duymayı tamamladım." (Uçar, AY/368/1-3)

Bėş yapıg Skr. *pañca-skandha*, Çin. *五蘊 wǔyùn*, terimi "beş yığın ya da topluluk" anlamında olup akıl sahibi varlıklarda özellikle insanlarda bulunmaktadır. *Bėş yapıg* "şekil, duygu, algı, irade ve bilinç"ten oluşmaktadır. Budist inanışa göre Buda, dünyada var olan her şeyde bu beş unsurun bulunduğunu ifade etmiş ve beş yığının bulunmadığı tek yerin Nirvana olduğunu belirtmiştir. Öyle ki Buda canlıların ızdıraplarının tek nedeninin bu beş yığın olduğunu düşünür (Tokyürek, 2019a, s. 416).

Yukarıdaki cümlede insan bedeninde bulunan beş unsur *bėş yapıglıg ev bark* şeklinde ifade edilmiş ve insan bedenindeki beş yığın bir eve benzetilmiştir. Dolayısıyla burada *beş* sayısı metaforik anlamda kullanılmıştır.

3.2.5.10. Bėş Neŋ

> *Adın ma bu* ***bėş neŋ*** *yırak tutgu beg*
>
> *Atı edgü bolsa kü çaw bolgu teg*
>
> "İyi nam ve şöhretle adının yayılmasını isterse bey bir de şu beş şeyi kendinden uzak tutmalıdır." (KB/2060)

Beş, pek çok kültürde tarih boyunca önemli rol oynayan bir sayıdır. Nesneleri beşli gruplar halinde düzenleme eğilimi her dönemde vardır. Schimmel, bu durumun insanoğlunun beş duyusundan kaynaklanabileceğini söyler (1998, s. 127). Dinî gelenekler açısından *beş* sayısı pek çok dinde kendine yer bulmuş bir sayıdır. Örnek

vermek gerekirse İslam dininin beş şartı vardır. Yine bu beş şarttan biri olan namaz ibadeti günde beş kere kılınır.

Yukarıdaki beyitte Ögdülmiş, Kün Togdı'ya "iyi bir bey" olmanın şartlarını anlatırken kaçınması gereken beş davranış sıralar. Bu beş davranış; "acelecilik, cimrilik, hiddet, inatçılık ve yalancılık"tır. Bu davranışlardan kaçınan bir insan tam anlamıyla "iyi bir bey" olabilir. Burada Yusuf Has Hacib'in İslamî geleneklerin etkisiyle beşli bir sınıflandırma yaptığı düşünülebilir. Sonuç olarak *beş* sayısı bu beyitte beş kötü davranışı belirttiğinden temel anlamda kullanılmıştır.

Yukarıdaki örneklere bakıldığında *beş* sayısının Eski Türkçe metinlerde genellikle Maniheist ve Budist inanıştaki dinî terminolojide kullanılan bir sayı olduğu görülmektedir. *Beş*, bu terimlerde genellikle temel anlamıyla görülürken *bėş yapıglıg ev bark* teriminde olduğu gibi metaforlu ifadelerde de görülmektedir.

3.2.6. Altı

3.2.6.1. Altı Bag Bodun

> *Esiz elim e kunçuyum a oglanım a bodunum a esizim e altmış yaşımda atım el tugan totok ben teŋri elimke elçisi ertim* ***altı bag bodunta*** *beg[i] ertim* "Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık! Altmış yaşımda, adım El Togan Totok'tur. Ben kutlu yurdumun elçisi idim. Altı birleşik boyun beyi idim." (E1/1-2)

Altı bag bodun, Töles boylarından olan Uygurların, Bayırkuların, Edizlerin, Tograların, Buguların ve Apa İsilerin Töleslerden ayrılarak meydana getirdiği bir boy federasyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. *Altı çuw Soğdak*'taki *çuv* sözcüğüyle *bağ* sözcüğü eşanlamlı sözcüklerdir. Dolayısıyla altı birleşik boy anlamına gelmektedir.

Saadettin Gömeç, Batı Köktürkleri kağanı Şulo Kağan'ın Töleslerin kendisine yapacakları menfi bir hareketten çekinip birkaç Töles oymak beyini öldürtmesiyle yukarıda sayılan Töles boylarının *altı bag bodun* adında yeni bir ittifak kurmalarına yol açtığını söyler (2016, s. 18).

3.2.6.2. Altı Çuw Sogdak

> ***Altı çuw sogdak*** *tapa süledimiz* "Altı Çuv Soğdak tarafına doğru sefer ettik" (KT/D31)

Erhan Aydın, *Altı Çuv Soğdak* yer adı üzerinde araştırmacıların görüşlerini verir. Buna göre Hamilton, *çuβ* olarak belirlediği sözcüğü Çince *zhou* "idari bölge" sözcüğüyle bir sayarak *altı çuw soğdak* ifadesini "altı idareli bölgenin Soğdları" şeklinde anlamlandırır. Marquart, altı çub'un 701 yılında fethedildiğini ve *altı çub* ile Soğd diyarındaki prensliklerinin kastedildiğini düşünür. Bu prensliklerin *Kan- Kang* "Semerkant", *Mi* "Maymürg", *Shih-Qishi* "Keş", *Ho-He* "Kuşanya", *Ch'ao-Cao* "Usruşana" ve *Na-se-po* "Nesef" prensliklerinin kastedildiğini düşünür. Aydın'a göre bu görüşler içerisinde en inandırıcı olanı Marquart'ın görüşleridir (2018a, s. 150).

Bu görüşlerden hareketle *altı çuw Soğdak* ifadesindeki *altı* sayısının Soğd ülkesindeki altı farklı prensliği ifade ettiği ve dolayısıyla temel anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

3.2.6.3. Altı Adkaŋular

> ***Altı adkaŋular*** *yme öz tözinçe turur* "Altı duyu nesnesi de kendi doğasınca kalır." (KN/104-105)

Altı adkaŋu terimi Skr. *ṣaḍ viṣayāḥ*, Çin. *六境 liu jing* "renk, ses, koku, tat, dokunma ve düşünme"den meydana gelen altı duyu nesnesini ifade etmek için kullanılan bir terimdir (Tokyürek, 2019a, s. 338). Clauson, *atkaŋu* sözcüğünün *atkan-* "bağlanmak" fiilinden geldiğini ve Eski Uygurca Budist metinlerde kullanılan teknik bir terim olduğunu belirtir (1972, s. 49). Terimin Sanskritçe karşlığı olan *viṣayā* sözcüğü "bir bölge, bölgesel, çevre, bilinç alanı, nesnel dünya ve öznel bilinç ya da nesnel alan bilgisi" anlamlarında kullanılır. Tokyürek, *altı adkangu* teriminin "renk ve şekil görüş alanı, ses duyma alanı, koku koklama alanı, tat alma alanı, fiziksel his dokunma alanı, zihinsel olgular düşünme alanı" olmak üzere altı farklı alan olarak gösterildiğini ifade eder (2019a, s. 338).

Sonuç olarak *altı* sayısı bu terimde duyu organlarının oluşturduğu duyu sahalarını işaret ettiğinden temel anlamında kullanılmıştır.

3.2.6.4. Altı Ajun

> ***Altı törlüg adalıg tıdıglıg ajunlarta*** *togmayın* "Altı türlü tehlikeli ve engelli dünyalarda doğmayayım." (AY/121/9-10)

> ***Altı yolta*** *tägẓinip kirlig basuṭçıtın turur tep aṭanıp sansar tep teyürlär* "Altı yolda dolanır. "Günahkâr yardımcılardan oluşmuştur" diye adlandırılır." (KN/8-9)

Altı ajun terimi Budizmdeki "cehennem, aç ruhlar, hayvanlar, asuralar, insanlar ve tanrılar dünyası"nı ifade eden bir terimdir. Sanskritçe karşılığı *sad- gati* olan terim Budist inanışta dört asil dünyanın karşıtıdır (Tokyürek, 2019a, s. 359).

Eski Uygurca Budist metinlerde altı hayat biçimini ifade etmek için *altı ajun* teriminin yanı sıra *altı yol* terimi de kullanılmıştır. Canlıların önceki yaşamlarındaki ömür süreleri yine yol metaforuyla ifade edilmiştr.

Altı yol düşüncesi *Mahāyāna Budizminde* kabul gören bir düşünceyken *Hinayāna Budizminde* beş yol düşüncesi hâkimdir (SH, s. 138a). Sonuç olarak yukarıdaki *altı törlüg adalıg tıdıglık ajunlar* ifadesinde Budist inanıştaki altı yeni hayat biçimi ifade edilmiş ve *altı* sayısı temel anlamında kullanılmıştır.

3.2.6.5. Altı Biligler

> ***Altı biligler*** *ançulayu ok köŋül yügürür kamagda orun iyin tegzinür* "Altı bilinç her yere ulaşsın, diye şöyle isterler." (Tokyürek, AY/364/22-23)

Altı biligler Skr. *saḍāyatana-vijñāna*, Çin. 起事心 *qǐ shì xīn* terimi Budizmdeki altı bilinci ifade eder. Altı bilinç "göz bilgisi, kulak bilgisi, burun bilgisi, dil bilgisi, vücut bilgisi ve gönül bilgisi"nden oluşur (Tokyürek, 2019a, s. 333).

Dolayısıyla *altı biligler* terimindeki *altı* sayısı temel anlamında kullanılmıştır.

3.2.6.6. Altı Kaçıglar

> *Adınlar ol körküg körüp nomlug yarlığın èşidip* ***altı kaçıgları*** *barça bir yintem kutrulmak tözlüg ögrünç meŋi teginürler* "Başkaları o görünüşü görüp öğreti buyruğunu işitip altı kaçıkların hepsi hemen kurtulma heyecanına erişirler." (AY/47/4-8)

Altı kaçıglar Skr. *saḍ indriya* terimi Budist inanıştaki altı duyu organını ifade eden bir terimdir. Bu altı duyu organı "görme, duyma, koklama, dokunma, tatma ve düşünme"den meydana gelir. Clauson, *kaçıg* sözcüğünün kökünün *kaç-* fiili olduğunu, Eski Uygurca Maniheist ve Budist metinlerde duyu organlarını ifade etmek için teknik bir terim olarak kullanıldığını belirtir (1972, s. 590). Tokyürek, Budizmde duyu organlarının canlıları günaha ya da sevaba sevk eden araçlar olduğunu ifade eder

(2019a, s. 345). Eski Uygurların, duyulara hâkim olamama, kaçırma durumunda günaha girdiklerinden dolayı Sanskritçesi *indriya* olan terimi *kaçıg* sözcüğüyle metaforlaştırarak karşıladıkları görünmektedir. Eski Uygurcada altı duyu organı sadece *kaçıg* sözcüğüyle değil *ogr*ı "hırsız" sözcüğüyle de metaforik olarak ifade edilmiştir.

Yunusoğlu, *altı kaçıglar* ifadesinin Altun Yaruk'tan alınan yukarıdaki örnekte metaforik olarak kullanılmasını şu sözlerle açıklar:

> Aslında burada sadece altı organın kurtulmaya erişmesi değil, bir insanın ya da bir canlının kurtulmaya ermesi söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında burada parçanın bütün için kullanılması yani *metonimi* olayı vardır. Ancak *altı kaçıg* ifadesinin kuruluşu bakımından bir metafor olması ve burada onların sevince erişmesi ifade edildiğinden *altı organ insandır* metaforu meydana gelmektedir. (2016, s. 248)

Sonuç olarak *altı kaçıgla*r ifadesindeki *altı* sayısı bu terimde metaforik anlamda kullanılmıştır.

3.2.6.7. Altı Ogrılar

> *Bilmiş kergek bo etözüg iyesiz kurug tuzak tegin* ***altı ogrılar*** *yatakı ol* "Bu bedeni, sahipsiz, boş bir köy gibi tasavvur etmek gerek. Beden altı hırsızın dayanağıdır." (Uçar, AY/364/2-4)

Altı ogrılar Skr. *indriya*, *sad indriya*, Çin. *六依 liù zéi* terimi Eski Uygurca metinlerde genellikle *altı kaçıg orunlar* "altı duyu organı" biçiminde görülmektedir. Altı duyu organı canlıları günaha ya da sevaba sevk eder (Tokyürek, 2019a, s. 345).

Duyu organlarının canlıları günaha sevk etmesi kaçınılmazdır. Gözü görünenden, kulağı sesten, burnu kokudan, dili lezzetten, vücudu şehvetten, zihni kötü düşüncelerden kaçırmak mümkün değildir (SH, s. 138b). Bu sebeple altı duyu organı Eski Uygurcada hırsıza benzetilmiştir. Clauson, *ogrı* sözcüğünün Eski Türkçe dönemi tarihi metinlerinden itibaren pek çok tarihî Türk yazı dilinde ve çağdaş Türk dillerinde "hırsız" anlamını koruduğunu belirtir (1972, s. 90). Sonuç olarak *altı ogrılar* ifadesindeki *altı* sayısı *ogrı* sözcüğüyle bir araya gelerek metaforik bir anlatım ortaya çıkarmıştır.

3.2.6.8. Altı Paramit

> ***Altı paramıt*** *içinte* "Altı pāramitā içinde…" (AY/88/9-10)

Altı paramit "altı erdem" Skr. *sadpāramitā,* Çin. *六波羅蜜 liù bōluómì* terimi *Mahāyāna* mezhebine göre Bodisavatların Buda olabilmeleri için yapmaları gereken altı davranışı ifade eder. Bu altı davranış 1. *dāna,* "sadaka"; 2. *śīla,* "ahlâkî davranış"; 3. *kṣānti,* "sabır"; 4. *vīrya,* "gayret ya da enerji"; 5. *dhyāna,* "derin düşünce"; 6. *prajñā,* "bilgi", şeklinde sıralanabilir (Tokyürek, 2019a, s. 235).

Paramit sözcüğü Sanskritçe aslı olan *pāramitā*'dan Soğdcaya *p'r'myt* biçiminde geçmiş, Soğdcadan da Eski Uygurcaya alınmıştır. Budist inanışta canlıların Nirvana'ya ulaşması için gereken *on paramit* vardır fakat bu *on paramit*in ilk altısı çok daha önemlidir. Sonuç olarak *altı paramit* terimindeki *altı* sayısı Budizmde aydınlanmanın aracı olan altı davranışı ifade ettiğinden temel anlamda kullanılmıştır.

Altı sayısının geçtiği örnekler incelendiğinde sayının yazıtlar dönemi Türkçesinde temel anlamıyla görüldüğü ve boy adlarında tanıklandığı görülmektedir. Budist çevre eserlerinde *altı* sayısı genellikle Budist inanıştaki altı duyu organını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu altı duyu organı Budizmde canlıları günaha sevk ettiği için hırsız metaforuyla anlatılmıştır. Yine Budist inanışta canlıların Buda olabilmeleri için yapmaları gereken altı davranışın olması metinlerde *altı paramit* terimiyle ifade edilmiştir. Kutadgu Bilig'de ise *altı* sayısı tanıklanmamıştır.

3.2.7. Yėti

3.2.7.1. Yėti Yaş

> *Küli çor **yėti** yaşıŋa eygir ölürti tokuz yaşıŋa azıglıg toŋuz ölürti* "Küli Çor yedi yaşında kara at öldürdü. Dokuz yaşında azılı (vahşi) domuz öldürdü." (KÇ/D6)

Şamanizm inancına dayalı Türk kozmogonisinin en kutsal sayısı *dokuz*dur fakat zaman içerisinde Mezopotamya toplumlarıyla girilen ilişkiler sonucunda *yedi* sayısı da Türk kozmogonisinde önemli bir sayı olarak ortaya çıkmıştır. Bu iki sayı, sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde birlikte kullanılmış ve her iki sayı da sembolik bir değer kazanmıştır. Roux, bu duruma örnek olarak Altay yaratılış destanlarındaki Tanrı Ülgen'in *yedi oğlu dokuz kızı* olmasını, yine Çin yıllıklarında Köktürklerin her senenin yedinci ayının yedinci gününde atalarına kurban sunduğu bilgisinin kayıtlı olduğunu söyler (2011, s. 88). Köktürkler döneminden itibaren Altay şamanizmindeki *dokuz katlı gök* tasvirinin

yerini *yedi katlı gök* tasviri almıştır. İstemi Kağan'ın Bizans imparatoruna yazdığı mektupta kendini *yedi iklimin hükümdarı* şeklinde tanıtması bu tasvirin örneklerinden biridir. Bahaeddin Ögel, *yedi* sayısının Türk kozmogonisinde bu kadar önem kazanmasını Batı Türklerinin İranî kültürler ve dinlerle olan ilişkilerine bağlar (2003, s. 428).

Küli Çor yazıtından alınan yukarıdaki cümlede Küli Çor'un yedi yaşında kara at, dokuz yaşında da vahşi bir domuzu öldürdüğü kayıtlıdır. Yedi yaşındaki bir çocuğun vahşi bir atı öldüremeyeceği düşünüldüğünde buradaki *yedi* ve *dokuz* sayılarının sembolik bir değer taşıdığı söylenebilir. Eski Türk inanç sistemindeki kutsalların pek çok açıdan Türk mitolojisine yansıdığı düşünüldüğünde kutsal görülen sayıların mitlerde, destanlarda vs. sembolik kullanımlarının görülmesi olağandır.

Bu cümlede Şamanizm inancıyla bağlantılı bir sözcük daha göze çarpar. Yazıtta *ygr* biçiminde yazılı olan ve araştırmacılarca *yeger/yegir* şeklinde okunan bu sözcüğün bir av hayvanı olduğu bellidir. Erhan Aydın, sözcüğü diğer araştırmacılardan farklı olarak *eygir* biçiminde okur ve "kara at" olarak anlamlandırır. Güneydoğu Sibirya Şamanist mitolojisinde Erlik'le birlikte anılacak olan rengin kara olacağını söyleyen Aydın, Radloff'un derlediği *Ey kara beygir üzerindeki Erlik* cümlesini örnek olarak verir (2018a, s. 182).

Sonuç itibarıyla Küli Çor yazıtının doğu yüzü altıncı satırında geçen *yedi*, *dokuz* sayıları ve *eygir* hayvan adı eski Türk inanç sisteminin mitolojideki sembolik yansımalarıdır.

3.2.7.2. Yėti Türlüg Puşi

> *Bir y(ė)g(i)rminç yme* ***yėti türlüg puşi*** *arıg nomka ançolasık törö bar erti* "On birinci olarak da temiz öğreti için yedi tür sadaka verme kuralı vardı." (Hua/259-261)

Yėti türlüg puşi terimindeki *puşi* sözcüğü için Clauson "sadaka" anlamını verir ve sözcüğün Çince *pu shih* sözcüğünden geldiğini belirtir (1972, s. 373). Tokyürek, Maniheizmdeki önemli ibadetlerden birinin sadaka vermek olduğunu, *yėti türlüg puşi* teriminin de dinleyicilerin seçkinlere verdiği sadakayı ifade ettiğini belirtir (2019a, s. 486).

Özbay, bu *yedi* türlü sadakanın nelerden oluştuğunun tam olarak bilinmemekle beraber özellikle ekmek, meyve, sebze, giysi ve ayakkabının en çok verilen sadakalar

olduğunun, ayrıca zengin olan Maniheistlerin tapınakların yapımı ve onarımı için sadaka verdiğinin kaynaklarda belirtilen sadaka araçları olduğunu söyler (2014, s. 139).

Dolayısıyla *yėti türlüg puşi* terimindeki *yedi* sayısı temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.7.3 Yėti Yimki

> *Tört y(ė)girminç bir yılka* ***yėti y(i)mki*** *olorsug törö bar erti* "On dördüncü olarak bir yılda yedi kez yimki töreni yapmamız (bizlere) farzdı." (Hua/310-311)

Yėti yimki terimindeki *yimki* sözcüğünün kökeni hakkında araştırmacılar uzun bir süre düşünmüş, sonunda ikna edici bir açıklama Alexandar Böhling tarafından yapılmıştır. Böhling'e göre *yimki* sözcüğü Partça *yamag* "ikiz" anlamındaki sözcüğün Eski Türkçede değişmiş biçimidir. Burada "ikiz" anlamı iki gün süren törenlerle ilişkili olmalıdır. Partça *yamag* sözcüğü Orta Farsça döneminde Soğdcaya geçmiş ve *ymkyy* biçimini almış, buradan da Eski Türkçeye *yimki* şeklinde geçmiştir (Özbay, 2014, s. 143).

Özbay, *yėti yimki* töreninin Maniheistler tarafından yılın belirli bir döneminde gerçekleştirilen ve iki gün süren törenlerin genel adı olduğunu, bu törenlerin esas olarak dinleri uğruna kendilerini feda etmiş beş önemli şehit için yapıldığını belirtir (2014, s. 142).

İlk *yimki* aydınlık âlemi için kendini feda eden ilk şehit Hormuzta tanrıya adanmıştır. İkinci *yimki* Mani'nin ölümünden sonra onun halefi görülen ve Sasani hükümdarı II. Behram tarafından işkenceyle öldürülen *Mār Sīsin*'e adanmıştır. Üçüncü *yimki* Hz İsa'ya, dördüncü *yimki Mār Sīsin* öldürülürken yanında bulunan üç rahibe adanmıştır. Beşinci *yimki* ise Mani'nin yimkisidir. Üç rahibin yimkilerinin ayrı ayrı gerçekleştirildiği düşünülürse Huastuanift'te belirtilen *yėti yimki* sayısına ulaşılabilir. (Özbay, 2014, s. 142)

Sonuç olarak *yėti yimki* terimindeki *yedi* sayısı Maniheizmdeki yedi farklı töreni ifade eden bir terim olarak temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.7.4. Yėti Ançulayu Kelmiş Ata Kaŋlar

> *Vıpaşı şıkı vışbabu karkasundı yme yene kanakamunı kaşıp şakımunı* ***yėti ançulayu kelmişlerke ata kaŋlarka*** *yig üstünki kirtgünç üze yükünür men* "Vipaśyin, Śikhin, Viśvabhū, Krakucchanda, Kanakumuni, Kāśyapa ve Śākyamuni yedi tathāgatalara, atalarımıza büyük iman ile saygıyla eğilirim." (Tokyürek, AY/678/19-22)

Tokyürek, *yėti ançulayu kelmiş ata kaŋlar* Skr. *sapta Buddha,* Çin. *七佛 qī fú* teriminin Budizmdeki yedi tarihsel Buda'yı ifade eden bir terim olduğunu belirtir (2019a, s. 69). Budizmde yedi tarihsel Buda'nın bulunması *yedi* sayısının Hint mitolojisinde kutsal bir yerinin bulunmasından kaynaklanmaktadır. *Yedi* sayısının Hint mitolojisindeki önemini Schimmel şu örnekleri vererek göstermiştir:

> Gerçekten de, yedi, üçün yanı sıra, Veda1ar'daki en önemli sayıdır. Özellikle de yedi eşi, annesi ve kız kardeşi, yedi alevi, ışığı, dili olan, kendisine yedi katlı şarkılar adanan ateş tanrısı Agni ile bağlantılıdır. Güneş tanrısının yedi atı arabasını gökler boyunca çeker. Rigveda, yedi yıldızdan ve tanrıların içeceği olan cennetsi Soma'dan oluşan yedi dereden söz eder. (1998, s. 163)

Schimmel, Budist inanışta da *yedi* sayısının sadece yedi tarihsel Buda'da değil pek çok dinî olguda kendini gösterdiğinin örneklerini verir:

> Yenidoğan Buda, bunun son doğuşu olduğu gerçeğini ifade etmek için yedi uzun adım atar. Arınmayı yedi yıl boyunca arar ve meditasyon için altına oturmadan önce Bodhi ağacının çevresinde yedi tur atar. Budist cennetin yedi terası vardır. (Schimmel, 1998, s. 164)

Budist inanışa göre yedi Buda'nın beşi doğuda ikisi ise güneyde konumlanmıştır. Bu yedi Buda'nın yedisinin de aydınlanması aynı hikâyeye dayanır. Tokyürek, bu hikâyeyle ilgili bilgi verir. Bu hikâyeye göre yedi Buda'nın tamamı kraliyet ailesinden gelir ve iyi bir yaşam sürerken bir gün ormanda hasta, yaşlı ve ölmüş kişiler görüp bu dünyanın ızdırap dolu olduğunu kavrarlar. Bu kavrayıştan sonra da aydınlanmanın yollarını arayıp sonunda Nirvana'ya ulaşırlar (2019a, s. 69).

Eski Uygurca *yėti ançulayu kelmiş ata kaŋlar* ifadesi yedi tarihsel Buda'yı işaret eden bir terimdir. *Yedi* sayısı Budizmde önemli sembolik değer taşıyan bir sayıdır. Ancak bu cümlede yedi tarihsel Buda'nın adları sayılmış ve hepsine iman edildiğinden bahsedilmiştir. Dolayısıyla *yedi* sayısı bu cümlede temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.7.5. Yėti Erdini

> *Azu y(e)me üstünki yig uguşda tözde bramanlar uguşınta begler uguşınta tugayın ulatı* ***yėti erdinike*** *tükellig çakravart ilig han bolayın* "Ve de üstteki yerde Brahmanlar ülkesinde ve beyler ülkesinde doğayım ve yedi cevhere tamamıyla sahip olup Cakravarti han olayım." (Tokyürek, AY/142/3-7)
>
> ***Yėti erdini*** *üze ėkirer yėgirmi yoçan idiz körkle körü kanınçsız astuplar itip ol şarırların anta urup tüü törlüg hua çeçekin yıdın yıparın erdini toog pra kuşatrıların uzatı ayasar*

> *agırlasar tapınsar udunsar kavşıkıya köŋülüŋde neteg ol* "Yedi mücevher ile on ikişer Yojana yüksekliğinde, güzel, bakmaya doyulamayan Stüpalar yükseltip, o geride kalanlarını orada (bir araya) koyup, bin bir türlü çiçekle, güzel kokuyla mücevher (ve) gölgeliklerle sürekli saygı gösterse hizmet etse ey Kausika gönlünde nasıldır?" (AY/176/16-23)

Tokyürek, *yėti erdini* Skr. *saptaratna* = Çin. 七資 *qī zī* teriminin "yedi hazine" anlamında olduğunu, Budist terminolojide iki farklı şekilde ifade edildiğini belirtir. Buna göre ilk yedi hazine "altın, gümüş, lacivert taş, kristal, akik, kırmızı inci ve bir çeşit akik" olmak üzere yedi değerli taştan oluşur. Diğer yedi hazine ise "altın tekerlek, fil, siyah hızlı at, kutsal inci, hazine bakanı, kadın mücevheri ve sadık bir general"dir. Bu yedi hazine bir kralın ideal bir krallığının olması için sahip olması gerek yedi unsuru ifade eder (2019a, s. 191). Yedi hazine Hint mitolojisindeki ideal bir krallığın sahip olması gereken nesneleri ifade etmek için kullanılır. İdeal krallık teriminin Sanskritçe karşılığı *cakravartī* sözcüğüdür. Sözlük anlamı "teker döndüren" olan sözcük Budizmde "dünyaya barış ve adalet getiren" anlamında kullanılmaktadır (SG, cakravartin mad.).

Yukarıdaki cümlelerin ilkinde *yėti erdini* terimi ideal krallıkta olması gereken yedi unsuru belirttiğinden buradaki *yėti erdini* ifadesi metaforik anlamda kullanılmıştır. İkinci cümlede ise *yėti erdini* ifadesi yedi değerli taşı işaret eder. Dolayısıyla ikinci cümledeki *yedi* sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.7.6. Yėti Kün

> *Ol aç bars yme enüklep* ***yėti kün*** *ertmiş erti* "Bu aç pars yavruladığından beri yedi gün geçmişti." (AY/609/17-18)
>
> *Teŋri teŋrisi burkan burkan kutın bulu yarlıkap* ***yėti kün*** *dyanlag meŋi teginü ertürü yarlıkadı* "Tanrılar tanrısı burkan burkanlığa haşmetle ulaşıp bir Prnadasunu'yu haşmetle yapıp yedi defa yedi gün istiğrak zevkini haşmetle tattı." (Mait/7/18-22)
>
> *Anin ülgüsi erser* ***yėti künlüg*** *erür* "Onun süresi ise yedi günlüktür" (TotenB/94)

İnsanoğlunun zamanı yedişerli kısımlara ayırması güneş ve aydaki hareketlerin gözlemlenmesi sonucu meydana gelmiştir. Güneş ve ayda gözlemlenen bu hareketler hem güneş ve ayın hem de *yedi* sayısının kutsanmasına yol açmıştır. Pek çok dinde ve kültürde olduğu gibi Budizmde de *yedi* sayısı kutsal bir sayı olmuştur. *Yedi* sayısının bu kutsiyeti sadece Hint kültürünün bir yansıması olmamış; bu kutsiyetin kazanılmasında Çin ve İran gibi kadim medeniyetlerin de etkisi büyük olmuştur.

Schimmel, Çin kültüründeki yedi sayısının önemini şu sözlerle açıklar:

> Örneğin Çin'de yedi sayısı insan yaşamıyla, özellikle de dişil yaşamla bağlantılıdır. Yedi aylıkken kız çocukların süt dişleri çıkar ve yedi yaşındayken süt dişleri dökülür; On dört yaşında ergenliğe ulaştığı için *yin yolu* açılır ve kırk dokuz yaşında kadın menapoza girer. (1998, s. 141)

Çin'de yedi sayısı ölü kültüyle de yakın bir ilişki içerisindedir. Bu durumla ilgili Eberhard şu bilgileri verir:

> Ölen kişinin ruhunun kendini yavaş yavaş bu dünyadan ve akrabalarından kopardığı, ölümden sonraki yedi günlük dönemlerdir. Her yedinci günde, çoğu zaman sutra okuyan Budist rahiplerin eşliğinde, bazı kurbanlar adanır ve ayinler düzenlenir. Bu, 49 gün sürer: bu sürenin sonunda, ölen kişinin ruhu öteki dünyaya tam anlamıyla intikal eder. (2000, s. 326)

Eski Uygurca kaleme alınmış *Ölüler Kitabı* olan Totenbuch'ta da ölümden sonraki bu yedişer günden oluşan kırk dokuz günlük dönem ayrıntılarıyla incelenmiştir.

Yukarıda Altun Yaruk, Maitrisimit ve Totenbuch'tan alınan üç örnek de Budist kültürde *yedi* sayısının sembolik değerini göstermektedir. *Yedi* sayısı bu cümlelerde tam bir nicelik bildirmekten ziyade sembolik bir anlam ifade etmektedir.

3.2.7.7. Yėti Kat

> *Ewin teg yarır bu* ***yėti kat köküg***
>
> *Adırttı biçim teg yėr erse kaşı*
>
> "O yedi kat göğü bir tane gibi yarar; ova ve tepeleri ise saçma tanesi gibi birbirinde ayırır." (KB/2787)
>
> *Törülüg bu begler yok erse tirig*
>
> *Bayat buzgay erdi* ***yėti kat yėrig***
>
> "Bu kanun koyan beyler hayatta bulunmasalardı Tanrı yedi kat yerin nizamını bozmuş olurdu." (KB/3464)
>
> *Yana cemʿ ü tefrīk misāhatka öt*
>
> ***Yėti kat felekni*** *yatur yamça tut*
>
> "Sonra cemi tefrik ve mesahaya geç; yedi kat feleği bir çöp parçasıymış gibi avucunda tut." (KB/4381)

Tarih boyunca *yedi* birçok kültürde sembolik değer taşıyan bir sayı olmuştur. İnsan yaşamını yedi yıllık dönemlere bölmek veya göğü yedi katlı olarak tasvir etmek dünya kültürel mirasının bir ürünüdür. Örnek vermek gerekirse antik medeniyetlerden kadim Babil Zigurat'ı, yedi katlıdır ve aynı şekilde yedi basamaklı olan Sümer kralı Gudea'nın tapınağına, yedi göksel kürenin ziyaretçisini hatırlatmak için "dünyanın yedi kısmının evi" denilir (Schimmel, 1998, s. 143).

Türk kültüründe *yedi*, Köktürkler döneminden itibaren kutlu bir sayı olarak düşünülmüştür (bkz: 3.2.7.1). Türk kozmogonisinde *dokuz katlı gök* tasvirininin yerini Köktürkler döneminden itibaren *yedi katlı gök* tasviri almıştır. Bahaeddin Ögel, *yedi* sayısının Türk kozmogonisinde bu kadar önem kazanmasını Batı Türklerinin İranî kültürler ve dinlerle olan ilişkilerine bağlar (2003, s. 428).

Schimmel, İslam dinine giren Türkler arasında yedi sembolizminin artarak devam ettiğini belirtir. Kur'an'a göre Allah cenneti ve dünyayı yedi katlı yaratmıştır. Hac sırasında, Kâbe'nin çevresinde tavaf yedi kez yapılmak zorundadır. Safa ve Merve durakları arasında yedi kez git gel yapılır ve Hac sonunda Mina yakınlarında her defasında yedişer taşla olmak üzere üç defa şeytan taşlanır (1998, s. 159).

Yukarıdaki beyitlerde görüldüğü üzere *yedi kat gök* tasviri Kutadgu Bilig'de de kendini göstermiştir. Balasagunlu Yusuf yeryüzünü de yedi katlı olarak tasvir etmiş ve eserinde zıtlıklardan kurulu bir denge sağlamıştır. Sonuç olarak *yedi* sayısı bu beyitlerde sembolik anlamda kullanılmıştır.

3.2.7.8. Yėtiken

> ***Yėtiken*** *kötürdi yana baş örü*
>
> *Tüŋitti yana yıldrık adğır naru*
>
> "Yedikardeşler başını yukarı kaldırdı; Yıldırık yıldızı aygır burcuna doğru eğildi." (KB/6220)

Yedi sayısı gök bilimde gezegenlerin ve yıldızların sayısıdır. Schimmel bu durumun sadece doğu medeniyetlerinde geçerli olmadığını, antik Güney Amerika uygarlığı olan Mayalarda bile yedi katlı gök tasvirinin olduğunu ifade eder (1998, s. 143).

Yėtiken sözcüğü Eski Türklerin büyük ayı takımyıldızına verdikleri bir ad olup Eski Uygurca döneminden itibaren tarihi metinlerde tanıklanan bir sözcüktür (bkz: 2.1.7.1). Parlaklığı ve tüm yıl boyunca Kuzey yarım küreden görülebilir olması şair ve yazarların dikkatini çekmiş; böylelikle büyük ayı takımyıldızı pek çok edebî sanatta kullanılan bir unsur olmuştur.

Yusuf Has Hacib de *yėtiken* sözcüğüyle KB'de teşhis sanatına başvurarak anlatıma canlılık kazandırmıştır. Yukarıdaki beyitte *yėtiken* takımyıldızı kişileştirme yoluyla

insana benzetilmiş ve yıldızın gökyüzünde yükselmesi, kişinin başını yukarı kaldırmasına benzetilmiştir.

Sonuç olarak *yedi* sayısı, insanoğlunun güneş ve aydaki hareketleri izlemesi sonucu zamanı yedişerli kısımlara bölmesi neticesinde bir kutsiyet kazanmış ve bugün evrensel sayı sembolizminin en önemli sayılarından biri olmuştur. Pek çok kültür ve medeniyette *yedi*'ye birtakım gizemli ve sembolik anlamlar yüklenmiştir. *Yedi* sayısına ilkel insan tarafından atfedilen bu kutsiyet semavî dinlerde de kendini gösterince *yedi,* daha mistik bir sayı haline gelmiştir. *Yedi* sayısının Eski Türkçedeki anlam yolculuğuna bakıldığında yukarıdaki örnekler Şamanist Türklerden itibaren *yedi*'ye birtakım sembolik değerler verildiğini göstermektedir. Farklı dinî inançları benimseyen Türkler bu inanışlarda da sayının kutsiyetini görmüş ve oluşturulan eserlerde kuvvetli bir *yedi* sembolizmi meydana getirilmiştir.

3.2.8. Sekiz

3.2.8.1. Sekiz Adaklıg Barım

> *Tört adak<lıg> yılkım* ***sekiz adaklıg barımım*** *buŋum yok erdim* "Dört ayaklı hayvanlarım, sekiz ayaklı malım mülküm (pek çoktu). (Hiçbir) derdim yoktu." (E10/11)
>
> ***Sekiz adaklıg barımıg*** *üçün yılkı tüketi bardım a anta bökmedim e yıta ürüŋümüg e karamıg a azdım a* "Sekiz ayaklı malım mülküm için at sürüm tükeninceye kadar gittim." (E11/3)

Yenisey yazıtlarından Elegest I ve Begre yazıtında geçen *sekiz adaklıg barım* ifadesinin nasıl yorumlanacağı konusunda şimdiye kadar birkaç varsayım ileri sürülmüştür.

S. E. Malov, Kazakların bir atasözünde *tok at sekiz ayaklıdır* demesini gözönünde tutarak, Begre yazıtına ilişkin yaptığı açıklamada bu yazıttaki *sekiz adaklıg barım* ifadesini "tok hayvan" olarak çevirmiştir (Mori, 1987, s. 349).

H. N. Orkun, Begre yazıtına ilişkin yaptığı açıklamada *sekiz ayak* ifadesinin hayvanla birlikte arabayı da kastettiğini, dolayısıyla bunun bir "at arabası" şeklinde düşünülmesi gerektiğini söyler (2011, s. 74).

Brockelmann ise sözkonusu arabanın cenazeyi mezarlığa götüren at arabası olduğunu ifade eder (Mori, 1987, s. 349). Clauson da Elegest yazıtındaki *sekiz adaklıg barım*

ifadesini “sekiz ayaklı mal” şeklinde çevirir ve açıklamasında “belirsiz, muhtemeldir ki arabalar veya çadırlar” açıklamasını yapar (1972, s. 366).

Masao Mori, *sekiz adaklıg barım* üzerine yazdığı makalede öncelikle *barım* sözcüğü üzerinde durur. Mori, yazıtlardaki *yılkı barım*, *agı barım* ikilemelerini ve Radloff’un derlemesinde Kazakların ata “mal” demelerini kanıt göstererek *barım* sözcüğünün bu ifadede “at” anlamında olduğunu belirtir (1987, s. 351).

Sekiz ayaklı at ifadesinin Türklerin eski dini Şamanizmle ilgili olabileceğini belirten Mori, Şamanizmde sekiz ayaklı atın cenaze hayvanı ve şaman ruhunun rehberi olarak önemli rol oynadığını belirtir (1987, s. 351).

Eliade’a göre de sekiz ayaklı at tipik bir şamanlık atıdır ve İskandinavya’dan Güney Sibirya’ya kadar uzanan coğrafyada şamanların esrime ayininde görülmektedir (1999, s. 417). Eliade, sekiz ayaklı at motifine Buryatlardan bir örnek verir:

> Buryat söylencesine göre, bir genç kadın ikinci koca olarak bir şamanın "atasal ruhunu" alır ve bu mistik evliliğin sonucu olarak harasındaki kısraklardan biri sekiz bacaklı bir tay doğurur. "Dünyevi" kocası bunun dört bacağını keser. Kadın yakınır: "Yazık! O benim üstüne binip bir şaman gibi gezdiğim atçağızımdı!.." Ve uçup gider, başka bir köye yerleşir. Daha sonra da Buryatların koruyucu ruhlarından biri olur. (1999, s. 510)

Hem Eliade hem de Mori’nin aktardıklarından sekiz ayaklı at motifinin Şamanizmin önemli motiflerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Yenisey yazıtlarında ölen kişinin kendine ağıt yakmasını şamanın transa geçme esnasında söylediği sözlerle karşılaştıran Mori, eski Türklerin olasılıkla ölünün sözlerini, şamana kendi ağzından söylettikleri bir geleneğin olduğunu düşünür (1987, s. 354). Bu varsayımın kabul edildiği takdirde Yenisey yazıtlarında görülen *sekiz adaklıg barım* ifadesinin şöyle açıklanabileceğini söyler:

> Yenisey yazıtlarında “sekiz ayaklı at”ın ölünün hayatta iken sahip olduğu çok sayıda mallarla birlikte gözükmesi olasılıkla “tipik olarak şamanistik” at olan “sekiz ayaklı at”ı şamanın ölünün mallarından söz ederken kendi söylediklerinin kalıntısının olduğu gibi muhafaza edilmesi dolayısıyla “sekiz ayaklı at”ın adeta ölenin malları gibi görülmesinden kaynaklanmaktadır diyebiliriz. (1987, s. 355)

Sonuç olarak Yenisey yazıtlarında görülen *sekiz adaklıg barım* ifadesi Şamanizme ait bir motiftir. *Sekiz* sayısı bu motifte sembolik anlamda kullanılmıştır.

3.2.8.2. Sekiz Biligler

> *Alku nomug* ***sekiz biligler*** *üze adırtlamak* "Bütün kanunu sekiz bilgi üzerine ayırmak…" (AY/223/7-8)

Tokyürek, *sekiz biligler* Skr. *aṣṭavijñāna, parijñāna,* Çin. *八識 bā shi* teriminin Budizmde "sekiz temel güç, sekiz bilgi" anlamlarına gelen bir terim olduğunu ifade eder. Sekiz bilgi *Caksur-vijñāna* "göz bilinci", *śrotra-vijñāna* "kulak bilinci", *ghrāna-vijñāna* "burun bilinci", *jihvā-vijñāna* "dil bilinci", *kāya-vijñāna* "vücut bilinci", *mano-vijñāna* "gönül bilinci, zihinsel duygu ya da bilinç, anlayış", *klista-mano-vijñāna* "ayırt etme bilinci, geçmiştekilerin farkına varma, hesaplama, ayırma" şeklinde sıralanmaktadır (2019a, s. 335).

Sekiz Bilinç, Eski Uygurcada *sekiz biligler* dışında *sekiz törlüg köŋül bilig*, *sekiz törlüg yaruk bilge bilig* ve *sekiz yükmek* şeklinde de ifade edilmiştir. Turfan'da bulunan Eski Uygurca eserler arasında *Sekiz Yükmek* adlı müstakil bir sutra kitabının bulunması Budizmde sekiz bilincin önemini göstermektedir.

Tüm bu terimlerde *sekiz* sayısı sekiz farklı bilgi çeşidini işaret ettiğinden temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.8.3. Sekiz Törlüg Tözün Yolug

> ***Sekiz törlüg tözün yolta*** *ingüsin inmegüsin utgurak uka yarlıkar erdi* "Sekiz kısımlı asil yoldan inip inmemeye kesin olarak haşmetle karar verdi." (Mait/4/20-22)

Tokyürek, *sekiz törlüg tözün yolug* Skr. *ārya-mārga, ārya astanga mārga, mārga*, Çin. *八正道(分bā zhèngdào fēn* terimi "sekiz türlü asil yol" anlamına geldiğini ve Budizmin temel öğretilerinden biri olduğunu belirtir (2019a, s. 52). Bu öğretide amaç insanı dünyevi hırs ve arzulardan arındırmaktır. Bunun için sekiz yol belirlenmiştir.

Sekiz asil yol şu şekilde sıralanır:

1 Doğru Görüş,

2 Doğru Düşünce,

3 Doğru Konuşma,

4 Doğru Hareket,

5 Doğru Yaşam,

6 Doğru Çaba,

7 Doğru Dikkat,

8 Doğru Yoğunlaşma. (Tokyürek, 2019a, s. 52)

Sekiz asil ya da doğru yol Arhat'ı Nirvana'ya ulaştıran bir araç olarak görülmüş ve bu sekiz davranış biçimi Budizmde yol metaforuyla anlatılmıştır. Dolayısıyla burada *sekiz* sayısı metaforik bir anlam taşımaktadır.

3.2.8.4. Sekiz Törlüg Yėlvi

> *Anta basa kentü öz et'öz başlap alku yirtinçüteki tınlg tınsız alku edlerig* ***sekiz törlüg yėlvike*** *okşatı erür tip* "Ondan sonra kendi vücudu başlayıp bütün yeryüzündeki canlı ve cansız bütün değerleri sekiz türlü aldanışa benzetir diye…" (TotenB/1176-1179)

Sekiz törlüg yėlvi "sekiz türlü büyü" terimi Budist inanışta dünyanın bir aldatmaca ve ilüzyondan ibaret olduğunu ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Sanskritçe aslı bilinmemekle birlikte terimin Çince karşılığı SH'de 九喻 biçiminde verilmiştir (SH, s. 16b). Sekiz aldanış Eski Uygurcada ise *yėlvi* sözcüğüyle karşılanmıştır. Clauson, sözcüğün "büyü, büyücülük" anlamlarına geldiğini belirtmekle birlikte Türkçe olup olmadığı konusunun belirsiz olduğunu düşünür. Clauson'a göre *yėlvi* sözcüğünün *yel* sözcüğüyle olan anlamsal bağlantısı tesadüfidir (1972, s. 919). DLT'de sözcüğün pek çok farklı türevinin olması sözcüğün Eski Türkçe dönemindeki işlekliğini göstermektedir.

Sekiz aldanış SH'de şu şekilde sıralanır: *Yıldız, gözün ince tabakası, lamba, sihir, çiy, rüya, şimşek ve bulut* (SH, s. 16b). Totenbuch'tan alınan yukarıdaki cümlede ölüm anında canlı ve cansız tüm varlıkların hepsinin sekiz türlü aldanışa benzetildiği anlatılmaktadır. Dolayısıyla *sekiz* sayısı bu terimde metaforik anlamda kullanılmıştır.

3.2.8.5. Sekiz Ay

> *Bularda eŋ üstün sekentir yorır*
> *Ėki yıl* ***sekiz ay*** *bir ewde kalır*
> "Bunlardan en üstte Zuhal dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır." (KB/131)

Satürn gezegeni Türk kültüründe genellikle Arapça adı olan "Zuhal" sözcüğüyle ifade edilmiştir. Kutadgu Bilig'de ise Satürn için *sekentir* sözcüğü kullanılmıştır. Clauson, *sekentir* sözcüğünün *hapax legomenon*[6] bir sözcük olduğunu ve sadece KB'de bir kez geçtiğini belirtir. Clauson, *sekentir* sözcüğünün Türkçe olmadığını da ekler. (1972, s. 822).

Sözcük KB'de *yedi yıldız* ve *on iki burç* bahsinde geçer. Yusuf Has Hacib *sekentir* yıldızının en üstte dolaştığını ve bir burçta iki yıl sekiz ay kaldığını söyler. *Burc* sözcüğü gökyüzündeki takımyıldızları kümelerini ifade eden Arapça bir sözcüktür (İA, burûc suresi mad.) Yusuf Has Hacib beyitte *burc*u eve benzetmiştir. Zira *burc* sözcüğünün KB'de başka beyitlerde geçmesine rağmen bu beyitte *ew* sözcüğüyle ifade edilmesi burada metaforik bir anlatım olduğunu göstermektedir. Bu metafor Fahreddin er-Râzî'nin Kur'an tefsirinde de görülmektedir. Tefsirinde kozmolojik teorilere geniş yer vermesiyle tanınan Fahreddin er-Râzî de burçları gezegenlerin katettikleri merhaleler düzeni olarak anlar ve onları gökteki yüksek saraylara benzetir. Burçlar güneşin ve ayın geçtiği konaklardır (İA, burç mad.)

Balasagunlu, beyitte *sekentir* yıldızının bir burçta *iki yıl sekiz ay* kaldığını ifade eder. Bugün modern astrolojide de Satürn gezegeninin bir burç üzerinde iki buçuk yıl kaldığı kabul edilen bir görüştür. Dolayısıyla Yusuf'un beyitte verdiği zaman dilimi sembolik bir zaman dilimi değildir.

Sonuç olarak *sekiz* sayısının yazıtlar dönemi Türkçesinde Şamanizmdeki sekiz ayaklı at motifi dışında temel anlamıyla tanıklandığı söylenebilir. Sayının temel anlamda kullanılmasına örnek olarak Bilge Kağan'ın *kaŋım kagan uçdokda özüm* ***sekiz*** *yaşda kaldım* (BK/D14) cümlesi verilebilir. Maniheist çevre metinlerinde çok sık tanıklanmayan *sekiz* sayısı en fazla Budist çevre metinlerinde görülmektedir. Budizmin temel öğretilerinden olan ve canlıları ızdıraptan kurtacak olan davranış biçimlerinin sekiz tane olması *sekiz* sayısına Budist edebiyatta özel önem verilmesine sebep olmuş ve bu sekiz davranış çeşitli metaforlarla dinî eserlerde anlatılmıştır. *Sekiz* sayısı KB'de de temel anlamıyla tanıklanmıştır.

3.2.9. Tokuz

[6] Sözlükçülükte, bir dilin bir metninde, yazarında veya var olan bir korpusunda yalnızca bir kez geçen sözcük, Yunanca deyiş (Crystal, 2008, s. 224).

3.2.9.1. Tokuz Ersin

> *Bėrgerü* ***tokuz ersinke*** *tegi süledim töpötke kiçig tegmedim* "Güneyde Dokuz Ersin'e kadar sefer ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı." (KT/G3)

Yazıtlar üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından *Tokuz Ersin* yer adıyla ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İbrahim Kafesoğlu'na göre *Tokuz Ersin*, Doğu Türkistan'da bulunan ve günümüzdeki adı *Karaşar* olan kenttir (Aydın, 2018a, s. 80). Hatice Şirin de *Tokuz Ersin*'in günümüzdeki Karaşar şehri olduğunu belirtir ve Köktürkler döneminde o bölgede Toharların yaşadığını belirtir (2015, s. 78). *Tokuz Ersin* yer adındaki *Ersin* sözcüğünün anlamı tam olarak bilinmemekle birlikte *dokuz* sayısının burada temel anlamıyla kullanıldığı düşünülebilir.

3.2.9.2. Tokuz Oguz

> ***Tokuz oguz*** *begleri bodunı bu sabımın edgütü eşid katıgdı tıŋla* "Dokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin." (KT/G2)
>
> ***Tokuz oguz*** *bodun kentü bodunum erti teŋri yėr bulgakın üçün yagı boltı* "Dokuz Oğuz halkı kendi halkı idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldular." (KT/K4)

Orhon yazıtlarında en çok adı geçen boy adı olarak Dokuz Oğuzlar dikkat çekmektedir. Bugüne kadar birçok araştırmacı bu boy adı üzerinde çeşitli çalışmalar yapmıştır.

Pelliot'a göre Orhon yazıtlarındaki *oğuz* sözcüğü Eski Uygurcadaki *oğuş* gibi Çinlilerin *sing (xing)* "klan, boy" sözcüğüne karşılıktır. Hamilton, Pelliot'un bu görüşünü kabul eder ve *oğuş* sözcüğünün *ogur* "döl vermek, doğurmak" gibi bir kökten *–ş* fiilden isim yapma ekiyle türediğini, *oğul* sözcüğünün de aynı kökten geldiğini söyler (Hamilton, 1997, s. 188).

Hamilton, bazı araştırmacıların sözcüğün Köktürkçedeki biçimi olan *oguz'un* Eski Uygurcada *z>ş* değişmesi ile *oguş'*a dönüştüğü görüşünü kabul etmediğini söyler. Buna sebep olarak *ş>z* gibi bir değişimin Eski Türkçede çok istisnai durumlar oluşturacağını, üstelik *oguz* ve *oguş* sözcüklerinin metinlerde yan yana karşımıza çıktığını belirtir ve *Tokuz Oguz* ifadesini şu şekilde açıklar (1997, s. 189).

> Başlangıçta "dokuz boy" yani *tokuz oguş*'tan oluşan bir konfederasyon vardı. Bu deyim bir süre sonra özel ad gibi algılanır olunca Türkçedeki genel uyumlulaştırma eğilimi ve yankılı sözcüklere düşkünlük işe karışarak başarısız bir yarım uyak izlenimi veren *Tokuz Oguş*'u tam uyaklı *Tokuz Oguz* ifadesine dönüştürmüş olmalıdır. Kısacası aynı ünlülere sahip olan *tokuz* ile *oguz* arasında Türkçedeki pek çok uyaklı sözcük çifti *ahsak buhsak* gibi uyum sağlayıcı bir benzeşme olayı meydana gelmiştir. (1997, s. 189)

Hamilton, bu dokuz boyun Köktürklerin birinci dönemindeki anlaşmazlıkların Türkleri parçaladığı bir dönemde aralarında Yukarı Moğolistan'da bulunan *Uygurlar, Bokutlar, Tonralar, Bayırkular, Hunlar ve Sıkarların* da yer aldığı dokuz *Tiele* boyunun *tokuz oguş* adında yeni bir konfederasyon kurduklarını varsayar (1997, s. 200).

Tokuz Oguzlar üzerine yapılan son çalışma Erkin Ekrem'e aittir. Ekrem, *tokuz oguz* boy adındaki tokuz sayısının sembolik bir sayı olabileceğini dile getirir. Tie-le boylarının 11-15 arasında değiştiğini fakat Çinli araştırmacıların bu boylardan kendince doğru olan dokuz tanesini bu boy federasyonunun içine dâhil ettiğini belirtir. Ekrem, Çin kaynaklarında Köl Tigin yazıtında tanıklanan *altı çuw soğdak* boy adının da dokuz boy olarak yazıldığını ifade eder. Ekrem'e göre Çin kaynaklarında boy adlarının dokuz sayısıyla anılması çokluğu belirten bir çeşit genel ifadedir. *Dokuz* sayısının Türklerde, Moğollarda ve Çinlilerde kutsal sayı olarak görülmesinden hareketle bu boyları ifade etmek için *dokuz* sayısı kullanılmıştır (2015, s. 219-220).

Sonuç olarak *tokuz oguz* boy adındaki *tokuz* sayısı Tie-le boylarının oluşturduğu bir konfederasyondur. Kaynakların Tie-le boylarının sayısıyla ilgili verdiği farklı bilgiler ve eski Türklerde *dokuz* sayısının kutlu oluşu bu boy adındaki *tokuz* sayısının sembolik anlamda kullanıldığını düşündürmektedir.

3.2.9.3. Tokuz Ay On Kün

> *Anasının karınında **tokuz ay on kün** turup tugar* "Anasının karnında dokuz ay gün durup doğar." (TotenB/121)

Totenbuch'tan alınan bu örnek cümlede insan yavrusunun anne karnına düştükten dokuz ay on gün sonra dünyaya geldiği belirtilmektedir. Dolayısıyla *dokuz* sayısı bu cümlede temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.9.4. Tokuz Al Tug

> *Yaşık örledi yerde koptı togı*
>
> *Yaka keldi aşnu **tokuz al tugı***
>
> "Güneş yükseldi yerden toz kalktı; dokuz al tuğu yaklaşmaya başladı." (KB/4893)

Dokuz, Türk kozmogonisinde ve mitolojisinde *yedi* ile birlikte en önemli sayıdır. Örnek vermek gerekirse Altay yaratılış destanlarındaki Tanrı Ülgen'in *yedi* oğlu *dokuz* kızı

vardır. Orhon yazıtlarında adı en çok anılan Türk boylarından biri *Dokuz Oğuzlar*'dır. İslam kozmolojisinde de *dokuz* önemli bir sayıdır.

Schimmel *dokuz* sayısının İslam kozmolojisindeki önemini şu sözlerle açıklar:

> İslam kozmolojisine göre evren dokuz göksel küreden kurulmuştur. Yeryüzüne en yakın olan, üstünde Merkür ve Venüs'ün yer aldığı ay göksel küresidir. Güneş göksel küresi, yedi göksel kürenin ortasında durur ve bunun için de çoğu kez "evrenin merkezi" denir. Son üç gezegensel küre Mars, Jüpiter ve Satürn'dür. (1998, s. 182)

KB'de *tokuz* sayısı yukarıdaki beyitte *tokuz al tug* sıfat tamlamasında tanıklanmıştır. Çoruhlu, Türk tarihinde tuğun hükümranlık ve bağımsızlık anlamları taşıyan, bayrak, sancak, alem gibi askerî ve siyasi bir güç ve yetki işareti olduğunu belirtir. Tuğ, İslâmiyet'in kabulünden önceki devirlerde sancakla beraber ve aynı makamda kullanılır, bayrakla birlikte ordu ve birliklerin önünde taşınarak yol gösterir (2012, s. 330).

Sözlerine devam eden Çoruhlu, Osmanlı döneminde tuğun yine bağımsızlık timsali olarak mehterde yer aldığını ve mehter takımının büyüklüğünün takımdaki tuğların sayısına bağlı olduğunu ifade eder. Mehter takımı bir, üç, beş, yedi, dokuz kat mehter diye anılır. Dokuz ve yedi kat mehterlere "mehterhâne-yi hâkānî" denir (2012, s. 331).

Kaşgarlı Mahmud DLT'de tug maddesini şöyle açıklar:

> Sancak. Bundan tokuz tuglug han denir. "dokuz sancağı olan hükümdar ve hakan demektir. Vilayet ve rütbe artsa bile dokuzdan fazla olmaz. Dokuz ile kendilerini uğurlu kabul ederler. Hükümdarın bu dokuz sancağı, uğurlu saydıkları için turunç renginde ipekli ve ipekten yapılır. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 400)

KB'nin çağdaşı olan DLT'de *dokuz tuglug han* ibaresi geçmekte ve bir iktidar ve bağımsızlık sembolü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki beyitte Yusuf Has Hacib güneşin doğuşunu dokuz al renkli tuğ sahibi hakanın görünüşüne benzetir. Aynı metafora Uygur harfli Oğuz Kağan Destanında da rastlanmaktadır.

Kün tug bolzun kök kurıkan "Güneş tuğumuz, gök de otağımız olsun" ifadesi Oğuz Kağan'ın kendi soyuna ve nesline buyruğu gibidir. Burada otağların önüne yüksek gönderlere takılı olarak dikilen tuğ ile dünyayı ısıtan ve aydınlatan güneş eş koşulmuştur (Çoruhlu, 2012, s. 331).

Görüldüğü üzere Türklerin bağımsızlık ve iktidar simgesi olan tuğ Eski Türkçe edebî metinlerde güneş metaforu olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla *dokuz* sayısı bu beyitte metaforik anlamda kullanılmıştır.

Sonuç olarak Maniheist ve Budist çevre eserlerde çok az tanıklanan *dokuz* sayısı özellikle yazıtlar dönemi Türkçesinde sık görülmektedir. *Tokuz Ersin* yer adında ve *Tokuz Oguz* boy adında görülmesi, yine Küli Çor yazıtında Küli Çor'un dokuz yaşında azılı bir domuzu öldürmesi *dokuz* sayısının Türklerin kutsal sayısı olduğunu ve ona sembolik anlamlar yüklediğini göstermektedir.

3.2.10. On

3.2.10.1. On Ok

> ***On ok*** *bodun emgek körti* "On ok halkı sıkıntı çekti" (KT/D19)
>
> ***On ok*** *süsi kalışız taşıkdı* "On ok ordusu eksiksiz yola çıktı" (T1/K9)
>
> *It yılka üç karluk yablak sakınıp teze bardı kurıya* ***on okka*** *kirti anta içikdi* "Köpek yılında Üç Karluk düşman olup kaçtı. Kuzeye On Ok'a gidip tabi oldu." (Ta/G3)

Hem Orhon hem de Uygur yazıtlarında adı geçen *on ok* boyunun kökeniyle ilgili Ahmet Taşağıl'ın aktardıkları önemlidir. Buna göre 634 yılında tahta oturan Batı Göktürk kağanı Işbara Kağan ülkesini on boya böler ve her boya birer ok verir. Bu on boyun beşine *Tuo-lu,* kalan beşine ise *Nushihpi* adı verilir. Beş Tuo-lu Tokmak şehrinin doğusunda Nushihpiler ise batısında oturmaktadır. İşte bu bölünmeden ortaya çıkan boylara *on ok* denilmiştir (2004a, s. 119).

On ok boyunun aslı Batı Köktürklerin sınırlarında yaşayan ve yeni boy teşkilatlanmaları sonucu ortaya çıkan Türgişlere dayanır. Türgişlerle ilgilli Çin kaynaklarının yanı sıra Tibet kaynakları da bilgi verir (Taşağıl, 2004a, s. 127).

Tarihî kaynakların aktardığı bilgilere göre *on ok* boy adındaki *on* sayısı temel anlamında kullanılmıştır.

3.2.10.2. On Uygur

> *Anta kalmışı bodun* ***on uygur*** *tokuz oguz üze yüz yıl olorup…* "Geri kalan halk (ile) On Uygur(lar), Dokuz Oğuz(lar)a yüz yıl hükmedip…" (ŞU/K3)

Uygur adının kökeni konusunda araştırmacıların çeşitli görüşleri vardır. Hamilton, Eski Türkçede "izlemek" anlamındaki *ud-* eyleminin yanı sıra "bağlanmak, bağlaşmak anlamında" bir *uy-* eyleminin de bulunduğunu ve bunun *–gur* fiilden isim yapma ekiyle

türediğini söyler. Bu fikrini Eski Türkçede "müttefik" anlamına gelen *uya* ve "bağlamak, uymak" anlamındaki *uyur/uyar* sözcüğüyle destekler.

*On Uygur*ların *Tokuz Oguz* konfederasyonunun içindeki on Uygur boyu olması gerektiğini söyleyen Hamilton bu on boyun adlarını da verir (1997, s. 219).

Hamilton'a göre bu on boy şunlardır: *Yaglakar, Hou-tou-ko, Hou/Kiu-Io-wou, Mo-ko-si-ki, A-wou-tchö, Kazar/Kasar, Hou-wou-sou, Yo-wou-ko, Hi-ye-wou ve Ngai-ye-wou.* Bu boy adlarını Tang Hanedanlığı yıllığından alan Hamilton, makalesinde Reşidüddin'in de sıraladığı on Uygur boyunu da ayrıntılı bir şekilde inceler.

Çin kaynakları ve İslamî kaynaklar ışığında *On Uygur* boy adının on tane kabileden oluşan bir konfederasyon olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu boy adındaki *on* sayısı temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.10.3. On Çahşapat

> *Tokuzunç **on ç(a)hşap(a)t** tutdukumuzda b(e)rü üç agzın üç köŋlün üç elgin bir k(a)m(a)g özün tüketi tutmak kergek ärti* "Dokuzuncu olarak da on emri kabul ettiğimizden beri üç ağız üç düşünce üç el ve bütün bir benliğin tamamıyla birlikte (bu on emre) uymak gerekliydi." (Hua/229-233)

Çahşapat sözcüğünün aslı Sanskritçe *śiksapada* sözcüğüdür. Clauson, sözcüğün Soğdca biçimi olan *čyš'pð* sözcüğünden Eski Uygurcaya geçtiğini belirtir (1972, s. 412). Sözcük, Maniheist Uygurca metinlerde "ilahi emir" anlamındayken Budist Uygurca metinlerde "iyi davranış, erdem" anlamlarında kullanılmıştır.

On çahşapat terimi Maniheizmdeki on emri ifade eder. Bu on emir ağzın, elin, gönlün uyması gereken üçer davranışla birlikte tüm benliğin uyması gereken davranışların toplamından oluşur.

Tokyürek, bu on emrin neler olduğu açıklar. Buna göre ağzın mührü, kötü söz söylememeyi, et yememeyi ve içki içmemeyi gerektirir. Elin mührü, hiçbir canlıyı öldürmemeyi, hiçbir bitkiye zarar vermemeyi, gönlün mührü ise evlenmemeyi ve cinsellikten uzak durmayı gerektirir (2019a, s. 500).

Sonuç olarak *on çahşapat* terimindeki *on* sayısı Maniheizmde uyulması gereken on emri belirttiğinden *on* sayısı bu terimde temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.10.4. On Kat Kök

> *Üze* ***on kat kök*** *asra sekiz kat yer bėş t(e)ŋri üçün turur* "Yukarıda on kat gök aşağıda sekiz kat yer beş tanrı için vardır." (Hua/80-82)

Maniheizmde gök on katlı, yer ise sekiz katlı tasvir edilmiştir. Maniheist inançta canlıların anası beş tanrının yardımıyla dünyayı yaratır. Bu beş tanrıdan bazıları karanlık tarafından yutulur; yutulan tanrıların derileri ile on kat gök, etleri ile de sekiz kat yer meydana gelir (Özbay, 2014, s. 136). Dolayısıyla *on kat kök* ifadesindeki *on* sayısı sembolik bir değer taşır.

3.2.10.5. On Türlüg Suy Yazok

> ***On türlüg suy yazok*** *kıltım(ı)z erser* "On türlü günah işlediysek…" (Hua/135-136)

Suy sözcüğü Çince *tsuy* "günah, suç" sözcüğünden Eski Uygurcaya giren bir sözcüktür (Clauson, 1972, s. 556). *Suy* sözcüğü metinlerde genellikle Türkçe *yazuk* "günah" sözcüğüyle beraber ikileme şeklinde tanıklanmıştır. Huastuanift'te geçen *on türlüg suy yazok* terimi Maniheizmdeki on büyük günahı ifade eden bir terimdir. Maniheizmdeki on büyük günah şunlardır:

1. Başka tanrılara inanmak
2. Yalan söylemek
3. Yemek alışkanlıklarında temiz olmamak, alkol ve et tüketmek
4. Peygamberler ve emirlere karşı saygısızlık etmek
5. Zina etmek ve oruç günlerinde cinsel ilişkiye girmek
6. Açgözlü ve hırslı olmak
7. Maniheizm öğretisine sadakatsizlik etmek, münafıklık yapmak
8. Canlılara gereksiz yere zarar vermek
9. Hırsızlık yapmak
10. Büyü yapmak (Özbay, 2014, s. 138)

Sonuç olarak *on türlüg suy yazok* terimindeki *on* sayısı Maniheimzdeki on büyük günahın niceliğini bildirdiğinden temel anlamıyla kullanmıştır.

3.2.10.6. On Yılan Başlıg Erŋek

> ***On yılan başl(ı)g erŋekin*** *ėki kırk tişin özüg aş içkü t(e)ŋrig neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erser* "Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek içecek tanrısına (Hormuzta) acı çektirdiysek…" (Hua/91-99)

Huastuanift'te işlenen günahlardan tövbe edip af dileme satırlarına gelindiğinde *on yılan başl(ı)g erŋekin* "yılan başı gibi olan on parmağımızla" ifadesinde el parmakları yılan başına benzetilmiştir. Bu ifadeden Maniheizmde yılanın da kötü hatta lanetli bir hayvan olduğu sonucu çıkarılabilir. Sonuç olarak metinde insanoğlunun on parmağı yılanın başına benzetilmiş ve *on* sayısı metaforlu bir anlatımda yer almıştır.

3.2.10.7. On At

> *Burkan atı kötrülmiş tip bo* ***on atka*** *tükellig üstün teŋrinin altın yalaŋuknuŋ umugı ınagı bolgay tip yarlıkadı* "Adı yüceltilmiş Buda, bu on ada ulaşmış, üstte tanrıların ve altta insanların umudu olacak diye hüküm verdi." (AY/392/6-9)

Budizmde Buda'nın pek çok adı vardır. Eski Uygurca Budist metinlerde görülen *on at* terimi Buda'nın en bilinen on unvanını işaret eder. Tokyürek, Buda'nın bu on unvanını Sanskritçeleriyle birlikte verir. Bunlar, *tathāgata* "böylece gelmiş, gerçeğin dünyasından gelmiş", *arhat* "saygınlık bağışlayan, aziz", *samyaksaṃ Buda* "doğru ve evrensel bilgi, her şeyi bilen", *vidyācarana-sampanna* "muhteşem bilgi ve davranış", *sugata* "iyiye varmış, iyiliğe varmış", *lokavid* "dünyayı anlayan, dünyanın bilgisini bilen", *anuttara* "eşsiz aydınlanma", *puruṣa-damya-sārathi* "insanların ve hayvanların öğretmeni, eğiticisi", *śāstā deva-manuṣyāṇām* "insanların ve tanrıların üstadı", *buddhalokanātha* ya da *bhagavān* "dünyanın onuru" şeklinde sıralanmaktadır (2019a, s. 171).

Sonuç olarak *on at* ifadesi Buda'nın en bilinen on niteliğinden meydana gelmiş on unvanını işaret ettiğinden *on* sayısı burada temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.10.8. On Ayıg Kılınç

> ***On ayıg kılınçdın*** *öŋi üdrülüp on edgü kılınçlar yolınta yorıdaçı bolayın* "On günahtan uzak durup on sevap yolunda yürüyen olayım." (AY/108/13-15)

On ayıg kılınç Skr. *akuśala, daśākuśala*, Çin. *十善 "shí shàn* terimi Budist inanıştaki on büyük günahı ifade eden bir terimdir (Tokyürek, 2019a, s. 317). Clauson, *kılınç* sözcüğünün Eski Türkçede "davranış, hareket" anlamlarına geldiğini, Budist Uygur

metinlerinde *edgü kılınç* ve *ayıg kılınç* biçimlerinde "iyi" ve "kötü" sıfatlarıyla bir araya gelerek "sevap" ve "günah" kavramlarını karşıladığını belirtir (1972, s. 623).

Tokyürek, Budist inanıştaki on günahın mahiyetini açıklar. Buna göre on günahın üçü vücutla, dördü dille ve üçü de düşünceyle işlenen günahlardır. Vücutla işlenenler: "öldürmek, çalmak, zina etmek", dille yapılanlar: "yalan söylemek, iki dilli olmak, küfür etmek ya da kaba konuşmak, iftira atmak" gönülle ya da düşünceyle yapılanlar ise "başkasının malını kıskanmak, öfkelenmek ve aykırı fikirde olmak"tır. Bunlar şeytanî düşüncenin sonucunda ortaya çıkan günahlardır (2019a, s. 317).

On ayıg kılınç terimindeki *on* sayısı Budizmde kaçınılması gereken on büyük günahı belirttiğinden bu terimde temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.10.9. On Edgü Kılınç

> *On ayıg kılınçdın öŋi üdrülüp* ***on edgü kılınçlar*** *yolınta yorıdaçı bolayın* "On günahtan uzak durup on sevap yolunda yürüyen olayım." (AY/108/13-15)
>
> *Kentü* ***on edgü kılınç*** *küzetdürtüm* "Bizzat kendim on iyi ameli yerine getirttim." (Mait/45/10-11)

On edgü kılınç Skr. *kusāla*, Çin. *善 shàn* terimi Budist inanışta on iyi davranışı ifade eden bir terimdir. Bu on iyi davranış "hiçbir canlıyı öldürmemek, başkasının malını çalmamak, başkasının karısını arzulamamak, yalan söylememek, iftiradan kaçınmak, kaba dilden uzak durmak, alaycı ve duygusuz konuşmamak, kıskanç olmamak, öfkeden uzak durmak ve yanlış görüşten uzak durmak" şeklinde sıralanır (Tokyürek, 2019a, s. 246).

On edgü kılınç terimindeki *on* sayısı Budist inanışta on iyi davranışı belirttiğinden *on* sayısı burada temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.10.10. Onluk Yüzlük

> *Akamız inimiz* ***onlukumuz yüzlükümüz*** *kim kim me bolup çam çarım kılmazun* "Ağabeyi, kardeşi, onluğu, yüzlüğü her kim olursa olsun itiraz etmesin." (SUK/Sa28/16-18)
>
> *Muntın soŋgara men özüm oglanım aka inim* ***onlukum yüzlüküm*** *kim kim me çam kargaşa kılmazunlar* "Bundan sonra ben, oğlum, ağabeyim, kardeşim, onluğum, yüzlüğüm her kim olursa olsun itiraz etmesinler." (SUK/Mi24/6-9)

Eski Uygur hukuk belgelerinde geçen *onluk yüzlük* sözcükleri genellikle mukavele şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimselerin zikri kısmında görülen sözcüklerdir. *Onluk* ve *yüzlük* sözcükleri belgeler üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından "idari birim" şeklinde açıklanmıştır. Bu idari birimin mahiyeti konusunda ise pek fazla durulmamıştır.

Eski Uygur hukuk belgelerinin Uygurların Moğolların hâkimiyeti altında yaşadığı dönemde düzenlendiği düşünüldüğünde bu idari birimleri Moğolların oluşturduğu düşünülebilir. Bu düşünce, tarihî kaynakların verdiği bilgilerle de desteklenmektedir. Örnek vermek gerekirse XIII. yüzyılın keşiş seyyahlarından olan Rubruk, Moğollara yaptığı seyahatte Uygurlar için "on veya iki yüz kişi bir arada yaşarlar." notunu düşmüştür (Ayan, 2019, s. 99). Uygurların *onluk* ve *yüzlük* şeklinde idari birimlere ayrılmasının Moğolların imparatorluk topraklarında yaptırdığı nüfus sayımlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Melek Özyetgin, Moğolların yaptırdığı nüfus sayımlarının amacının, ödenecek vergi miktarının ve değerinin tahminini kolaylaştırmak, becerikli ustalar ile zanaatkârları bulup kendi teşkilatlarında çalıştırmak ve orduları için askerî kaynak bulmak olduğunu ifade eder (2004, s. 26).

Moğol İmparatorluğu ve Yüan Hanedanlığı üzerine çalışmaları olan Thomas Allsen, Moğolların yaptığı ilk nüfus sayımının Kuzey Çin'de 1234-1236 yıllarında yapıldığını, Mönke Han zamanında ise tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde nüfus sayımlarının yapıldığını belirtir. Allsen, bu nüfus sayımlarında Uygurların da olduğunu, özellikle Kubilay Han döneminde 1284 ve 1296 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında Uygurların ondalık sistem temelinde *onluk, yüzlük, binlik* ve *tümen* şeklinde askerî ve idarî bölümlere ayrıldığını ifade eder (1983, s. 262). Allsen bu bilgiler için kaynak olarak Çin'de 1370 yılında Song Lian tarafından yazılan Yuan Shi "Yüan Hanedanlığı Tarihi" adlı eseri verir.

Yuan Shi ve *Rubruk Seyahatnamesi* gibi tarihi kaynakların verdiği bilgiler göstermektedir ki eski Uygur hukuk belgelerinde geçen *onluk* ve *yüzlük* sözcükleri, Moğolların Uygurları onarlı ve yüzerli idari birimlere bölmesi sonucu ortaya çıkmış ve bu birimler sosyal, ekonomik ve askerî yönden birbirlerinden sorumlu olmuştur.

Dolayısıyla yukarıdaki cümlelerde geçen *on* sayısı on kişiyi belirttiğinden temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.10.11. On Paramitlar

> *Buyanlı bilge biligli yorıglar erser kaltı bėş buyan edgü kılınç arkalıg kamag* ***on paramitlar*** *erür* "Sevap ve bilgi yolları ise beş iyi davranışa dayalı tam on pāramitādır." (Tokyürek, AY/307/18-21)

On paramitlar terimi *on pāramitā* ya da "Nirvana'ya geçme bilgisi"olarak tanımlanır. Tokyürek, "sadaka, ahlâkî davranış, sabır, gayret ya da enerji, derin düşünce ve bilgi"den oluşan *altı pāramitā*ya *dört pāramitān*ın eklenmesiyle *on paramit*ların meydana geldiğini söyler. Bu *dört pāramitā*yı da "kolayca uyum sağlayabilme, yemin, güç ve bilgi" olarak açıklar (2019a, s. 281).

Sonuç olarak *on paramitlar* terimi Budizmdeki on erdemi belirttiğinden *on* sayısı burada temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.10.12. Ontın Sıŋarkı Burkanlar

> ***Ontın sıŋarkı burkanlar*** *uluşın kentü kŏŋüllerinte alınu yaratu tüketmiş altı yoltakı tıdıgsız nom tilgenin evirteçi* "On taraftaki Budalar halkı ile kendi gönüllerinde oluşturdukları altı yoldaki engelsiz öğreti tekerleğini çevirecek." (AY/34ç-d/ 22-24-1)
>
> *Ol yaruk yaltrık içinte yene sansız sakışsız* ***ontın sıŋarkı burkanlar*** *erdini sögütler altınınta vaydurı erdini üzeki örgünler üzesinte olurup* "O parlaklık içinde yine sayısız on yöndeki Budalar cevher ağaçları altında vaidurya cevherli tahtlar üzerinde oturup…" (Tokyürek, AY/92-93/21-23-1-2)

Terim, "on yönün Budaları" anlamına gelmektedir. Budizmde on yön doğu, batı, kuzey, güney, kuzeydoğu, güneydoğu, kuzeybatı ve güneybatı, yukarı ve aşağıdan oluşur. On yön ifadesi geçmiş, şimdi ve gelecekteki varlıklar anlamında da olup üç varoluş dönemini de ifade eder. On yönün Budaları üç varoluş zamanını ve uzayın tüm Budalarını içine alır (Tokyürek, 2019a, s. 101).

Ontın sıŋarkı Burhanlar terimi on yön ifadesiyle yeryüzünü işaret etse de yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere *sansız sakışsız* ikilemesiyle birlikte kullanılarak aslında tüm evrendeki Budaları ifade etmektedir. *On* sayısı bu terimde tamamlayıcı sayı olarak kullanılmış, dolayısıyla sembolik bir anlam değeri kazanmıştır.

3.2.10.13. Biri On Bolmak

Şükür kılsa ni'met biri on bolur

Biri on bolup *kör ewi neŋ tolur*

"İnsan şükrederse nimetin biri on olur; biri on olup evi mal ile dolar." (KB/759)

Kişi edgülükke sewüg cān bėrür

Bir edgü yanutı on edgü kılur

"İnsan iyiliğe karşılık aziz canını verir; bir iyiliğe karşılık on iyilik yapar." (KB/2980)

Kişi edgülükke kılur edgülük

Biringe yanutı kılur on ülüg

"İnsan iyiliğe karşılık iyilik yapar, hatta bir iyiliğe on iyilik ile mukabele etmelidir." (KB/5766)

İnsanoğlunun on parmağının olması *on* sayısının tarih boyunca önemli bir sayı olmasına yol açmıştır. Bugün dünya üzerinde en çok kabul gören sayı sistemi onluk tabana dayanan sayı sistemidir. *On*, birçok kültürde tamlık ve mükemmellik sembolü bir sayı olmuştur. Türk kültüründe askeri teşkilatlanma on ve onun katlarına göre düzenlenmiş ve pek çok kavim bu konuda Türkleri örnek almıştır.

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere Kutadgu Bilig'de *on* sayısı genellikle bir sayısının çokluğu olarak kullanılmıştır. Çokluk algısı *on* sayısıyla oluşturulmuş bazı beyitlerde onun katları olan bin ve on bin sayıları da tespit edilmiştir. Serkan Şen, *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı eserinde *biri on bol-* ifadesinin deyimleşmiş bir ifade olduğunu ve "bereketlenmek" anlamına geldiği bilgisini verir (2017, s. 86).

Sonuç olarak KB'den alınan yukarıdaki beyitlerde teklik *bir* sayısıyla çokluk ise *on* sayısıyla belirtilmiştir. Dolayısıyla bu beyitlerde *on* sayısı sembolik anlamda kullanılmıştır.

Yukarıdaki örneklere bakıldığında *on* sayısının pek çok farklı terimle ve farklı farklı anlamlarla tespit edildiği görülmektedir. Onluk sayı tabanının hemen hemen bütün dünyada kabul görmesi *on* sayısını sayı sembolizminde önemli bir yere koymaktadır. Yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren on sayısının Türklerin askeri ve içtimai hayatında rol oynadığı görülmektedir. Maniheist çevre metinlerinde *on çahşapat* terimiyle ifade edilen ve Musevilikteki on emirden uyarlandığı açık olan bu on dinî kural beraberinde on günah, on sevap kavramlarını da getirmiştir. Kutadgu Bilig'de de *on* sayısı çokluğun, bereketin bir sembolü olarak karşımıza çıkar. Öyle ki eserde *biri on*

bol- şeklinde deyimleşmiş bir ifade görülür. Sonuç olarak *on* sayısı Eski Türkçenin tüm dönemlerinde hem temel hem de yan anlamlarıyla tanıklanmıştır.

3.2.11. Ėki Yėgirmi

3.2.11.1. Ėki Yėgirmi Bölük Nomlar

> *Kalısız bilmek ukmak erser kaltı bo üç agılık* ***ėki yėgirmi bölük nomlarıg*** *yiti törlüg ugurın tükel bilmek ukmak erür* "Sebepsiz bilmek ve anlamak ise şöyle bu üç hazine ve on iki bölümlü kanunları yedi türlü sebepler ile tamamını bilmek ve anlamaktır." (Tokyürek, AY/270/3-6)

Ėki yėgirmi bölük nomlar terimi Budist terminolojide *Mahāyāna* kanunlarının on iki bölümü ya da Buda'nın öğretilerinin bir bölümü olarak tanımlanır. Bu on iki kanun 1. *Sūtra*; 2. *Geya*; 3. *Gāthā*; 4. *Nidāna*; 5. *İtivrttaka*; 6. *Adbhuta-dharmā*; 7. *Abhidharmā*; 8. *Avadāna*; 9. *Upadeśa*; 10. *Udāna*; 11. *Vaipulya*; 12. *Vyākarana*'dan oluşmaktadır (Tokyürek, 2019a, s. 435).

Ėki yėgirmi bölük nomlar terimi *Mahāyāna* kanunlarının on iki tanesini ifade ettiğinden *on iki* sayısı bu terimde temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.11.2. Ėki Yėgirmi Bölük Ulag Sapag Nom

> *Aşnuku künte ol ok* ***ėki yėgirmi bölük ulag sapag nomug*** *kaltı krtahast yaŋalar ulug ögüz suvın tapa yorıyu keçerçe pratityasamutpa ögüz tüpin börter* "Önceki gün bizzat on iki kısımlı illetler zinciri nazariyesini tıpkı mahir filler büyük bir nehrin suyuna doğru yürüyüp geçercesine pratityasamutpada nehrin dibine temas eder." (Mait/46/1-6)

Tokyürek, *ėki yėgirmi bölük ulag sapag nom* Skr. *nidāna, dvādaśānga-pratītyasamutpāda, hetu, hetupratyaya, siddhānta*, Çin. *尼陀那 ní tuó nà* teriminin Budizmde "varoluş zincirinin on iki halkası"nı ifade etmek için kullanılan bir terim olduğunu belirtir (2019a, s. 309). Clauson, *ulag* sözcüğünün "bir şeye bağlanmak, katılmak" anlamlarına gelen *ula-* fiilinden türediğini ve Eski Uygurca metinlerde *sapıg* sözcüğüyle birlikte ikileme şeklinde kullanıldığını ifade eder (1972, s. 136). Marcel Erdal da *ulag* sözcüğünün Eski Türkçe metinlerde genellikle *sapıg* sözcüğüyle birlikte kullanıldığını ancak müstakil olarak da "zincir" anlamında tanıklandığını dile getirir (1991, s. 212). Sözcük DLT'de ise "giysi üzerine yapılan yama" anlamındadır.

Varoluş zincirinin on iki halkası nedensellik ilkesine dayanır. Tokyürek, nedensellik ilkesini şu sözlerle açıklar:

> Buda'ya göre, varolan her şey nedenselliğin bir sonucu olarak vardır, boşluktan, yokluktan oluşan bir evrende nedenselliğin döngüsüne takılan yokluk varlığa dönüşür, her neden bir sonucu, her etki bir tepkiyi zorlar. Evrenin değişmez yasası *Karma* "nedensellik" yasasıdır. Ne başlangıcı ne de sonu olan evrende, egemen olan sadece doğa yasalarıdır. Buda, böylece tanrıların görevini yasalara yüklemiş ve tanrıların varlığını gereksizleştirmiştir. Sonuçta insanın geleceğini belirleyen nedenlerin zorladığı sonuçlardır, öyleyse insanın kendi eylemlerinin sonuçlarından kaçıp kurtulması olanaksızdır. (Tokyürek, 2019a, s. 309)

Nedensellik yasasının halkaları şunlardır: 1. Cehalet, 2. Cehalet ahlaksızlığa yol açar. 3. Algının altı şekli, farkındalık ya da görme burada bilinç açığa çıkar. 4. Nesnelerin özellikleri, bilincin benle ben olmayanı ayırt etmesinden özne nesne ikiliği, ad ve beden ortaya çıkar. 5. Bundan altı duyu organı gelişir. 6. Bu altı duyudan dolayı duyularla nesneler karşılaşır. 7. Bu karşılaşmadan hoşlanma, hoşlanmama gibi duygular meydana gelir. 8. Bu duygular ve istekler tutkulara dönüşür. 9. İnsan bu tutkularının tutsağı olur. 10. Bağımlılık ortaya çıkar. 11. Oluşum doğuma neden olur. 12. Doğum, yaşlılığa, ızdıraba ve ölüme yol açar (Tokyürek, 2019a, s. 310).

Budizmdeki nedensellik yasası kaynak dil olan Sanskritçede *nidāna* "zincir" terimiyle ifade edildiği gibi Eski Uygurcada da *ulag* "zincir" sözcüğüyle karşılanmıştır. Bu on iki neden sonuç ilişkisi zincirle temsil edilmiştir. Dolayısıyla *ėki yėgirmi bölük ulag sapag nom* terimindeki *on iki* sayısı zincir sözcüğüyle bir araya gelerek sembolik bir anlatım meydana getirmiştir.

3.2.11.3. On Ėki Ükek

> ***On ėki ükek*** *ol bularda adın*
>
> *Kayu ėki ewlig kayu birke in*
>
> "Bunlardan başka bir de on iki burç vardır; Bunlardan bazıları iki evli, bazıları ise tek evlidir." (KB/138)

Doğu medeniyetlerinde Sümerlerden itibaren burçlar ve yıldızlar insanların ilgisini çekmiş ve gökyüzündeki cisimlerin hareketleri dikkatli bir şekilde izlenmiştir. On ikili burçlar kuşağının keşfi Sümerlerden kalma çivi yazılı metinlere kadar uzanır. Babiller bu on iki burca ayrı ayrı isim vermiştir.

Bu isimler: *Kusarikku* "Koç", *Alpu* "Boğa", *Tuâmu rabûti* "İkizler", *Pulukku* "Yengeç", *Arû* "Aslan", *Siru* "Başak", *Zibânitu* "Penç", *Akrabu* "Akrep", *Qastu* "Ok", *Saha* "Keç", *Kâ* "Kova", *Nunu* "Balık" (İA, burç mad.)

İslam düşünürleri Babil ve Yunan astronom ve müneccimlerini izleyerek burçlar kuşağının on iki burcunu incelemeyi sürdürmüştür. On iki burcun üç gruba bölünebileceğini keşfetmişlerdir: ilkbahar, yaz, sonbahar ve kışın her birisi için yalnızca üç burç yoktur, ayrıca üç ateş burcu "Koç, Aslan, Yay", üç su burcu "Yengeç, Akrep, Balık", üç hava burcu "Terazi, İkizler, Kova" ve üç toprak burcu "Boğa, Başak, Oğlak" vardır (Schimmel, 1998, s. 221).

Türk İslam medeniyetinin ilk edebi eseri olan Kutadgu Bilig'de de on iki burç olduğu, bu burçların bazılarının iki, bazılarının ise tek yörüngeli olduğu ifade edilmektedir.

On iki burç yukarıdaki beyitte *on ėki ükek* terimiyle ifade edilmiştir. Clauson, *ükek* sözcüğünün Eski Türkçede "kale duvarı" anlamına geldiğini ve Arapçadaki *burc* sözcüğüyle aynı anlamda olduğunu belirtir. Clauson *ükek* sözcüğünün bir astronomi terimi olarak kullanılmasını ise Arapçadan "anlam kopyalaması" şeklinde açıklar. Clauson'un ifade ettiği gibi *burc* sözcüğü Arapçada hem kale duvarı hem de Zodyak üzerinde yer alan on iki takımyıldızına verilen ad olarak kullanılır (GTS, burç mad.).

Schimmel'in de söylediği üzere Türk İslam düşünürleri on iki burcun üç gruba bölünebileceğini keşfetmiş ve bunları üçerli sınıflandırmaya tâbi tutmuştur.

> ***Üçi*** *yazkı yulduz* ***üçi*** *yaykı bil*
>
> ***Üçi*** *küzki yulduz* ***üçi*** *kışkı bil*
>
> "Bil ki bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz, üçü sonbahar ve üçü de kış yıldızıdır." (KB/142)
>
> ***Üçi*** *ot üçi suw* ***üçi*** *boldı yėl*
>
> ***Üçi*** *boldı toprak ajun boldı ėl*
>
> "Bunlardan üçü ateş, üçü su, üçü yel, üçü de topraktır; Bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir" (KB/143)

Görüldüğü üzere bu üçerli sınıflandırma Kutadgu Bilig'de de karşımıza çıkmaktadır. *On ėki ükek* ifadesiyle burçlar kuşağının on iki burcu kastedilmiş, dolayısıyla buradaki *on iki* sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

Sonuç olarak *on iki* sayısının yazıtlarda ve Maniheist çevre metinlerinde temel anlamıyla tanıklandığı *bėrgerü tawgaç tapa ulug sü* ***ėki yėgir[mi*** *süledim]* (KT/D28) vb.

Budist çevre metinlerinde ise temel anlamda kullanılmasının yanı sıra metaforlu ifadelerde de görüldüğü tespit edilmiştir. Örneğin Budizmin temel yasalarından biri olan ve Türkçede "varoluş zincirinin on iki halkası" şeklinde terimleştirilen nedensellik ilkesinin on iki yasası, Budizmin kaynak dili olan Sanskritçede zincir metaforuyla ifade edilirken aynı terim, Eski Uygurcada da zincir metaforuyla anlatılmıştır. *On iki* sayısı KB'de de on ikili burçlar kuşağı bahsinde temel anlamıyla tanıklanmış ve Balasagunlu Yusuf'un bu burçları sınıflandırabilecek kadar astronomi bilgisine sahip olduğu görülmüştür.

3.2.12. Bėş Yėgirmi

3.2.12.1. Bėş Yėgirmi Antirabav

> *Tıltag üze bilgülük kavırasınça* ***bėş y(ė)girmi antirabavlar*** *erürler* "Bu sebepler neticesinde bilinmesi gereken on beş antirabav vardır." (TotenB/2-3)

Gönül Aris, *bėş yėgirmi antirabav* teriminin Budizmdeki canlıların ölümü ve yeniden doğumu arasındaki on beş ara dönemi ifade eden bir terim olduğunu belirtir. Bu on beş antirabav "üç anṭirabav, üç beden, üç birleşim, üç karışım ve üç ispat"tan oluşmaktadır (2018, s. 42). Dolayısıyla bu terimdeki *on beş* sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

Bėş yėgirmi antirabav terimi dışında *on beş* sayısı Eski Türkçede özellikle Yenisey yazıtlarında yaş bildirmiş ve herhangi bir yan anlamı tespit edilmemiştir.

3.2.13. Altı Yėgirmi

3.2.13.1. Altı Yėgirmi Törlüg Kөŋül

> ***Altı yėgirmi törlüg kөŋül*** *üze körteçi atlıg belgü tözlüg körmek yol erür* "On altı türlü gönül ile görecek adlı esaslı işaret yoludur." (AY/254/12-14)

Altun Yaruk'tan alınan yukarıdaki cümlede *altı yėgirmi törlüg kөŋül* ifadesiyle tam olgunluğa erişmiş bir gönül kastedilmektedir. Tarih boyunca *on altı* sayısı Hint kültürünün gözde sayılarından biri olmuştur. Schimmel, *on altı* sayısının Hint kültüründeki yeriyle ilgili şunları kaydeder:

> Çok eski zamanlardan beri on altı Hindistan'da gözde bir sayıydı. MÖ üçüncü ve dördüncü bin yıldaki Hindu uygarlığından beri kullanılmaktadır, son olarak rupi 16 Anna'ya bölünür. Vedalar on altı katlı büyülü sözlerden söz eder, örneğin kutsal sarhoş edici içki hazırlanırken Chandogya Upanişad, tam bir insanın 16 kısımdan oluştuğunu ileri sürer. Klasik Hint estetiğinde 16 güzellik sembolü bulunur ve çekici bir bayan 16 çeşit mücevher takar. Şiirdeki belli ölçüler 16/1 natra'ya, hece birimlerine bölünebilir ve Hint müziğinde en çok kullanılan ölçü olan tintal da 16 birimden oluşur. (1998, s. 237)

Schimmel'in de ifade ettiği gibi *on altı* sayısı Hint kültüründe tamlık ve güzellik sembolü olarak kullanılmıştır. Bu *on altı* sembolizmi Budist metinlere de yansımış ve yukarıdaki cümlede görüldüğü üzere *on altı* sayısı olgun bir gönlü belirtmek için kullanılan sembolik bir sayı olmuştur.

On altı sayısının Hint kültüründe olgunluğun bir sembolü olması *dört* sayısının karesi olmasıyla ilişkilendirilebilir. Sayı sembolizminde *dörd*ün maddi düzenin ve eşitliğin sayısı olduğu düşünüldüğünde Hintlilerin *dörd*ün karesi olan *on altı* sayısını da mükemmel bir sayı olarak nitelendirmeleri sayı sembolizmi açısından güzel bir örnektir.

Altun Yaruk'tan alınan yukarıdaki örnek dışında *on altı* sayısı Eski Türkçede temel anlamıyla tespit edilmiştir.

3.2.14. Sekiz Yėgirmi

3.2.14.1. Sekiz Yėgirmi Uguşlar

> *Bo sıg tümke kŏŋüllüg tınlıglarka* ***sekiz yėgirmi uguşlar*** *tözin nomlaguluk ol* "Bu ahmak gönüllü canlılara on sekiz âlem esasını açıklayacaktır." (AY/300a/15-16)

Sekiz yėgirmi uguşlar terimi Eski Uygurca Budist metinlerde Budist terminolojideki altı duyu organının on sekiz duyu alanını ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Sanskritçede *dhātu* terimiyle karşılanan "alan" sözcüğü Eski Uygurca metinlerde *uguş* sözcüğüyle ifade edilmiştir.

SG'de on sekiz alanın, altı duyu organı "gözler, kulaklar, burun, dil, beden ve zihin" onların algıladıkları altı nesne "renkler ve formlar, sesler, kokular, zevkler, dokular ve fenomenler" altı duyu organı ve ilgili nesneleri arasındaki temastan kaynaklanan altı bilinç "görme, işitme, koku, tat, dokunma ve düşünce"nin toplamından oluştuğu aktarılmaktadır (SG, eighteen elements mad.).

Dolayısıyla *sekiz yėgirmi uguşlar* terimindeki *on sekiz* sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.14.2. On Sekiz Ay

Tükel ***on sekiz ayda*** *aydım bu söz*

Üdürdüm adırdım söz ewdip tire

"Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim; sözleri toplayıp derleyerek seçtim ve ayırdım." (KB/6624)

Bu beyitte Yusuf Has Hacib eserini yazdığı süreyi okuyucuya bildirmektedir. Buna göre Yusuf KB'yi tam on sekiz ay boyunca yazmış, on sekizinci ayın sonunda tamamlamıştır. Dolayısıyla bu beyitteki *on sekiz* sayısı temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.14.3. On Sekiz Yıl

Kerek miŋ yaşagıl kerek ***on sekiz***

Özüŋ ölgü edgü atıŋ kodgıl iz

"İster bin yıl yaşa, ister on sekiz bir gün öleceksin; eser olarak iyi ad bırakmaya çalış." (KB/4818)

Yukarıdaki beyitte Balasagunlu Yusuf yaşam süresinin uzunluğunu belirtmek için *bin* sayısını, kısalığını belirtmek içinse *on sekiz* sayısını kullanmıştır. On ve onun katları olan sayıların sayı sembolizminde çokluğun, tamlığın ve mükemmeliğin sembolü olduğu düşünüldüğünde *bin* sayısının beyitte geçmesi anlaşılabilir. *On sekiz* sayısı da Yusuf'un beyit içi kafiyeyi sağlamak için özellikle seçtiği bir sayı olmalıdır. Ayrıca Balasagunlu *on sekiz* sayısını bin sayısının zıttı yani gençliğin temsili olarak ifade etmiştir. Dolayısıyla *on sekiz* sayısı bu beyitte sembolik anlamda kullanılmıştır.

Sonuç olarak on sekiz sayısı Eski Türkçede genellikle temel anlamıyla tanıklanmıştır. Sayı, Budist çevre metinlerinde altı duyu organının on sekiz duyu alanını ifade etmek için kullanılan bir terim olarak görülürken KB'de gençliğin sembolü olarak tanıklanmıştır.

3.2.15. Bir Otuz

3.2.15.1. Bir Otuz Kata

> *Atı kötrülmüş teŋrim bo darnig* ***bir otuz kata*** *sözlep yürüŋ yip üza birer tügzün* "Yüce tanrım bu Dharaniyi yirmi bir kere söyleyip beyaz ip ile bir kez bağlasın." (Ayazlı, AY/440b/19-21)
>
> *Sımbagu daranı tize arıg suv yok* ***bir otuz kata*** *arvap törtdin yıŋak saçsun* "Sımbagu dharanisini söyleyerek temiz olmayan suya yirmi bir kez büyülü sözler okuyarak suyu dört yöne döksün." (Çetin, AY/477/18-19)
>
> *Et'özin* ***bir otuz kata*** *arvasun* "Vücudunu yirmi bir kez yıkasın." (AY/478/23-24)

Eski Uygurca *bir otuz kata* ifadesi Türkiye Türkçesine "yirmi bir kere" şeklinde aktarılabilir. *Kata* sözcüğü için Clauson "kere, defa" anlamını verir ve *kat* sözcüğüyle bir ilişkisinin olabileceğini belirtir (1972, s. 596). *Yirmi bir* sayısı Budizmin sembolik sayılarından biridir. Schimmel, yediyle üçün çarpımının sonucu olduğu için *yirmi bir* sayısının mükemmelliğin sembolü olarak düşünüldüğünü belirtir (1998, s. 250).

Altun Yaruk'tan alınan yukarıdaki üç cümlede de yapılan ibadetin tam ve mükemmel olabilmesi için yirmi bir kere tekrarlanması gerektiği bildirilmektedir. Dolayısıyla *yirmi bir* sayısı sembolik anlamda kullanılmıştır.

Budist çevre metinleri dışında *yirmi bir* sayısı Eski Türkçede temel anlamıyla tespit edilmiştir. *Yirmi bir*, sayıların içinde bulunulan kültür dairesine göre nasıl sembolik değer kazandığını göstermesi bakımından güzel bir örnektir.

3.2.16. Sekiz Otuz

3.2.16.1. Sekiz Otuz Teŋriler

> *Biz kamag tört m(a)haraaçlar* ***sekizer otuz uruŋutlarımız*** *tokuzar on intiri atl(ı)g oglanlarımız birle yalaŋuklarnıŋta artmış arıg t(e)ŋridem közümüz üze bo çambudivip yėrtinçü yėr suvug körüp küyü küzetü tegintükümüz üçün anın biziŋ yėrtinçü küzetçi tip atımız teginür* "Biz bütün dört Mahārāja tanrısı, yirmi sekizer komutanımız, doksan Indra adlı oğlanlarımız ile insanlarında üstün saf kutsal gözümüz ile bu Jambudvīpa dünyasına bakıp koruduğumuz için bizim yeryüzü muhafızları diye adımız vardır." (Ayazlı, AY/401/3-10)
>
> *Kamag* ***sekiz otuz bag teŋrilerrniŋ*** *maheşvare teŋriniŋ vaçirapani toŋa manibadare urungutnuŋ karininiŋ beş yüz kuvraglarınıŋ yme anavatapte luu hanınıŋ ulug taloy ügüz erkliginiŋ bolarnıŋ neçe oronları ordoları erser* "Bütün yirmi sekiz sülale tanrıların mahesvara tanrının vajrapani manibhadra komutanın karınının beş yüz topluluğun ve anavatapte ejderha hükümdarının ulu okyanus gücünün bunların ne kadar sarayları var ise…" (Ayazlı, AY/425/8-14)

Sekiz otuz teŋriler terimi Budizmin yedinci yüzyılda Çin'de ortaya çıkmış *Zen* koluna ait bir terimdir. *Zen Budizmi*nin kurucusu *Bodhidharma* adında bir keşiştir. *Bodhidharma*'nın önemi *Zen* kolunu Hint geleneklerine bağlamasındandır. *Zen Budizmi*ne göre Sakyamuni Buda gizli öğretiyi *Mahākaşyapa*'ya verir. *Mahākaşyapa*'dan sonra kuşaklar boyunca yazılı bir metin olmadan sadece anlayanlara, yirmi sekizinci sırada bulunan *Bodhidharma*'ya kadar bu öğreti aktarılır (Conze, 2005, s. 131).

İşte *sekiz otuz teŋriler* terimi Sakyamuni Buda'dan *Bodhidharma*'ya kadar bu öğretiyi aktaran yirmi sekiz keşişi ifade eder. SG'de bu keşişlerin adları şu şekilde sıralanır: 1. *Mahākāshyapa*, 2. *Andananda*, 3. *Shānavāsa*, 4. *Upagupta*, 5. *Dhritaka*, 6. *Mikkaka*, 7. *Vasumitra*, 8. *Buddhananda*, 9. *Buddhamitra*, 10. *Pārshva*,11. *Punyayashas*, 12. *Ashvaghosha*, 13. *Kapimala*, 14. *Nagārjuna*, 15. *Yaryadeva*, 16. *Rāhulabhadra* (ayrıca *Rāhulatā* veya *Rāhulata*), 17. *Samghanandi*, 18. *Samghayashas*, 19. *Kumārata*, 20. *Jayata*, 21. *Vasubandhu*, 22. *Manorhita*, 23. *Haklenayashas*, 24. *Yasryasimha*, 25. *Vāsiasita*, 26. *Punyamitra*, 27. *Punyatāra* ve 28. *Bodhidharma'dır* (SG, twenty eight patriarchs mad.).

Sonuç olarak yukarıdaki cümlelerde görülen *sekiz otuz teŋriler* terimi *Zen Budizmi*ndeki yirmi sekiz keşişi ifade ettiğinden temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.16.2. Sekiz Otuz Yultuzlar Kuvragı

> *Sekiz tümen tört miŋ butelarıg buzdaçı* ***sekiz otuz yultuzlar kuvragın*** *ögirttürdeçi sekiz ulug garhlarıg artattaçı* "Seksen dört bin Bhūtayı yok eden yirmi sekiz yıldız topluluğunu sevindiren, sekiz büyük gezegeni alıkoyan…" (Sita/121-124)

Eberhard, Çin takviminin temel aldığı ay takviminin tüm diğer astrolojik ve kronolojik verileri hesaplamakta kullanılabilen bir sayı yöntemi meydana getirdiğini ifade eder (2000, s. 265). Bu sayı yöntemleri beraberinde sayı sembolizmini getirmiş ve bazı sayılar Çin kültüründe sembolik bir yer edinmiştir. *Yirmi sekiz* sayısı da bu sayılardan biridir.

Cengiz, *sekiz otuz yultuzlar kuvragı* Çin. *二十八宿 èr shí bā xiù* teriminin SH'de "Her biri yedi olmak üzere dört haneye bölünmüş olan yirmi sekiz nakṣatra ya da takımyıldızıdır." biçiminde tanımlandığını aktarır. Ayrıca terimin yıldızlar için

kullanıldığı kadar ayın haneleri için de kullanılan bir terim olduğunu belirtir. Buna göre Doğudakiler ilkbahara, güneydekiler yaza, batıdakiler sonbahara ve kuzeydekiler kışa atfedilir. Ay adlarının kısmî farklılıklarla onlardan türedikleri söylenir: *角 Citrā, 亢 Niṣṭyā* (ya da *Svāti*), *氐 Viśākhā, 房 Anurādhā, 心Rohiṇī, Jyeṣṭhaghnī* (ya da *Jyesthā*), *尾 Mūlabarhaṇī* (ya da *Mūla*), *箕 Pūrva-Aṣādha. N.: 斗Uttara-Aṣāḍhā, 牛 Abhijit, 女 Śravaṇā, 虛 Śraviṣṭha* (ya da *Dhaniṣṭhā*) *危 Śatabhiṣā, 室 Pūrva-Proṣṭhapada, 壁 Uttara-Proṣṭhapada. W.: 奎 Revatī, 婁 Aśvayuj* (ya da *Aśvinī*), *胃 Apabharaṇī* (ya da *Bharaṇī*), *昴 Kṛttikā, 畢 Rohiṇī, 觜 Invakā* (ya da *Mṛgaśiras*), *參 Bāhu* (ya da *Ārdrā*). *井 Punarvasu, 鬼 Tiṣya* (ya da *Puṣya*), *柳 Aśleṣā, 星 Maghā, 張 Pūrva-Phalgunī, 翼 Uttara-Phalgunī, 軫 Hastā"*; Skr. *nakṣatra* "Bir yıldız ya da herhangi bir kutsal cisim; bazen de güneş ve takımyıldızlara verilen addır" (Cengiz, 2018, s. 179).

Sonuç olarak *sekiz otuz yultuzlar kuvragı* terimindeki *yirmi sekiz* sayısı sembolik anlamda kullanılmıştır.

Yukarıdaki Budist çevre metinlerinden alınan örnekler dışında *yirmi sekiz* sayısı Eski Türkçenin diğer dinî çevreler içinde oluşturulan eserlerinde temel anlamıyla tespit edilmiştir.

3.2.17. Otuz

3.2.17.1. Otuz Tatar

> *Üç kurıkan* ***otuz tatar*** *kıtan tatabı bunca bodun kelipen sıgtamış yoglamış* "Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kitan, Tatavı (ülkelerinden) bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş." (KT/D4)

Tatarların Türk mü yoksa Moğol mu olduğu konusu araştırmacıları uzun süre meşgul eden konulardan biridir. Barthold, Çin kaynaklarında *ta-ta* olarak geçen bu boyun Moğollara veya Moğol kabilelerinden birine ait olması gerektiğini ve Tatarların Türk boylarıyla bir ilgisinin olmadığını söyler. Clauson, Tatar adının kimi zaman Türkleri kimi zaman da Moğolları anlatmak üzere kullanıldığını dile getirir (Aydın, 2018a, s. 96).

Orhon yazıtlarında Tatarların *Otuz Tatar* şeklinde anılması o dönemde Tatarların otuz kabileli bir konfederasyondan oluştuğunu düşündürür. Dolayısıyla bu boy adındaki *otuz* sayısı temel anlamında kullanılmıştır.

3.2.17.2. Otuz Yaş

> ***Otuz*** *yıgmışın yandru aldı elig*
> *Negü kılgay altmış tegürse elig*
> "Otuzun topladığını elli geri aldı, altmış elini değdirirse ne yapacağım?" (KB/368)

Kutadgu Bilig'in XI. babında Yusuf Has Hacib kitabın adını, kitabın adının anlamını ve kendisinin ihtiyarladığını anlatır. Yusuf, bu beyitlerde okuyucuya gençliğinin kıymetini bilmesini, ihtiyarlık gelip çattığı zaman artık insan hayatındaki pek çok şeyin elden kayıp gittiğini metaforlarla örülü, veciz ifadelerle anlatır.

Yukarıdaki beyitte Balasagunlu Yusuf, kişinin genç sayıldığı yaş olan otuz yaşın biriktirdiklerini ihtiyarlığın başlangıcı sayılan elli yaşın aldığını anlatmaktadır. Yazar, burada yine teşhis sanatına başvurmuştur. *Otuz* ve *elli* sayıları insana benzetilmiş, insanın gençlik yıllarını, diğeri ise ihtiyarlık yıllarının başlangıcını ifade etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla otuz sayısı burada metaforik anlamda kullanılmıştır.

Otuz Tatar boy adı dışında *otuz* sayısı yazıtlar dönemi Türkçesinde yaş ve miktar bildiren bir sayı olarak tespit edilmiştir. Sayının tek metaforik kullanımı ise KB'de görülen yukarıdaki beyitte görülmüştür.

3.2.18. Ėki Kırk

3.2.18.1. Ėki Kırk Ulug Erenler Belgüsi

> *Ötrü* ***ėki kırk ulug erenleriŋ belgüsiŋe*** *tükellig sekiz on iyin edgüler üze* "Sonra otuz iki büyük yiğidin işaretine bütün seksen iyilikler üzerine…" (AY/43/9-11)
>
> ***Ėki kırk törlüg ulug erenler belgüleri*** *uz itiglig yaratıglıg siz* "Otuz iki türlü büyük ermişler alameti ile muhteşem yaratılmışsınız." (AY/111/16-17)

Tokyürek, Budizmde Buda'nın otuz iki fiziksel özelliğini belirtmek için kullanılan Skr. *dvātriṃśadvaralakṣaṇa, lakṣaṇa-vyañjana*, Çin. 三十二相 *sān shí èr xiāng* teriminin Eski Uygurca Budist metinlerde *ėki kırk ulug erenler belgüsi, ėki kırk kut buyanlar irü*

belgüsi, *ėki kırk lakşan* gibi terimlerle ifade edildiğini aktarır. Bu otuz iki özellik Budaların, Bodisavatların, *Brahma*'nın, *Śakra*'nın ve *Cakravartī-raja*'nın sıradan insanlardan fiziksel üstünlüğü ve güzelliğini oluşturan yapı özelliklerini, dış görünüşünü belirten karakteristik işaretlerdir (2019a, s. 154).

SG'de Budaları sıradan insanlardan ayıran otuz iki işaret şu şekilde sıralanır: 1. düz tabanlar, 2. tabanlar üzerinde bin telli tekerleğin işaretleri, 3. uzun, ince parmaklar, 4. geniş, düz topuklar, 5. perdeli ayaklar ve eller, 6. son derece esnek uzuvlar, 7. çıkık ayak üstü, 8. bir geyik gibi ince bacaklar, 9. ayakta durma pozisyonunda bile dizleri aşan eller, 10. gizli genital organlar, 11. kol açıklığına eşit vücut yüksekliği, 12. yukarı doğru dönen vücut kılları, 13. her gözenekten büyüyen bir saç, 14. altın deri, 15. vücuttan yayılan ışık, 16. ince esnek cilt, 17. iyi gelişmiş kaslar eller, ayaklar, omuzlar ve boyun ense, 18. koltuk altındaki iyi gelişmiş kaslar, 19. aslan gibi geniş bir gövde, 20. büyük ve düz bir gövde, 21. düz omuzlar, 22. kırk diş, 23. seyrek olmayan diş, 24. dört beyaz diş, 25. Aslan yanağı gibi dolu yanaklar, 26. kusursuz bir tat alma hissi, 27. uzun geniş bir dil, 28. saf ve geniş bir ses, 29. mavi lotus çiçeği rengi gibi gözler, 30. bir ineğinki gibi kirpikler, 31. başın üstünde bir topuz gibi bir düğüm ve 32. kaşlar arasında sağa doğru kıvrılmış beyaz bir tutam saç (SG, thirty two features mad.).

Buda'nın otuz iki işareti dışında bir de seksen işareti vardır. Budist terminolojide bu otuz iki işaret büyük, seksen işaret ise küçük alametlerdir. Yukarıdaki cümlelerde *ėki kırk ulug erenler belgüsi* ifadesiyle Budaların ve Bodisavatların otuz iki işareti anlatılmıştır. Dolayısıyla *otuz iki* sayısı bu cümlelerde temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.18.2. Ėki Kırk Türlüg Ootlar

> *Aşnuça bo* ***ėki kırk türlüg ootlarıg*** *alıp yuŋu kılmış kergek* "Öncelikle bu otuz iki tür bitkiyi alarak yıkanmalıdır." (AY/475/17-18)

Altun Yaruk'ta canlıları yıldızların kötülüklerinden, hastalıklardan, savaşlardan, cinlerden perilerden vs. kurtarmak için toplanıp kaynatılan ve suyuyla yıkanılan bitkiler bahsinde geçen otuz iki çeşit ot vardır. Altun Yaruk'ta bu otuz iki çeşit otun önce Sanskritçe adı verilmiş ardından Eski Uygurca biçimi ifade edilmiştir.

Bu ritüelde toplanıp kaynatılan ve suyuyla yıkanılan bitkilerin sayısının *otuz iki* olması sembolik bir değer taşımaktadır. Buda'nın otuz iki alametine atıfta bulunmak için otuz

iki tür bitki toplanmıştır. Dolayısıyla yukarıdaki cümlede geçen *ėki kırk türlüg ootlar* ifadesindeki *otuz iki* sayısı sembolik anlamda kullanılmıştır.

Budizmde Buda'yı diğer insanlardan ayıran otuz iki alametinin olması Budist çevre metinlerinde *otuz iki* sayısına sembolik anlam yüklenmesine sebep olmuştur. Yazıtlarda ve KB'de tanıklanmayan sayı Huastuanift'te ise temel anlamıyla tespit edilmiştir.

3.2.19. Üç Kırk

3.2.19.1. Üç Kırk Teŋri Yėri

> ***Üç kırk teŋri yėrinte*** *erig tutmış erkligler tört maharançlar orunıntakı yėrtinçü yėr suv küzetdeçiler ulatı nece bar erser* "Otuz üç tanrı yerini muhit edinmiş muktedirler, dört maharanç yerindeki yeryüzü koruyucuları ve başka ne kadar tanrılar topluluğu varsa…" (Çetin, AY/509/7-11)

Tokyürek, *üç kırk teŋri yeri* Skr. *trayastrimśāh,* Çin. 三十三天 *sān shi sān* teriminin Hint kozmolojisinde tanrıların saray ve bahçeleriyle dolu Sumeru Dağı'nın zirvesinde düz bir araziyi ifade ettiğini belirtir (2019a, s. 387).

Bu otuz üç tanrının efendisi *Indra*'dır. Bu yerde otuz üç tanrıyla birlikte diğer tanrılar ve muhteşem varlıklar da yaşarlar. Bu dünyada yaşayanların boyu dört yüz altmış metre uzunluğundadır. Ayrıca bunların yaşam süresi otuz altı milyon yıldır. Buraya *Indra*'nın cenneti de denir. *Indra* Hint mitolojisindeki *Svarga*'dır ve otuz iki tanrı ile Sumeru'da oturur. Her bir yönde sekiz tanrı bulunmaktadır ve merkezde ise tanrı *Indra* yer alır. *On iki Āditya, on bir Rudra, sekiz Vasu* ve diğer iki tanrıyla birlikte toplam otuz üç tanrı vardır (Tokyürek, 2019a: 387, SG, Heaven of the Thirty-three Gods mad.).

Sonuç olarak *üç kırk teŋri yeri* ifadesindeki *otuz üç* sayısı Hint mitolojisindeki otuz üç tanrıyı belirttiğinden temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.20. Kırk

3.2.20.1. Kırk Yaş

> *Kimiŋ* ***kırkta*** *keçse tiriglig yılı*
> *Esenleşti erke yėgitlik tili*

"Kimin yaşı kırkı geçerse gençlik insana "Allah'a ısmarladık" der." (KB/364)

Kırk sayısı bire, ikiye, dörde, beşe, sekize, ona ve yirmiye bölünebilen ve matematikçilerin bu yüzden kendisine *numerus abundans* "bereketli sayı" dedikleri bir sayıdır (Schimmel, 1998, s. 266). Türk ve İran kültüründe büyük sayılar arasında en çok kullanılan sayı olan kırk, edebiyatta ve halk inanışlarında bugün hala kendini göstermektedir.

Schimmel, kırk sayısının pek çok kültürde bir yaşam aşamasının tamamlanışı olarak sembolleştirildiğini aktarır. Örnek olarak da Talmud ve daha sonraki Katolik kilisesinin kırk yaşın insanın *kanonik çağı*, "zekânın bütünüyle geliştiği bir dönem" olarak ilan etmelerini verir (1998, s. 267).

Kırk sayısının bu özelliği Türk kültüründe de göze çarpar. *Kırkından sonra azanı teneşir paklar* atasözü bu duruma örnek verilebilir. Belirli halk inanışlarında da bu tamamlanış özelliği vardır. Mesela yeni doğmuş bir bebek kırk gün sonra dışarı çıkartılır.

Kırk sayısının bu tamamlama ve yuvarlama özelliği İslam kültür dairesindeki edebiyatta ve folklorde de kendini hissettirir. Kırk sütunlu saraylar, kırk atlı kahramanlar; masallarda bir seferde kırk erkek ya da kırk kız çocuk doğuran anneler vb. Kahramanlar kırk macera ya da sınama yaşarlar, kırk düşman öldürürler ya da kırk hazine bulurlar (Schimmel, 1998, s. 268).

Yukarıdaki beyitte *kırk*ın bir tamamlanış sayısı olma geleneği açıkça görülmektedir. Yusuf Has Hacib, kırk yaşını geçmiş bir insanın gençlik döneminin bittiğini, yaşamının yeni bir döneminin başladığını gençlik kavramını kişileştirerek edebi bir üslupla dile getirmiştir. Sonuç olarak *kırk* sayısı bu beyitte sembolik anlamda kullanılmıştır.

Kırk sayısının KB'de görüldüğü üzere tamlığın sembolü olarak kabul edilmesinin örneklerine bazı Budist çevre eski Uygur metinlerinde de rastlanmaktadır. Buda'nın otuz iki alametinden biri inci gibi beyaz kırk dişinin olmasıdır. Bu kırk diş Sanskritçede hem *catvāvriṃśaddanta* "kırk diş" hem de *samacatvāvriṃśaddanta* "yoğun kırk diş" biçiminde geçmektedir. Buswell-Lopez sözlüklerinin *samādhi* maddesinde sözcüğün karşılığını "konsantre, yoğun, tam" şeklinde vermişlerdir (2014, s. 1818). Terim Eski Uygurca eserlerde ise *tükel kırk tiş* biçiminde tanıklanmaktadır. *Yėgirminç yinçü tizmiş teg yüp yürüŋ* ***tükel kırk tişi*** *erür* "Yirmincisi inci gibi dizilmiş bembeyaz tam kırk dişi vardır." (Barutçu, 1987, s. 5b/11-12). Sonuç olarak *tükel* sözcüğünün Eski Türkçede

"tam, bütün, bütünüyle" anlamlarına gelmesi[7] ve *tükel kırk tiş* ifadesinin Sanskritçe karşılıklarından birinin *samacatvāvriṃśaddanta* sözcüğü olması Hint kültüründe de *kırk* sayısının tamlık, mükemmellik sembolü olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

Yazıtlar dönemi Türkçesinde ve Maniheist çevre metinlerinde ise *kırk* sayısı temel anlamıyla görülmektedir.

3.2.21. Tokuz Elig

3.2.21.2. Tokuz Elig Kün

> *Muntag osuglug* 七 *[=yėti] yėti* ***tokuz elig*** *kün ketegi turur* "Bunun gibi yedi (kere) yedi kırk dokuz güne kadardır." (TotenB/100)

Totenbuch'tan alınan bu cümlede kişinin öldükten sonra girdiği ara dönemde yaşadığı olayların en fazla kırk dokuz güne kadar süreceği anlatılmaktadır. Zieme ve Kara bu süreci şu şekilde anlatır:

> Akrabalarını ve yakınlarını görürsün ve onlarla konuşursun ama herhangi bir yanıt alamazsın. Daha sonra onları ve aileni ağlarken görürsün "Ben ölüyüm, ne yapmalıyım?" diye düşünür ve tıpkı sudan çıkmış bir balığın kömür ateşine atılması gibi bir acı duyarsın. Şimdi böyle bir sefalet yaşıyorsun ama kendini sefil hissetmen sana yardımcı olmaz. İlahi bir Guru'ya sahipsen, ona yalvar. Merhametli koruma tanrısına yalvar. Ayrıca akrabalarına ve yakınlarına tutunmak da sana yardımcı olmaz. Onlardan kurtul, merhametli Tanrı'ya dua et, sonra dert, korku ve titreme nedir bilmeyeceksin. Ey soylu doğan, Karma'nın sonsuza kadar hareket eden rüzgarıyla sürüklendiğinde, ruhun her hangi bir bedene sahip olmadığı için, nefes atının üstünde olacaktır. Sürekli ve isteksizce etrafta dolaşırsın. Bütün ağlayanlara "Buradayım, ağlamayın" diyorsun. Onlar seni duymadığı için "Ben ölüyüm" diye düşünürsün ve bu anda kendini yine çok sefil hissedersin. Bu durumda sefil olma. Hem gece hem gündüz, bütün zamanlarda, alacakaranlığa benzeyen gri bir ışık olacak. Bu tür bir ara durumda bir, iki, üç, dört, beş, altı ya da yedi hafta, kırk dokuzuncu güne kadar kalacaksın. Sipa-Bardo'nun sefaletinin genellikle yirmi iki gün yaşandığı söylenir, ancak karma'nın belirleyici etkisinden dolayı, belirli bir süre kesin olarak belirtilemez. (Aris, 2018, s. 62)

*Tibet Budizmi*ndeki bu kırk dokuz günlük ara dönem inancının sebebi canlıların yeniden doğuma hazırlık yapabilmeleri veya yaşarken Nirvana'ya erememiş olanların bu ara dönemde yeniden Nirvana'ya erişme fırsatı yakalayabilmelerinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak yukarıdaki cümlede *bardo* inancındaki kırk dokuz günlük ara dönem anlatıldığından *kırk dokuz* sayısı bu cümlede sembolik anlamda kullanılmıştır.

---

[7] Tükel sözcüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gül, B. (2019). Eski Uygurcadan Moğolcaya Geçen Tükel Sözcüğü ve Esen Tükel İbaresi Üzerine. *Eski Türkçenin İzinde*, ed. Hüseyin Yıldız. Ankara: Akçağ Yayınları.

Bu örnek dışında kırk dokuz sayısı taranan metinlerde temel anlamıyla tanıklanmıştır.

3.2.22. Elig

3.2.22.1. Elig Yaş

> *Tegürdi maŋa elgin **elig yaşım***
>
> *Kugu kıldı kuzgun tüsi teg başım*
>
> "Elli yaşım bana elini değdirdi. Kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi." (KB/365)

Sayı sembolizmi açısından Türk kültüründe çok kullanılmayan elli sayısı evrensel açıdan insan hayatında emeklilik döneminin habercisi olan bir sayı olarak görülür.

Yusuf Has Hacib, yukarıdaki beyitte saçlarının beyazlamasını kuğu tüyü metaforuyla dile getirirken bu durumun sorumlusu olarak ellinci yaşını göstermiş ve bunu "elli yaşım bana elini değdirdi" ifadesinde görüldüğü üzere kişileştirme sanatıyla yapmıştır. Dolayısıyla *elli* sayısı burada metaforik anlamda kullanılmıştır.

Yukarıdaki örnek dışında *elli* sayısı taranan metinlerde temel anlamıyla tanıklanmıştır.

3.2.23. Altmış

3.2.23.1. Altmış Yaş

> *Kimiŋ yaşı **altmış** tüketse sakış*
>
> *Tatıg bardı andın yayı boldı kış*
>
> "Kimin yaşı altmışı doldurmuş ise ondan hayatın tadı gitmiş; onun yazı kışa dönmüştür." (KB/367)

Altmış sayısı antik doğu medeniyetlerinde önemli yeri olan bir sayıdır. Babiller, altmışlık sayı tabanını kullanmıştır ve bugün hala dünya saati altmışlık taban üzerine kuruludur. *Altmış* sayısı Çin'de de takvim sayısı olarak kullanılmıştır. Eberhard, Çin geleneklerine göre altmış günün veya altmış yılın sonunda yeni bir döngünün başladığını söyler. Çinliler bu matematiksel veriden yola çıkarak insan hayatının da altmış yıldan oluşması gerektiğini düşünmüşler ve altmış yaşını geçmiş kişilerin diri diri gömülmesini düşünecek kadar bu konuda ileri gitmişlerdir (2000, s. 32).

Altmış sayısı Oğuz ve Kırgız destanlarında da sembolik bir sayı olarak karşımıza çıkar. Örneğin Manas öldükten sonra naaşı altmış gün bekletilir. Yine Manas öldükten sonra altmış kısrak kesilir. Ögel, 30, 60, 90 sayılarının *Sexagenaire* takvim sisteminin sayıları olduğunu ve bu sistemin Çinliler, Tibetliler ve Türkler arasında yayılmış bir takvim düzeni olduğunu belirtir (2010, s. 319).

Yusuf Has Hacib bu beyitte altmış yaşını geçen birinin artık tamamen yaşlandığını yaz ve kış tezatlığını kullanarak dile getirmiştir. İnsanoğlunun yaşlılık dönemi kış mevsimine benzetilmiş, kışın habercisi olarak da altmış yaş gösterilmiştir. Dolayısıyla *altmış* sayısı bu beyitte sembolik anlamda kullanılmıştır.

Yazıtlarda temel anlamıyla tanıklanan *altmış* sayısı, Maniheist ve Budist çevre metinlerinde de az tanıklanmış ve genellikle temel anlamıyla kullanılmıştır.

3.2.24. Sekiz On

3.2.24.1. Sekiz On Ėyin Edgüler

> *Ötrü ėki kırk erenlerniŋ belgüsiŋe tükellig* ***sekiz on iyin edgüler*** *üze* "Sonra otuz iki büyük yiğidin alametine bütün seksen iyilikler üzerine…" (AY/43/9-11)
>
> ***Sekiz on törlüg iyin edgüler*** *üze artukrak tolu tükel siz* "Seksen türlü iyilikler üzerine fazlasıyla tamamsınız." (AY/111/18-19)

Sekiz on ėyin edgüler Skr. *añuvyanjana*, Çin. *八十種好 bā shi zhǒng hǎo* terimi Budizmde sadece Buda ve Bodisavatların sahip olduğu seksen olağanüstü özellik için kullanılan bir terimdir. Otuz iki işarete Budalar ve Bodisavatlar dışında *Brahma, Śakra* ve *Cakravartī-raja* da sahiptir fakat seksen özelliğe yalnızca Budalar ve Bodisavatlar sahip olabilir (Tokyürek, 2019a, s. 170, SG, eighty characteristics mad.).

Sonuç olarak *sekiz on ėyin edgüler* terimi Eski Uygurca Budist metinlerde Buda'nın olağanüstü seksen özelliğini belirttiğinden *seksen* sayısı yukarıdaki cümlelerde temel anlamda kullanılmıştır.

Seksen sayısı Budist çevre metinleri dışında Eski Türkçenin diğer dönemlerinde kutsal bir nitelik taşımamış, metinlerde genellikle yaş ve miktar belirten bir sayı olarak tespit edilmiştir.

3.2.25. Tört Tokuz On

3.2.25.1. Tört Sekiz On Yumuşçı Tapıgçılar

> ***Tört sekiz on v(a)çir uguşlug yumuşçı tapıgçılar*** *turkaru küyü küzedü tutgaylar* "Vajra soylu seksen dört haberci ve hizmetçi daima koruyacaklar." (Sita/401-402)

Yukarıdaki örnekte *tört sekiz on* sayısının Eski Uygurcada kullanılan sayı sistemlerine uygun olmayan bir şekilde yazıldığı görülmektedir. Normalde sayının üst onluk sistemiyle *tört tokuz on* biçiminde yazılması gerekmektedir. Bu durum, çevirinin yapıldığı kaynak dilden veya çevirmenden kaynaklanmış olmalıdır.

Eski Uygurca Tantrik metinlerden biri olan Sita'dan alınan bu cümlede kim Sita'yı okursa onu, *Vajra* soylu seksen dört haberci ve hizmetçinin koruyacağı ifade edilmektedir. *Seksen dört* sayısı Hint mitolojisinin en önemli sayılarından biridir. Schimmel, *seksen dört* sayısının Hint kültüründeki yeriyle ilgili şunları kaydeder:

> Seksen dört, Hint geleneğinde gözde bir sayıdır ama uğurlu yedi ile on ikinin kombinasyonu olarak düşünülen bir sayı mı, yoksa görsel açıdan ele alındığı, dünyanın dört köşesindeki uğurlu sekizi mi temsil ettiğine karar vermek güçtür. Nath Yogi'nin kıdemli seksen dört Siddhası, yogadaki başarılarıyla ölümsüzlük elde etmiş üstatlardır. Bu sayı çok sık olarak da bin ile çarpılmış olarak kullanılır. (1998, s. 289)

Schimmel'in de ifade ettiği gibi *seksen dört* sayısının Hint kültüründe kazandığı bu sembolik değerin sebebi tam olarak bilinmese de özellikle Budizmin üçüncü dönemi diye adlandırılan Tantrik dönemde yazılan metinlerde *seksen dört* ve onun binle çarpılmış hali olan *seksen dört bin* sayısı çok sık geçmektedir. Dolayısıyla yukarıdaki cümlede geçen *tört sekiz on v(a)çir uguşlug yumuşçı tapıgçılar* ifadesindeki *seksen dört* sayısı sembolik anlamda kullanılmıştır.

Seksen dört sayısı Budist çevre metinleri dışında çalışmada taranan metinlerde tespit edilmemiştir. Bu durum, sayının Hint- Budist kültürüne özgü bir sayı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.26. Yüz

3.2.26.1. Yüz Kalp

> ***Yüz kalplarıg*** *ertürüp anın içinte kılguluk ulug buyanlarıg bütürmek* "Yüz çağ geçirip, onun içinde yapılması gereken ulu iyilikleri tamamlamak…" (Ölmez, AY/152/18-19)

Kalp sözcüğü Soğdca olup Sanskritçe *kalpa* "devir, dönem, çağ" sözcüğünden gelmektedir. *Kalp* sözcüğü Budist metinlerde sayılamayacak kadar çok olan kavramları ifade etmek için kullanılan sözcüklerden biridir. *Yüz kalp* terimi ise bir kişinin otuz iki özelliğin tümünü elde etmek ve bir Buda olmak için yüz büyük çağ boyunca sürekli iyi davranışlarda bulunmasını, sevap kazanmasını ifade eder (SG, hundred blessings mad.).

Yüz kalp terimi Budist metinlerde kişinin Buda olabilmek için çabaladığı ve iyi davranışlarda bulunduğu zaman dilimini ifade eder. Bu zaman dilimi belirli bir zaman dilimi olmamakla birlikte sembolik bir değer taşımaktadır. Dolayısıyla burada *yüz* sayısı sembolik anlamda kullanılmıştır.

3.2.26.2. Yüz Yıl

> *Bizni* ***yüz yıl*** *tükel körkitzünler* "Bizi yüz yıl tamamıyla yaşatsınlar." (Sita/315)

Yüz sayısı pek çok kültürde olduğu gibi Hint kültüründe ve dolayısıyla Budist kültürde mükemmeliğin sembolü olmuş bir sayıdır. Sita'dan alınan yukarıdaki cümlede de *yüz* sayısının bu sembolik değeri görülmektedir. Metinde Sita'nın okunması karşılığında insanların tanrılardan uzun yıllar yaşamayı istedikleri kayıtlıdır. Dolayısıyla *yüz* sayısı burada sembolik anlamda kullanılmıştır.

> ***Yüz yılka*** *tegi uzun özin kalın kutın igsiz togasız adasız tudasız ögrünçü meŋin yirtinçü meŋisin ürke ögrünçülüg ermeki bolzun* "Yüz yıla yakın uzun ömrü boyunca, büyük saâdetlerle (vücudu) hastalıksız, (hayatı) tehlikesiz ve sevinçlerle, her zaman neşeli ve bahtiyar olsun!" (Mait/1/42)

Maitrisimit'ten alınan bu örnekte de yüz sayısının bir bereket, çokluk sembolü olarak kullanıldığı görülmektedir.

> *Eren er katında özin kizledi*
>
> *Tapug kıldı* ***yüz yıl*** *anı azladı*
>
> "Gerçek insan başkalarının yanında kendini gizlemiş; yüz yıl ibadet kılmış ve bunu da azımsamış." (KB/3234)

Yüz sayısının KB'de de ibadet etme, sevap işleme süresi olarak kullanılması sayının sadece Budist çevre metinlerinde sembolik bir anlam taşımadığını göstermektedir. Yine Yenisey yazıtlarından Tuba II yazıtının ilk satırının *yüz yaşayın* "yüz yıl yaşayın" şeklinde olması ve burada da *yüz*ün çokluğu simgelemesi eski Türklerin kültürel

devamlılığını göstermektedir. Sonuç olarak *yüz* ve *yüz*ün katları olan sayıların yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren çokluğun, bereketin ve sonsuzluğun sembolü olarak eski Türkler tarafından kullanıldığı söylenebilir.

3.2.27. Yüz Sekiz

3.2.27.1. Yüz Sekiz Kata

> *Bo darnig **yüz sekiz kata** sözlep antada basa temin çintamani erdini atlıg darnig sözlezün* "Bu dharaniyi yüz sekiz kere okuyup ondan sonra çintamani mücevheri adlı dharaniyi söylesin." (AY/440c/18-20)
>
> ***Yüz sekiz kata** arvasun* "Yüz sekiz kez okusun." (AY/476/17)
>
> *Bo ıduk daranig **yüz sekiz** sözlep meni okısar* "Bu kutsal dharaniyi yüz sekiz kez söyleyip beni çağırırsa…" (AY/535/19-20)

Yüz sekiz sayısı tarih boyunca Hindistan kökenli dinlerin en önemli sembolik değerlerinden biri olmuştur. Tokyürek, Budizm ve Hinduizmde *yüz sekiz* sayısının, dünyanın gelişim aşamalarının sayısına karşılık gelen kutsal bir sayı olduğunu belirtir. Açıklamalarına devam eden Tokyürek, Tantrik ve Budist felsefede 36 sayısının en kutsal sayı olduğunu ve bu sayının cennetin sayısı olarak düşünüldüğünü söyler. Hint kültüründe dünyanın sayısının *36 X 2 = 72*, insanın sayısının da *3 X 36 = 108* olarak kabul edildiğini aktarır. Bu yüzden Budist ve Hindu tespihlerinde yüz sekiz boncuk vardır (2019b, s. 533).

Yine Hint ve Budist gelenekte yüz sekiz sayısı üç farklı yaratılışı ifade etmektedir. Bunlar; "1. Evren, 2. Dünya, 3. İnsan." İlk olarak burada evrenin yaratılışında güneş, dünya ve ayın birbiri ile olan mesafeleri söz konusudur. İkincisi dünyanın yaratılışıdır ve dünyada ya da doğada önemli bir kural olan altın oran kuralı *yüz sekiz* sayısıyla bağlantılıdır. Son olarak da insan vücudu ve ruhu *yüz sekiz* sayısıyla ilintilidir. İnsan bedeninde bulunan yüz sekiz basınç noktası ile beden ve tanrı arasındaki mesafe *108* sayısıyla gösterilir (Tokyürek, 2019b, s. 531).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Budizmde bir *dhāraṇī*yi ya da *tantra*yı yüz sekiz kez söylemek gerekir. Bu söyleyiş yüz sekiz boncuklu tespihle hesaplanır ve böylelikle kişinin bu dünyadan cennete yolculuk yaptığına inanılır. Sonuç olarak *yüz sekiz* sayısı Budist inanışın en önemli sembolik sayılarından biridir fakat yukarıdaki cümlelerde bir

*dhāraṇī*yi ya da *tantra*yı yüz sekiz kez tekrar etme eylemi söz konusudur. Dolayısıyla *yüz sekiz* sayısı bu cümlelerde temel anlamda kullanılmıştır.

3.2.27.2. Yüz Sekiz Küün

> ***Yüz sekiz küün*** *yakturup ülenü tegindüm* "Yüz sekiz nüsha yazdırıp/ bastırıp hürmetle dağıttım." (Sita/491)

Cengiz, *yüz sekiz küün* ifadesindeki *küün* sözcüğünün kökeninin Çin *卷 juǎn* olup Eski Uygurcada "nüsha, kopya, kitap tomarı, fasikül" anlamlarına geldiğini belirtir (2018, s. 279). Sita'dan alınan yukarıdaki cümlede Sitātapatrādhāraṇī'nin yüz sekiz kopyasının yapılıp dağıtıldığı anlatılmaktadır. Burada söz konusu metnin yüz sekiz kopyasının yaptırılıp dağıtılması *yüz sekiz* sayısının Budizmdeki sembolik değeriyle ilgilidir. Dolayısıyla sayı bu cümlede sembolik anlamda kullanılmıştır.

Yüz sekiz sayısının Budist çevre metinleri dışında Eski Türkçede tanıklanmaması sayının Budist kültür dairesine ait sembolik bir sayı olduğunu ortaya koymaktadır.

3.2.28. Bėş Yüz

3.2.28.1. Bėş Yüz Kuvrag

> *Karininiŋ* ***bėş yüz kuvraglarınıŋ*** *yme anavatapte luu hanınıŋ ulug taloy ügüz erkliginiŋ bolarnıŋ nece oronları ordoları erser* "Karini'nin, beş yüz topluluğun ve Anavatapte ejderha hükümdarının ulu okyanus gücünün bunların ne kadar sarayları varsa" (Ayazlı, AY/425/11-14)

Beş yüz sayısı Budizmdeki önemli sembolik sayılardan biridir. Buda'nın ölümünden sora Budizmde pek çok farklı kol ortaya çıkmış ve bu kollar Asya'nın farklı ülkelerinde kendi hâkimiyet alanını oluşturmuştur. Bu kollardan biri *Sarvāstivāda* "tüm gerçekçiler" koludur. Bu kola bağlı beş yüz Skr. *arhat* EUyg. *eren* "keşiş" Kral Kanişka zamanında Keşmir'de toplanarak *Abhidharma-mahāvibhāṣā śāstra*'yı derlemiştir. (SH, s. 123a, Conze, 2005, s. 81). Bunun dışında *Hinayāna* mezhebinde rahibelerin hayatını düzenleyen beş yüz kuralın olması, yine *Lotus Sutra*'da geçen *Çintamani* mücevherine giden yolun beş yüz yojana olması gibi örnekler *beş yüz* sayısının Budist kültürdeki sembolik değerini göstermektedir.

Budist çevre metinleri dışında yazıtlarda askerî bir rütbe olarak temel anlamıyla tanıklanan *beş yüz* sayısı Huastuanift ve Kutadgu Bilig'de ise tanıklanmamıştır.

3.2.29. Miŋ

3.2.29.1. Miŋ Yıl Tümen Kün

> ***Miŋ yıllık tümen künlük*** *bitiğimin belgümin anta yası taşka yaratıtdı*m "Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı orada hâkkettirdim." (ŞU/D9)
>
> ***Miŋ yıl<ı>ık tümen künlük*** *bitiğimin belgümin anta yası taşka yaratı<t>dı*m "Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı orada hâkkettirdim." (Ta/B2)

Moyun Çor tarafından bizzat diktirilen Şine Usu yazıtında tanıklanan yukarıdaki cümlede Moyun Çor yazıtının sonsuzluğunu, bengülüğünü anlatmak için "bin yıllık on bin günlük" ifadesini kullanmıştır. Eski Türkler, Toharcadan ödünçledikleri *tümen* sözcüğünü hem *on bin* sayısını ifade etmek hem de sayılamayacak kadar çok olanı ya da sonsuzluğu, sınırsızlığı anlatmak için kullanmışlardır. Aynı şekilde *miŋ* sayısı da *miŋ miŋ* şeklinde ikileme yoluyla ya da yukarıdaki örnekte olduğu gibi *tümen* sözcüğüyle bir araya gelerek sayılamayacak kadar çok olanı anlatmak için kullanılmıştır. Şine Usu yazıtından yaklaşık altı yüz yıl sonra Budist Uygurların yaşadığı Turfan havzasında yazılan Uygur hukuk belgelerinde de *miŋ yıl tümen kün* ifadesi tanıklanmıştır.

> *Bu yėrke* ***miŋ yıl tümen künketegi*** *alp taş sangun erklig bolzun* "Bu yere bin yıl on bin güne kadar Alp Taş Senün sahip olsun." (SUK/Sa01/10-11)
>
> *Bu tört sıçılık yėr üze* ***miŋ yıl tümen künketegi*** *kutluk taş erklig bolzun* "Bu dört tarafı sınırlı toprağa bin yıl on bin gün Kutluk Taş sahip olsun." (SUKSa2/12-13)
>
> *Bo tört sıçılıg borluk üze* ***miŋ yıl tümen künketegi*** *basa togrıl erklig bolzun* "Bu dört tarafı sınırlı bağa bin yıl on bin güne değin Basa Toğrıl sahip olsun." (SUK/Sa5/11-12)
>
> *Bo tört sıçılıg borluk üze* ***miŋ yıl tümen künketegi*** *sultan buka erklig bolzun* "Bu dört tarafı çevrili üzüm bağına bin yıl on bin güne kadar Sultan Buka sahip olsun." (SUK/Sa10/9-10)

Eski Uygur hukuk belgelerinde geçen *miŋ yıl tümen kün* ifadesi satışa konu olan malın sahibinin artık tamamen alıcı olduğunu belirten sembolik bir ifadedir. *Bin* ve *on bin* sayıları sayı sembolizminde sonsuzluğu sembolize ederler. Özellikle Çin kültüründe *bin* sayısı çokluğu ve kapsayıcılığı simgeler. Örneğin Çin'de doğum gününü kutlayan kişiye iyi dilek temennisi olarak "bin bahar gör" ifadesi kullanılır (Schimmel, 1998, s. 296). Bu temenni bizdeki "nice yıllara" temennisinin sayı adıyla ifade edilmiş şeklidir. Aynı

şekilde *on bin* sayısı da Çin kültüründe çok önemli bir yere sahiptir. Eberhard, Çin kültüründe *on bin* sayısının önemini şu sözlerle açıklar:

> Birden iki doğar, ikiden üç, üçten on bin nesne doğar;" Lao-zi, Çin kozmolojisini böyle özetlemiştir. Çince "yüz bin" ve "milyon" için sözcükler olsa bile, günlük yaşamda on bin en üst sınırı belirler; en yüksek miktarı ifade eder. İmparatora hitap ederken, "On bin yıl yaşayınız!" dileği anlamında, "On bin yıl hayat" denirdi. On bin, her zaman, svastika, akrep ve helezon biçiminde bir su yolu gibi değişik şekiller altında, ölümsüzlüğün etkin bir simgesi olmuştur. (2000, s. 234)

Eski Uygur hukuk belgelerinin yapısının eski Çin hukuk vesikalarının yapısına benzer olması, araştırmacıları *miŋ yıl tümen kün* ifadesinin Çin kültüründeki *bin* ve *on bin* sayılarının kapsayıcılığın ve sonsuzluğun sembolü olarak Eski Uygur hukuk belgelerine yansımış bir hali olduğunu düşünmeye sevk etse de söz konusu ifadenin altı yüz yıl önce Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtlarından olan Şine Usu yazıtında da görülmesi Uygurların sonsuzluğu anlatmak için kullandıkları bu ifadeyi, çok uzun zamandır bildiklerinin bir göstergesidir. Sonuç olarak yukarıdaki cümlelerde tanıklanan *bin* ve *on bin* sayıları sembolik anlamda kullanılmıştır.

Yukarıdaki örnekler, *on* ve *on*un katları olan sayıların Türk kültüründe çokluğu ve sonsuzluğu sembolize ettiğini *bin* sayısı üzerinden bir kez daha ortaya koymaktadır.

3.2.30. Miŋ Sekiz

3.2.30.1. Miŋ Sekiz Kata

> *Bo d(a)rni nomug* ***miŋ sekiz kata*** *sözlezün* "Bu dharaniyi bin sekiz defa söylesin." (AY/362-3-4)
>
> *Bo darnig tutup aşnu* ***miŋ sekiz kata*** *sözlezün* "Bu dharaniyi tutup önce bin sekiz defa söylesin." (AY/440ç/20-21)

Bu cümlelerde de yine Budist kültür dairesi içerisinde yazılan metinlerde görülen *yüz sekiz* sembolizmi öne çıkmaktadır. *Yüz sekiz* ve *yüz sekiz*in katları Budizmde kutsal sayılardır. Bu nedenle dinî ritüellerdeki eylemler çoğu kez *yüz sekiz* ve onun katları kadar tekrar edilirler. Dolayısıyla yukarıdaki örneklerde *yüz sekiz*in on katı olan *bin sekiz* sayısı sembolik anlamda kullanılmıştır.

Bin sekiz sayısı, Budist çevre metinleri dışında Eski Türkçede tanıklanmamıştır.

3.2.31. Tümen

3.2.31.1. Tümen Törlüg Adkaŋular

> *Köŋül* ***tümen törlüg adkaŋular*** *eyin evrilser yme evrilmiş oronınta köŋül tözintin öŋi nom yok erür* "Bilinç on bin çeşit duyu nesneleri yüzünden dönüşse de dönüştüğü yerde bilinç tözünden başka fenomen yoktur." (KN/180-181)

Adkangu terimi için (bkz. 3.4.6.1.) KN'den alınan yukarıdaki cümlede bilinç, çok sayıda duyu nesnesi tarafından çevrilse de aslında bilincin kendisinden başka hiçbir şeyin olmadığı anlatılmaktadır.

Yiğitoğlu, *Cittamātra* öğretisinin özünü oluşturan bu görüşe göre dünyanın bilinç olduğunu ve gerçekte doğmak ya da ölmek gibi oluşların olmadığını ve dışsal hiçbir şeyin gerçekte varolmadığının ifade edildiğini belirtir (2011, s. 105).

Tümen sözcüğüyle dünyadaki duyu nesnelerinin çokluğu ve çeşitliliği vurgulanmak istenmiştir. Dolayısıyla *tümen* sözcüğü burada temel anlamda değil sembolik anlamda kullanılmıştır.

Özgün bir eser olduğu kabul edilen KN'de *tümen* sözcüğünün çokluğu bildiren bir sayı olması dikkate değerdir. Bu durum Türk ve Çin kültüründe *on bin* sayısının ortak bir sembolik değerinin olduğunu bir kez daha göstermektedir.

3.2.31.2. Tümen Miŋ

> *Törüttün* ***tümen miŋ*** *bu sansız tirig*
>
> *Yazı tag teŋiz kötki oprı yėrig*
>
> "Bu sayısız yüzbinlerce canlıyı ova, dağ, deniz, tepe ve çukurları sen yarattın." (KB/21)
>
> *Tüzü tört ėşine* ***tümen miŋ*** *selām*
>
> *Tegürgil kesüksüz tutaşı ulam*
>
> "Onun dört arkadaşının her birine aralıksız devamlı sayısız selam eriştir." (KB/31)
>
> *Talu neŋ taŋuk tuttı* ***miŋ miŋ*** *elig*
>
> *Munu kıl taŋukı kutadgu bilig*
>
> "Binlerce el hediye olarak ona çok nadide şeyler sundu; işte sen de bu Kutadgu Bilig'i hediye et." (KB/112)

Bin ve *on bin* sayıları Eski Türkçede sayılamayacak kadar çok olan nesneleri ya da duyguları ifade etmede kullanılan başlıca sayılardır. Özellikle Eski Uygurca edebi eserlerde Budist kültür geleneği olarak büyük sayılara çok sık rastlanılır. Yine anlatımı kuvvetlendirmek için *miŋ tümen, miŋ miŋ tümen, miŋ miŋ tümen miŋ, sansız tümen* gibi

ikilemelere başvurulur. Bu ikilemeler ve mübalağalı anlatım tarzı Kutadgu Bilig'de de görülmektedir.

Yukarıdaki beyitlerde görüldüğü üzere *miŋ* ve *tümen* sayıları genellikle birlikte kullanılmıştır. Dinler tarihi açısından değerlendirildiğinde Tanrıya edilen dua ve yapılan övgülerde büyük sayıları kullanmak insanoğlunun başlıca yöntemlerinden biridir. İslamî çevrede yazılan ilk eser olan Kutadgu Bilig'de de bu durum açıkça görülmektedir. Sonuç olarak bu beyitlerdeki *on bin* sayısı *bin* sayısıyla birlikte sembolik anlamda kullanılmıştır.

3.2.32. Tört Tümen Üç Miŋ Ėki Yüz

3.2.32.1. Tört Tümen Üç Miŋ Ėki Yüz Tünler

> ***Tört tümen üç miŋ iki yüz*** *tünler ertdi* "Kırk üç bin iki yüz gece geçti." (Mait/9/7-8)

Dört yüz otuz iki sayısı ve onun onlu çarpanları Hint kültür ve geleneğinde önemli sembolik sayılardan olmuştur. Schimmel, *dört yüz otuz iki* sayısının sembolik değeriyle ilgili şu bilgileri verir:

> 432 sayısı 4xl08 diye de görülebilir. 1000 ile çarpılmışı Hint geleneğinde çok büyük bir zaman süresi olarak gözükür; 10 ilksel kral tufandan önce 432.000 yıl başta kalmıştır. Bu arada Hinduların mahayuga dediği kozmik döngü 4.320.000 yıldan oluşur, bu sayı 4320'yi sırasıyla 4, 3, 2, 1 ile çarparak elde edilir; bu dizi de mitsel çağların düzgün bir biçimde azalan uzunluğunu yansıtır. (1998, s. 295)

Görüldüğü üzere *dört yüz otuz iki* sayısının Hint kültüründe pek çok sembolik değeri vardır. Maitrisimit'ten alınan yukarıdaki cümlede de Badhari Brahman'ın kırk üç bin iki yüz gece uyumadıktan sonra bir ışık gördüğü anlatılmaktadır. Burada kırk üç bin iki yüz sayısı uzun bir zaman aralığının ifadesi olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla sayı bu cümlede sembolik anlam taşımaktadır.

Kırk üç bin iki yüz sayısı Maitrisimit dışında hiçbir metinde tanıklanmamış Budist kültür dairesine ait sembolik bir sayıdır.

3.2.33. Sekiz Tümen

3.2.33.1. Sekiz Tümen Tü Töpü

> ***Sekiz tümen tü töpüm*** *sayu taluy ögüz osuglug sütler akzun* "Seksen bin tel saçımın her birinin ucundan nehirler gibi sütler aksaydı." (Mait/33/3-5)

Budist gelenekte *sekiz* ve *seki*zin katlarının pek çok sembolik anlamı vardır. Örnek vermek gerekirse sekiz taç yapraklı lotus çiçeği şansı ve sonsuzluğu simgeler. Yine Budizmde canlıları Nirvana'ya götüren sekiz yol vardır. Maitrisimit'ten alınan yukarıdaki cümle içerisinde pek çok benzetme ve sembol barındırmaktadır.

Bu cümledeki sütten kasıt *dharma* "öğreti"dir ve öğretiyi sembolize etmektedir. Öğretinin amacı canlıları ızdıraptan kurtarmaktır. Dolayısıyla kişi saçının her bir telinden "denizler veya nehirler gibi" benzetmesini kullanarak sütler akmasını istemektedir. Saç telinin sayılamayacak kadar çok olmasından dolayı da Budizmin uğurlu sayısı *seki*zin on bin katıyla saç tellerinin sayısını ifade etmektedir. Sonuç olarak *seksen bin* sayısı bu cümlede sembolik anlamda kullanılmıştır.

Seksen bin sayısının Eski Türkçede sadece Budist çevre metinlerinde tanıklanması sayının Budist kültür dairesine ait sembolik bir sayı olduğunu ortaya koymaktadır.

3.2.34. Sekiz Tümen Tört Miŋ

3.2.34.1. Sekiz Tümen Tört Miŋ Kolti

> ***Sekiz tümen tört miŋ kolti*** *k(a)lplarta ajun ajun sayu tugumın öteçi çatisimare bolgay* "Seksen dört bin kolti kalpalarda her yaşam formundaki doğumunu hatırlayan Jātismara olacak." (Sita/395-397)
>
> ***Sekiz tümen tört miŋ kolti nayut*** *sanı v(a)çir uguşlug arvış t(e)ŋrileri ürüg uzatı turkaru ol tınl(ı)gıg kümek küzetmek kılgaylar* "Seksen dört bin kolti nayuta sayısınca vajra soylu büyü tanrıları uzun zaman o canlıya yardım edecek ve gözetecekler." (Sita/397-400)

Seksen dört sayısı ve onun binle çarpılmış hali olan *seksen dört bin* sayısı Hint kültüründe ve Budist inanışta en gözde sayılardan biridir. Örneğin Kral Ashoka'nın Buda'nın kutsal emanetleri için seksen dört bin stupa inşa ettirdiği söylenir; evrenin merkezi olan Meru Dağı seksen dört bin birim yüksekliğindedir ve pek çok kral seksen dört bin yıl başta kalır. Cayna düşünce sisteminde temel sayı seksen dört milyondur (Schimmel, 1998, s. 289).

Yine Buda'nın yaşamı boyunca ortaya koyduğu öğretilerin tamamının sayısının seksen dört bin olduğuna inanılır (SG, eighty-four thousand teachings mad.). Seksen dört bin sayısı aynı zamanda sayılamaz olanı ifade etmek için kullanılan da bir sayıdır.

Yukarıdaki cümlelerde seksen dört bin sayısı Sanskritçe kökenli *kalp, kolti* ve *nayuta* sözcükleriyle bir araya gelerek sayılamayacak derece çok olanın sembol sayısı olarak kullanılmıştır. (Kolti ve nayuta için bkz: 2.5.3).

Seksen dört bin sayısı Budist çevrede yazılan Eski Uygurca eserler dışında Eski Türkçenin diğer dönemlerinde tanıklanmamıştır.

SONUÇ

Üç bölümden oluşan "Eski Türkçede Sayılar: Yapısal ve Anlamsal Bir Yaklaşım" adlı çalışmanın ilk bölümü olan "Sayı Kavramı ve Sayı Sistemleri" ile ikinci bölümü olan "Yapı Bakımından Eski Türkçede Sayılar" bölümlerinin sonunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Türkçenin sayı kategorisi teklik-çokluk üzerine kurulu bir kategoridir. Yazıtlar döneminde belirsiz olan çokluk yapısının sistemli bir hal almaya başladığı dönem Eski Uygurca dönemidir. Yazıtlar dönemi Türkçesinin bir topluluğa hitap etme ve öğüt verme gibi işlevleri bulunduğundan bu metinlerde çokluk ifadesinden fazla topluluk ifadesi vardır. Runik harfli metinlerde çokluk eki olarak kabul edilen *+lAr, +ş, +z, +An, +AgUn* ekleri bu bakımdan aslında topluluk anlamı taşımaktadır. Yazıtlar dönemi Türkçesinde çokluk kategorisi için daha çok leksik birimler kullanılmış veya çokluk ifadesi cümle bağlamından çıkarılmıştır. Uygurların Soğdlarla ve Çinlilerle artan ilişkileri neticesinde eski Türklerin şehirleşme oranı artmış, bu durum da beraberinde bozkırdaki kolektif yapının yerini bireyselliğe bırakmıştır. Bu bireysellik dile yansımış ve çokluk işaretleyicilerine ihtiyaç duyulmuştur. Böylece *+lAr* ekinin Eski Uygurcada kullanım oranı artmış ve zamanla Türkçenin çokluk eki olarak sistemli bir hâle gelmiştir.

Eski Türkçenin sayı sistemi *onluk* tabana dayalı olan bir sistemdir. Yazıtlar döneminden itibaren açıkça görülen bu sistemin Köktürklerden önce Asya Hunları tarafından kullanıldığı ve askerî teşkilatlanmanın onluk sisteme dayandığı Çin yıllıklarındaki tarihi belgelerde de kayıtlıdır.

Eski Türkçedeki sayı sözcükleri yapı ve işlev bakımından beş gruba ayrılmaktadır. Bunlar asıl sayı sözcükleri, birleşik sayı sözcükleri, sıra sayı sözcükleri, üleştirme sayı sözcükleri ve belirsiz sayı sözcükleridir.

Asıl sayı sözcükleri *bir, ėki, üç, tört, bėş, altı, yeti, sekiz, tokuz, on, yüz, miŋ, tümen/on miŋ* sayılarıdır. Eski Türkçede on bin sayısını ifade etmek için Toharca kökenli bir sayı olan *tümen* kullanılmış, bunun yanında Eski Uygurca döneminde örneğin Altun Yaruk'ta *on miŋ* sayısı da tanıklanmıştır. Ayrıca Eski Türkçede kökeni sayı adları olan ve bu sayı adlarına yapım ekleri getirilerek elde edilen pek çok sözcük tespit edilmiştir.

Bunlar *biregü* “biri”, *birerte* “ara sıra, bazen”, *bir ėkintişke* “birbirimize”, *birik-* “toplanmak, bir olmak, birikmek”, *birke* “tek”, *birkerü* “birlikte, beraber”, *birki* “birleşik, bir arada”, *birle* “ile, birlikte”, *birkiye* “biricik, biraz”, *birlekeye* “birlikte”, *birlik* “birlik” *birök/birük* “eğer, şayet, fakat, bundan böyle”, *birtem* “ birlikte, büsbütün, tamamen”, *birtemleti* “tamamen”, *birtin* “bir taraflı, güneyden, sağ taraftan”, *ėkegü* “iki parça, iki bölük, ikisi birlikte”, *ėkide* “ikisinden”, *ėkidin* “her ikisi, İki taraftan”, *ėkile* “iki defa tekrar”, *ėkileyü* “ikinci defa, tekrar, yeniden”, *ėkilik* “çift”, *ėkin* “ikisi arasında, tekrar tekrar”, *ėkirçgü* “ikircik, kuşku”, *ėkisiz* “ikincisi olmayan tek” , *üçegü* “üçü, her üçü”, *törtdin* “dört taraftan”, *törtegü* “dördü birden”, *törtkil* “dört köşeli”, *yėtiken* “büyükayı yıldız takımı”, *onluk* “onluk, on kişi”, *ontın* “on taraf, on gök yönü” sözcükleridir.

Eski Türkçede üç farklı birleşik sayı oluşturma sistemi vardır. Bu sistemlerden ilki *üst onluk* sistemidir. Üst onluk sisteminde önce birler basamağı, ardından onlar basamağındaki sayının bir üst onluğu söylenir ve söz konusu birleşik sayı elde edilir. Köktürkçe ve Eski Uygurca döneminde görülen üst onluk sistemi Karahanlı Türkçesinde yerini alt onluk sistemine bırakmıştır. Üst onluk sistemi Türkçe dışında hiçbir dilde tespit edilememiş Eski Türkçeye özgü bir sayı sistemidir. Eski Türkçede kullanılan bir diğer birleşik sayı sistemi *ilaveli sistem* olarak adlandırılan sistemdir. Bu sistemde önce onlar basamağındaki sayı, ardından *artukı* ilave sözcüğü son olarak da birler basamağındaki sayı söylenir. Bu sistem, Köktürkçe ve Eski Uygurcanın ilk dönemlerinde kullanılmıştır. Eski Türkçede kullanılan son sistem ise *alt onluk* sistemidir. İlk olarak onlar ardından birler basamağının söylenmesiyle elde edilen bu sistem XI. yüzyıldan itibaren sistemleşmeye başlamış, Karahanlı Türkçesiyle birlikte günümüzdeki şeklini almıştır.

Eski Türkçede sıra sayı sözcükleri *bir* ve *iki* sayıları hariç asıl sayılara *+nç* ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. Eski Türkçede “birinci” anlamında *eŋ ilki, ilki, başkıntı* “ikinci” anlamında ise *ėkinti* sözcüğü vardır. Bugün pek çok dilde tıpkı Eski Türkçede olduğu gibi ilk iki sıra sayı sözcüğü asıl sayılardan bağımsız sözcüklerdir. İng. *one* “bir” *first* “birinci” vb. Bu durum dilbilimdeki evrensel düzensizliklerden biridir. Sayıların sonsuzluğu insanoğlunu sıra sayılarını ifade etmede her bir sayı için bir sözcük türetmektense, her sayıya aynı eki getirmeyi mecbur kılmıştır. Türkçede

Karahanlı döneminden itibaren örnekseme yoluyla bir ve iki sayılarına da *+nç* eki getirilmiş ve sıra sayıları da sistemli hale gelmiştir.

Eski Türkçede, üleştirme sayı sözcükleri Türkiye Türkçesindeki gibi asıl sayı sözcüklerine *+Ar* ekinin getirilmesiyle oluşturulur. *Birer, ėkirer, üçer, törter, bėşer, altışar…* Burada ünlüyle biten sayı sözcüklerinin *+Ar* ekini alırken kendinden önce gelen ve ünsüzle biten sayı sözcüklerinden etkilendikleri görülmüştür. *Birer* sözcüğü hecelenirken *bi-rer* şeklinde hecelendiğinden *ėki* sayısı da yanlış kopyalama sonucu *ėkirer* halini almıştır.

Belirsiz sayı sözcükleri, net bir sayı bildirmeyen, ikileme yoluyla veya sayıya eklenen *+çA* ekiyle elde edilen sayılardır. Bu yollar dışında Eski Uygurcada Sanskritçe kökenli *kolti, nayut* yine Toharca kökenli *tümen* sözcükleriyle de belirsiz sayı sözcükleri meydana getirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde sözcük anlambilim teorik çerçevesinin içerisinde Eski Türkçedeki sayı sözcüklerinin sadece nicelik bildirmediği belirtilmiş, eski Türklerin girmiş oldukları dinî çevrelerin etkisinde oluşturulan metinlerde sayıların pek çok metaforik ve sembolik anlamlarının olduğu ortaya konmuştur. Ele alınan sayıların içlerinde barındırdıkları anlamlar dinî çevrelere göre sınıflandırıldığında şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

Bir sayısı Kök Tengrici, Maniheist ve Budist çevrede genellikle temel anlamda kullanılmıştır. Bunun yanında Budist çevre metinlerinde *bir* sayısının deyimleşmiş ifadelerin bünyesinde bulunduğu da tespit edilmiştir. Örnek vermek gerekirse *bir uçlug köŋül kıl-* ifadesi Eski Uygurcada deyimleşmiş ifadelerden biridir. "Aynı amaca yönelmek, aynı amaç için çalışmak" anlamlarına gelir. Yine aynı anlama gelen *bir yintem köngül* ifadesi de Budist çevrede tanıklanan deyimleşmiş ifadelerden biridir. Türklerin İslamiyet'e geçişiyle birlikte ise *bir* sayısı Türk kültüründe ilahiliğin sembolü haline gelmiştir. Bu durum Kutadgu Bilig'den verilen örnekte açıkça ortaya konmuştur.

İki sayısı pek çok kültürde olduğu gibi Eski Türklerde de zıtlığın, kuşkunun, ayrılığın sembolü olmuştur. Özellikle Maniheist tövbe duası olan Huastuanift'te *iki* sayısı pek çok terimde tanıklanmıştır. Bu durumun sebebi Maniheizmin ışık ile karanlığın zıtlığına dayanan düalist bir din olmasından kaynaklanmaktadır. Budist çevre metinlerinden

Altun Yaruk'ta görülen *ėkirçgü* "kuşku" sözcüğü de yine *iki* sayısının kuşkuyu sembolize etmesine güzel bir örnektir.

Tek tanrılı dinlerde ve bu din etrafında oluşturulan metinlerde *bir* nasıl yaratıcıyı sembolize etmişse *iki* de yaratılanları sembolize etmiştir. Bu durumun Eski Türkçedeki örneğini KB'den tanıklanan *törümüş iki* ifadesi ortaya koymaktadır.

Üç sayısı Eski Türklerin kutsal sayılarından biri olmuş pek çok sembolik ve metaforik ifadede kendine yer bulmuştur. Kök Tengrici çevrede *üç* sayısı genellikle kavim adlarında tanıklanmıştır. Tarihî kaynaklar incelendiğinde adında *üç* sayısı olan boyun kendi içinde üç kabileye ayrıldığı sonucu ortaya çıkarılmıştır. Budist metinlerde tanıklanan *üç üd* terimiyle Kutadgu Bilig'de tanıklanan *üç kün* ifadesi eski Türklerin zaman algısının geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde üç boyutlu olduğunu ortaya koymuştur. Değişen dinî çevreye rağmen dünya hayatının bu şekilde sembolize edilmesi kültürel devamlılığı göstermesi bakımından önemlidir.

Dört sayısı Türk kültüründe Köktürklerden beri düzenin sayısı olmuştur. Yazıtlarda görülen *tört buluŋ* ifadesi dünya için kullanılan bir metafordur. Dört yön metaforu Budist çevrede de tanıklanmıştır. Günümüzde hala *dört bucak* deyiminin kullanılması yine kültürel devamlılığı göstermektedir.

Yazıtlarda temel anlamıyla tanıklanan *beş* sayısı Maniheist ve özellikle Budist çevre metinlerde dinî terimlerin içinde tanıklanan bir sayı olmuştur. Maniheizmde Hormuzta tanrının beş çocuğu olması, Budizmde canlıların beş farklı dünyada yeniden doğması gibi inanışlar beş sayısını bu iki dinde önemli kılmaktadır.

Yedi sayısı Köktürklerden itibaren eski Türklerin en kutsal sayılarından biri olmuştur. Budizm ve İslam'da da yedi sayısının kutsal olması dolayısıyla taranan metinlerde *yedi*nin pek çok sembolik ve metaforik kullanımının olduğu örnek ortaya çıkmıştır. Örneğin *yedi katlı gök* tasviri Köktürklerden itibaren ortaya çıkan sembollerden biridir. Aynı tasvir İslamî çevre eseri olan Kutadgu Bilig'de görülmektedir.

Şamanist Türklerin en kutlu sayısı olan *dokuz* sayısı yazıtlarda boy ve yer adlarında tanıklanmıştır. Bunun yanında KÇ yazıtında Küli Çor'un dokuz yaşında azılı bir domuz öldürdüğünün geçmesi, *dokuz* sayısının eski Türklerdeki sembolik değerini ortaya koymaktadır. Yine İslamî çevrede yazılan ilk eser olan KB'de dokuz al tuğ metaforunun bulunması Türk kültüründeki devamlılığı göstermektedir.

On ve onun katları olan sayılar eski Türk kültüründe çokluğun ve sayılamayanın sembolü olarak kullanılmıştır. Örneğin Kutadgu Bilig'de görülen *biri on bol-* ifadesi on sayısının "bereketlenmek çoğalmak" anlamında kullanıldığı bir deyimdir. Yine *tümen* sözcüğünün yazıtlar dönemi Türkçesinden itibaren dört dinî çevrede de pek çok örnekte sayılamayacak kadar çok olan şeyleri ifade etmede ve dualarda kullanılan bir sembol olduğu ortaya koyulmuştur.

Yukarıdaki sayılar eski Türklerin girmiş oldukları dinî çevrelerde sayı sembolizmi açısından ortaklık gösteren sayılardır. Bu sayılar dışında kalan sayılar, ait oldukları çevreye göre sınıflandırıldığında;

Altı, sekiz sayılarının Budist çevre, *on iki* sayısının Budist ve İslamî çevre, *on altı* sayısının Budist çevre, *on sekiz* sayısının Budist çevre, *yirmi bir, yirmi sekiz, otuz iki* sayılarının Budist çevre, *kırk* sayısının İslamî çevre, *kırk dokuz, seksen, seksen dört, yüz sekiz beş yüz* ve *bin sekiz* sayılarının Budist çevrede sembolik değer taşıyan sayılar olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Sayılara yüklenen metaforik ve sembolik anlamların evrensel değerler taşıması insanlığın ortak deneyimlerinin bir sonucudur. Bunun yanında coğrafya, din, kültür gibi etkenler aynı sayıların toplumdan topluma farklı anlamlar kazanmasına ya da kazanmamasına sebep olmuştur. Yine bir toplumun kendi içinde geçirdiği kültürel değişimler de o toplumun sayılara yüklediği anlamlarda birtakım değişiklikler meydana getirmiştir.

Sonuç olarak eski Türklerin farklı dinî inançları benimsemeleri beraberinde kültür değişimini getirmiş, bu kültürel değişim de dile ve dolayısıyla anlama yansımıştır.

KAYNAKÇA

Açıl, B. (2014). Bir Tür mü Tarz mı Klasik Türk Edebiyatında Alegori. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, cilt: 19 sayı 34 s. 145-167.*

Ağca, F. (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara.

Ağca, F. (2009). 11-12. Yüzyıllara Ait Maniheist-Budist ve İslamî Türkçe Metinlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Eski Türkçe Kavramı ve Sınırları. *Türk Kültürü 2009/1 1-47.*

Akalın, M. (1998). *Tarihî Türk Şiveleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Akdemir, Y. ve İsi, H. (2017). Yapım Ekinden Çekim Ekine +CA. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 10, Sayı:48*

Aksan, D. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, D. (2011). *Her Yönüyle Dil(Ana Çizgileriyle Dilbilim).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Allsen, T. T. (1983). The Yüan Dynasty and Uyghurs of Turfan in the 13th Century. ed. M. Rossabi. *China among Equals: The Middle Kindom and its Neighbours, 10-14 Century, 243-280.*

Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig II*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aris, G. (2018). *Eski Uygurca Ölüler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Ayan, C. E. (2019). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, İstanbul: Kronik Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2011). Mahayana Budizmine Ait Sayı ve Zamanla İlgili Bazı Terimler. *Turkish Studies (International Periodical For The Languages, Literatüre and History of Turkish or Turkic) Volume 6/1 Winter 2011, s. 653-659.*

Ayazlı, Ö (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, E. (2011). Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar. *Turkish Studies V. 6/1, 390-398*

Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2018a). *Taşa Kazınan Tarih Türklerin İlk Yazılı Belgeleri.* İstanbul: Kronik Yayınları.

Aydın, E. (2018b). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2019). *Sibirya'daki Türk İzleri Yenisey Yazıtları.* İstanbul: Kronik Yayınları.

Bacanlı, E. (2012). Geçmişten Günümüze Türkçenin Sayıları ve Sayı Sistemi. *Bilim ve Teknik Dergisi* 2012, s. 76-78.

Bang, W. (1918). Zu den türkischen Zeitbestimmungen. *Turan: 91-98.*

Barutçu, S. (1987). Eski Türkçede Buddha'nın 32 Laksanası *TDAYB, s. 11-33.*

Başdaş, C. (2006). Türkçede Üçüncü Grup Ara Ekler 30.04.2020 tarihinde http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/cahit_basdas_ara_ekler.pdf adlı genel ağ sayfasından erişildi.

Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Yayınları.

Blažek, V. (1998). Altaic Numerals. *Studia etymologica Cracoviensia, volume: 2, edition: 1.*

Busmann, H. (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, London: Routledge.

Buswell, R. ve Lopez, D. (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Cengiz, Kılıç, A. (2018). *Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitātapatrādhāranī*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara.

Chomsky, N. (1982). *The Generative Enterprise: a Discussion with Riny Huybregts and Henk van Riemsdijk.* Dordrecht: Foris Publications.

Clauson, G. (1959). The Turkish Numerals. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No. 1/2 pp. 19-31.*

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Conze, E. (2005). *Kısa Budizm Tarihi.* (Ömer Cemal Güngören, Çev.). İstanbul: Yol Yayınları.

Corbett, G. G. (2004). *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.

Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden: Blackwell Publishing.

Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap*. (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin). Adana: Karahan Kitabevi.

Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap*. Adana: Karahan Kitabevi.

Çoruhlu, Y. (1996).Türk Kozmolojisinde Yer Alan Bazı Unsurların Türk Halılarındaki İzleri. *Türk Dünyası Araştırmaları, sayı: 100 s. 228.*

Çoruhlu, T. (2012). Tuğ. *TDV İslâm Ansiklopedisi c. 41 s. 330-332.*

Daşdemir, M. (2013). Türkçede Miktar Kavramı ve Sayı Sistemi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Academic Journal Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı, Volume 8/13, Fall 2013, 309-336.*

De Saussure, F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Berke Vardar, Çev.). İstanbul: Multilingual Yayınları.

Demirel, Ş. (2012). Sembol, Sembolik Dil ve Bu Bağlamda Mesnevînin İlk 18 Beytindeki Sembolik Unsurlar. *Turkish Studies, cilt: 7/3, s. 915-947.*

Doerfer, G. (1963-1975) *Türkische and mongolische Elemente im Neupersischen, unter besondererBerücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, von allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, IV Cilt, Wiesbaden: Franz Steiner [TMEN I: 1963, TMEN II: 1965, TMEN III: 1967, TMEN IV: 1975].

Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Doerfer, G. (2003). Akraba Olmama Kanıtlanabilir mi? Altay Dilleri Sorunu. (Faruk Gökçe, Çev.). *Türkbilig, s. 157-168*

Eberhard, W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. (Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Ehlers, G. (1983). Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzahlung. UAJb N. F. 3: 81-87.

Ekrem, E. (2015). Çin Kaynaklarına Göre Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültür*leri *5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.*

Eliade, M. (1992). *İmgeler ve Simgeler.* (Mehmet Ali Kılıçbay, Çev.). Ankara: Gece Yayınları.

Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (İsmet Berkan, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdem, M. (2011). Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Sınırlılıkları. *Bilig, Sayı 58, s.71-90*

Ercilasun, A. B. (2014). *Makaleler 1 (Dil, Destan, Tarih, Edebiyat).* (Ekrem Arıkoğlu Haz.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1979a). The chronological classification of Old Turkish texts. *CAJ 23, 151-175.*

Erdal, M. (1979b). Die Morphemfuge im Alttürkischen. *WZKM 71: 83-114*

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II,* Wiesbaden: Harassowitz.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic,* Boston: Brill.

Ferah, H. (2012). *Dinlerde ve Halk İnanışlarında Sayı Sembolizmi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta.

Gabain A. V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*, (Mehmet Akalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Garret, J. vd. (1996). *Turkmen English Dictionary*. Aşkabat: a SPA project of Peace Corps.

Gökçe, F. (2015). *Genetik Dilbilime Giriş Altay Dilleri Sorunu.* Ankara: Sonçağ Yayıncılık.

Gökdayı, H. ve Sebzecioğlu, T. (2011). Türkiye Türkçesinde [-cA] Biçimbirimin Türleri. *Bilig 58, s.147-172.*

Gömeç, S. Y. (2016). Altı Bag Bodun Üzerine. *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Yıl: 39, Sayı: 458.*

Gömeç, S. Y. (2017). Terhin Yazıtının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi. *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, (Mualla Uydu Yücel ve Aysel Dıngıl Ilgın ed.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Greenberg, J. (1963). *The Languages of Africa*. Bloomington: Indiana University Press.

Grousset, R. (2017). *Bozkır İmparatorluğu*, (M. Reşat Uzmen, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Grønbech, K. (2011). *Türkçenin Yapısı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gül, B. (2019). Eski Türkçeden Moğolcaya Geçen Tükel Sözcüğü ve Esen Tükel İbaresi Üzerine. *Eski Türkçenin İzinde* (Hüseyin Yıldız, ed.). s. 49-59, Ankara: Akçağ Yayınları.

Hamilton, J. R. (1997). Tokuz-Oguz ve On Uygur. Yunus Koç ve İsmet Birkan, Çev.). *Türk Dilleri Araştırmaları 7: 187-232,* Ankara: Simurg Yayınları.

Hamilton, J. R. (2015). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Vedat Köken, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamp, E. P. (1970). On the Altaic Numerals. *In: Studies in General and Oriental Linguistics* (R. Jacobson ve Sh. Kawamoto ed.). Tokyo: TEC Company, s. 1188-197.

Hartmann, R., Rudolf K. ve Stork, F. C. (1972). *Dictionary of Language and Linguistics.* London: Applied Science Publishers.

Hazar, M. ve Şengönül, M. (2012). Türk Kültüründe Sıfırdan Dokuza Kadar Sayı Adları ve Matematik Değerleri. *BAL-TAM Türklük Bilgisi 17, s. 141-158.*

Hopper, V. F. (2000). *Medieval Number Symbolism*. New York: Dover Publications.

Hurford, J. (1990). *Language and Number The Emergence Of Cognitive System*. Cambridge: Basıl Blackwell.

Hurford, J. (1975). *The Linguistic Theory Of Numerals*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ifrah, G. (1999a). *Rakamların Evrensel Tarihi I (Bir Gölgenin Peşinde).* İstanbul: Tübitak Yayınları.

Ifrah, G. (1999b). *Rakamların Evrensel Tarihi II (Çakıl Taşlarından Babil Kulesine).* İstanbul: Tübitak Yayınları.

Ifrah, G. (1999c). *Rakamların Evrensel Tarihi VI (Hint Uygarlığının Sayısal Simgeler Sözlüğü)*. İstanbul: Tübitak Yayınları.

Ifrah, G. (1999d). *Rakamların Evrensel Tarihi VII (İslâm Dünyasında Hint Rakamları)*. İstanbul: Tübitak Yayınları.

Johanson, L. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (Nurettin Demir, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1996). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Karadavut, A. ve Sorokina, O. (2017). Eski Uygurca Metinlerde Geçen Şımnu Sözcüğü Üzerine. *ICOSTURK'2017 Proceedings Book*. Konya: Palet Yayınları.

Karadavut, A. (2019). Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Geçen Onluk-Yüzlük Sözcükleri Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 47 s. 115-126.*

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaymaz, Z. (2002). Türklerde Sayı Sistemleri. *Türkler Ansiklopedisi, C.3, s. 749-767.*

Kerimoğlu, C. (2017). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Kim, J. A. (2001). *Numerical Code in Dostoyevsky's Crime and Punishment*. Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Slavic Languages and Literature in the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign Urbana. Illinois.

Koç, K. (2007). *Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi Sözlük*, Almatı: Çimkent Enstitüsü Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Küçük, S. (2015). Sayı Grubu Yönünden Eski Türkçe İle Karaçay-Balkar Türkçesinin Karşılaştırması. *The Journal Of Academic Social Science Studies, Sayı:33, s. 57-68.*

Lakoff, G. ve Johnson, M. (2015). *Metaforlar*. (Gökhan Yavuz Demir, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.

Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. (Sadrettin Karatay, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lyons, J. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş*, (Ahmet Kocaman, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Manaster R. A. ve Sidwell, P. (1996). The Altaic debate and the question of cognate numerals. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 87, s. 153-175.*

Mori, M. (1987). Yenisey Yazıtlarındaki Sekiz Adaklıg Barım Üzerine. *Erdem Dergisi, cilt: 3, sayı: 8 s. 349-357.*

Necip, N. Emir. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (İklil Kurban, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nizam, O. (2017). *Eski Türkçede Çokluk ve Topluluk Yapıları* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir.

Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. Ankara: Odak Offset.

Önder, Yılmaz, S. (2003). Türk Dillerinde Sayı Sistemi. *Studies in Turkish Linguistics Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics Boğaziçi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Öner, M. (2009). *Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbay, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özyetgin, M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: KÖKSAV Yayınları.

Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (Aykut Kazancıgil, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Schimmel, A. (1998). *Sayıların Gizemi*. (Mustafa Küpüşoğlu, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Soothill, W. E. ve Lewis, H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd

Starostin, S., Dybo, A., Mudrak O, (2003). *Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brıll.

Şçerbak, A. M. (1989). K voprosu ob otdalennyx svjazjax tjurkskix jazykov. (Desnickaja, A. V. Ed.). *Aktual'nye voprosy sravnitel'nogo jazykoznanija, Leningrad: Nauka, s. 150-161.*

Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şenaysoy, Bayrak, S. (2016). *Eski Türkçede Sayılar.* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir.

Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Sözvarlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tağıyev, M. T. vd. (2006). *Azerbaycanca Rusca Lüget*. Bakü: Şark-Qarb.

Tamba, M. I. (1991). *La Sémantique*. Paris: Presses Universitaires.

Taşağıl, A. (2004a). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşağıl, A. (2004b). *Göktürkler III.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig: Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*. Berliner Turfantexte IX. Berlin: Akademie Verlag.

Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maytrsimit.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tenişev, R. E. (2001). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov Leksika*. Moskova: Nauka.

Togan, İ., Kara, G., Baysal, C. (2006). *Eski T'ang Tarihi*. Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları.

Toker, M. (2013). Köktürkçede Yön Bildiren Kelimeler ve Bunların Okunuşuna Farklı Bir Bakış. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2013/34, s. 1-10.*

Tokyürek, H. (2014). Eski Uygurca Sayı Sisteminde Takı ve Artokı Sözleri Üzerine. *Türkbilig 2014/28, s.1-12.*

Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk IV. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, H. (2019a). *Eski Uygurca Budizm Manihaizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, H. (2019b). Eski Uygur Türkçesi Budist Metinlerinde 108 Sayısı. *Karadeniz Araştırmaları. XVI/63: 531-540.*

Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tsaı, M. L. (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur Beşinci Kitap*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir.

Uzun, Subaşı, L. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilmsel Yapısı*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya:: Eğitim Kitabevi Yayınları.

Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe- Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Vovin, A. (1994). Genetic affiliation of Japanese and methodology of linguistic comparison. *Journal de la Société finno-ougrienne, 85: 241-256.*

Yamada, N. (1993). *Sammlung Uıgurıscher Kontrakte.* Osaka: Osaka University Press.

Yiğitoğlu, Ö. (2011). *Könül Tözin Ukıtdaçı Nom ve Salt Bilinç Öğretisi*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. (Abdullah Taymas, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yunusoğlu, Kemal, M. (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yücel, Ü. (2011). *Türk Halk İnanışlarında Sayılar*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Zieme, P. ve György, K. (1979). *Ein uigurisches Totenbuch*, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109). Wiesbaden: Otto Harrossowitz.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 08/07/2020

Tez Başlığı / Konusu: Eski Türkçede Sayılar: Yapısal ve Anlamsal Bir Yaklaşım

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Arda KARADAVUT — 08/07/2020

Öğrenci No: N16146084

Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları

Programı: Türkiyat Araştırmaları

Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Bülent GÜL

Telefon: 0-312-2976771 **Faks:** 0-3122977171 **E-posta:** turkiyat@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 08/07/2020

Tez Başlığı / Konusu: Eski Türkçede Sayılar: Yapısal ve Anlamsal Bir Yaklaşım

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 207 sayfalık kısmına ilişkin, 07/07/2020 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

08/07/2020

Adı Soyadı: Arda KARADAVUT
Öğrenci No: N16146084
Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları
Programı: Türkiyat Araştırmaları
Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR

Prof. Dr. Bülent GÜL

ESKİ TÜRKÇEDE SAYILAR: YAPISAL VE ANLAMSAL BİR YAKLAŞIM

ORIJINALLIK RAPORU

%4	%3	%2	%1
BENZERLIK ENDEKSI	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCI ÖDEVLERI

BIRINCIL KAYNAKLAR

1	www.turkishstudies.net İnternet Kaynağı	<%1
2	pt.scribd.com İnternet Kaynağı	<%1
3	www.scribd.com İnternet Kaynağı	<%1
4	esgici.net İnternet Kaynağı	<%1
5	TOKYÜREK, Hacer. "ESKİ UYGURCA SAYI SİSTEMİNDE TAKI VE ARTOKI SÖZLERİ ÜZERİNE", Hacettepe Üniversitesi, 2014. Yayın	<%1
6	edoc.pub İnternet Kaynağı	<%1
7	buldanmyo.pamukkale.edu.tr İnternet Kaynağı	<%1
8	akademiye.org	